

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

**ПОЧАТКИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

(1638—1648).

ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ

ВИДАННЯ ДРУГЕ.

1922

Київ-Відень

Перше видання сеї книги було випущене в 1916 р., в Києві, в невеликім числі (500 прим.), так що давно стало бібліографичною рідкістю. В сім виданню вона передруковувть ся без значнійших змін, тільки переносять ся до сеї частини ті примітки до сих глав, які в першім виданню були надруковані при III частині тому (що в дійсности в світ не вийшов).

1922, в червні.

„Золотий спокій.“

Десятилітній спокій. Военні плани Володислава і шляхецька широва тактика. Заходи против козацького своєвільства і його прояви по-за межами польського досягання.

В історичній перспективі велике народне повстання, підняте козаччиною в 1637-8 рр., було безпосередньою прелюдією чи прольогом ще завзятійшої боротьби українського народу за визволення, поведеної під проводом Хмельницького. Ряд повстань, що йшли по собі, з більшими і меншими перервами, від кінця XVI в. почавши, вправляли в рух все ширші народні маси і розвивали в українським елементі все більшу рухову, кінетичну енергію, котра мусіла кінцем кінцем покінчити з тими перепонами, що вязали його жите. Десятилітній антракт, що лежить між капітуляцією козаччини на Старці і весняним повстанням 1648 р. нам уявляєть ся тільки моментом переходового значіння, павзою, чи затримкою в розвою сього номинучого історичного процесу.

Але сучасники, які його переживали, также мало здатні були оцінити його історичну перспективу, як ми ті події, котрі приходить ся переживати нам. Коли не всім, то величезній більшості їх кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, — а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року. Не тільки польська магнатерія, шляхта й її підголоски, але й українська інтелігенція, котра готова була співати похвальні гімни магнатам-переможцям „крнобрних козацьких ребелізантів“, і козацькі верхи, котрі так послушно вправляли ся в ходженню під ігом ординації 1638 р., і ті маси козацькі та селянські, які кидаючи свої кровю і потом обліті розробки, мандрували на схід, за московську границу, — вони очевидно не ворожили собі скорої зміни того режіму, що запанував на Україні по капітуляції під Кумейками та на Старці, того „золотого спокою“, котрий завели ридарі польської культури на костях сих ребелізантів.

І нема чого бути й нам, по всім пережитім тепер, дуже скорими в осуді такого засліплення, такої корокозортости, такої легководушности тих, що не вміли зрозуміти значіння подій тодішніх. Видимість

могла їх помилити. Результати досягнені польською стороною в кампанії 1638 р. були не тільки показаніші, але й певніші, тривкіші від попередніх. Уряд зумів перевести в діло постанови нової ординації в повнім обсягу. Козачину, сю єдину ініціативну силу українського життя справді приборкано і задалено так сильно, що минуло тих повних десять літ, поки вона наважила ся знову підняти руку на шляхецьке панованне, що так безоглядно, поконавши її, сквало по руках і ногах, і чуючи себе безпечним перед нею, розгостило ся на старих козацьких осідках.

Шляхецький режим тріумфував, повний вдоволення не тільки з своїх успіхів, але і з свого державного розуму. Не тільки пізніше, по контрасту всіх бід які впали на польську рїчсполиту по 1648 році, попередие десятиліте представляло ся золотим віком її — останнім промінем сонця на польськїм небозводі. — Сучасники також — та польсько-шляхецька сусиїльність, що переживала се десятиліте, загалом беручи відчувала повне вдоволення „в тім солодкїм відпочинку нашої вітчизни, який нам по трудах і клопотах воєнних справила ласка божа, щасте і заслуга в. кор. мил.“ — як чемно писала вона в 1646 р. на адресу короля¹⁾.

І справді досеє було їй подивити ся на те, що діяло ся за західньою границею Польщі, аби у щерть наповнити ся повним вдоволенням від обставин свого життя. Там ярили ся далі бурі тридцятилітньої війни, котрій все ще не видко було кінця, — над Польщею ж усміхало ся погідне небо спокою. Німецькі, західнословянські, балтійські землі були страшеним видовищем знищення, що знівечило їх економічний розцвіт, культурне жите, переполовинило їх людність і кинуло їх на довгі часи в руїну. Польська шляхта спокійно господарила серед незакаламученої тиші, не знаючи військових реквізіцій ані прикростей від незаплатених вояків. Розширяла свої шляхецькі фільварки все в нових українських лятифундіях і тішила ся надією на поворот золотих часів шляхецького експорту з приєднанням Прусії і звільненням польського експорту від шведських поборів, яке соймові делегати виторгували при відновленню перемиря в 1635 р. коштом особистих чи династичних претенсій Володислава.

Польські патріоти з утіхою констатували, як під перевагою шляхецького польського режиму, патріотично і клерикально настроєного. никли і гинули всякі ворожі, опозиційні елементи — литовська фронда і протестантські течії, козацька своеволя і православна іредента. І шляхецькі політики могли дійсно з повним правом сказати, що всі ці успіхи були не дарунком сліпої фортуни, а результатом їх

¹⁾ У Шайнохи I дод. с. 338.

упертої і витривалої політики, — тої запобігливості, з якою гальмували вони і убивали всякі плани воен, що виникали у короля чи у інших прихильників агресивної політики; того завзята, з яким вони давили всякі розбіжні течії в нутрі Річі-посполитої; тої безоглядності, з якою вони змагали до соціальної, національної й релігійної єдності II.

Так, се вони, представники шляхецького загалу, жадного спокою і безпеки за всяку ціну, загрузили в піску соймової опозиції всі ті високолетні военні й політичні пляни Велодислава, з якими він виступав на політичну арену по смерті батька і пишав ся—хоч би в своїм звиснім інавгураційнім посольстві до папи. Вони вишпалі, перо за пером, всі крилаті надії свого лицарського короля, з якими ширяв він по сучасній Європі, й звели до нешкідливого ловецького спорту його военні потяги і забаганки. Се вони загнали в тісний кут ординації 1638 р. козацьку силу, оголотили полудневу границю держави й пильнували підтримання соромних даних відносин Річі-посполитої до Криму — аби тільки на дозвілі розширяти свої слободи і фільварки по обох сторонах Дніпра, не боючи ся опозиції показаних непослушних. Се вони налягали на короля не церемонити ся з обіцянками даними при зиборі його православним і дісидентам і при кожній нагоді обтипати дані їм уступки та нагинати під зверхність святого римського престолу. Се вони — під час того ж десятилітнього свого золотого віку руйнували останні захисти свободної думки — раківську академію соцініан (1638), Іх, школи в Киселині й Березці (1644), — не вважаючи на опозицію православних і дісидентів.¹⁾

Правда, все се були успіхи в своїх дальших наслідках досить непевні. Через свою пасивність супроти подій тридцятьлітньої війни Польща втратила останню нагоду піднести своє становище на заході. Можна було серіозно думати про приверненне давно страченого Шлезка, про те щоб скріпити свою позицію на балтійським побережі — в інтересах не тільки чисто політичних, але й економічних.

Але шляхта була глуха і німа для таких резонів. Війна потягнула б за собою зброшене всяких непевних елементів, мобілізацію козаччини, скасованне мудрої ординації 1638 р. Сього шляхта не хотла за ціну ніяких політичних успіхів. Не бажала своему королеви ніяких здобутків ні в Швеції, ні в Туреччині, рахуючи так, що всякий успіх королівської династії зробить її менше залежною від шляхецької ласки, захитає принціп виборности. За краще вважала

¹⁾ Див. про се в розвідці Левницького в ч. I т. VI Архива Юго-Зап. Россіи с. 152 і х.

тримати козаччину на короткім шнурі, ніж за її помічу робити які небудь здобутки. Хотіла розширити краще межі своїх шляхецьких займанщин, ніж границі Річипосполитої.

Закривала очі на те, що ці займанщини власне служили складами запального матеріалу, і кожда нова слобода давала новий контингент повстанню, як констатував Потоцький ще в своїх карательних експедиціях 1637—8 р., а кожде нове обмеження козаччини, її прав чи усвячених практикою претенсій збільшало вибухову силу для будучого повстання. Закривала очі на всю попередню історію козаччини, на ті реальні обставини, в яких жила Україна, и вірила в тривалість тої погодної тиші і її безконечне продовження, а всю увагу звертала на те тільки, щоб на дати її нічим закаламутити.

Мирова політика шляхти і капітуляція перед нею воєнних замислів короля були головною причиною такого довгого козацького поневолення і тому в ближшій розгляді сього десятиліття ми повинні приглянути ся сим обставинам, о які розбивали ся пляни Володислава, даючи змогу правительству Річи-посполитої обходити ся без козаччини і її воєнних услуг протягом такого довгого часу „золотого спокою“, як називали його шляхецькі красномовці. З другого боку, як відомо — проби короля вирвати ся з тяжких обіймів мирової політики шляхти послужили потім агітаційним мотивом для великого повстання, що послужило її епілогом. Тим також диктуєть ся та більша увага, яку присвячуємо тут польській політиці сього десятиліття.

Коли сів на батьківськім престолі Володислав, здавало ся, що річ-посполита вступає з ним в довгий період воєн, агресивної екстензивної політики. Новий король, незвичайно амбітний і жадний слави, повний гордих замислів і плянів, воєнничий до того степня, що „тільки й дихав війною“, як його характеризував пізніший французький посол, аж горів жагою політичної й воєнної діяльності, виступаючи на нову арену. Відсуваний від усякої активної ролі, від усякої самостійности, за жита свого батька, нелюдяного, холодного і замкненого в собі, він тепер „обертав цілу величезну махіну гадок у своїй голові“, як висловлюєть ся сам у однім листі¹⁾. Мріяв про те, щоб захопити провід в сучасній європейській політиці, стати її керманічем і рінителем. В програмовій промові перед папою 1633 р. його речник Осолінський обіцяв за Володислава привести під папську руку „здічілих левів скандинавських“ і схизматиків московських, підняти християнських володарів на „своєволю безчестного грабителя“ — Турка²⁾. Новий король мріяв взяти на себе роль посередника в великій релігійній боротьбі, що роздирала Європу,

і вінчати сю свою ролю миротворця найвищою честю — короною цісаря Німецької імперії.

Війна на московським війни вже розгорала ся, коли він засідав на королівським престолі. „Тридцять тисяч запорозьких козаків, перейшовши Дніпро, ішло по московських трупах“³⁾, щоб вернути Володиславу царську корону. Але сойм пожалував засобів на сю війну і поручив своїм комісарам приложити старання, щоб закінчити її як найскорше. Володислав, позбавлений всяких засобів на дальше веденне сеї кампанії, по смоленських тріумфах застрягнувши в довгу і безвиглядну війну, під натиском комісарів мусів пожертвувати своїми претенсіями до московської корони за ціну укріплення за Польщею земель здобутих в попередніх війнах. Мусів згодити ся на такий ужиток з його особистих інтересів. Та на нотішенне мав перспективу турецької війни, що несподівано вибухнула зимою 1633 р.⁴⁾ Але знов таки сойм замість ухвалити кредити на сю війну дав вайгострійші інструкції Конєцпольському, щоб не зачіпав ся, а кінчив діло згодою, і війну загашено в самих початках і запечатано новим трактатом з Туреччиною. „Користний він для Поляків, але нерадо підписували його — тільки тому що за рік кінчить ся перемире з Шведами і не було вигідним не залагодити з Турками“, писав королівський повірник П. Цясецький⁵⁾.

Супроти того центрального значіння, яке для Володислава мало полагожденне його шведських претенсій, він міг справді потішати себе, що тимчасове залагодженне турецької справи користне для нього, бо дає можливість усю енергію скупити на заходах коло Швеції, — і дійсно пустив в рух усю „махіну своїх гадок“. Він разом робив заходи до війни, маніфестував їх перед Шведами — і заводив мову про династичне полагожденне справи. Давнійше заявляв охоту женити ся з удовою Густава Адольфа, тепер проектував шлюб Густавової доньки Христини з своїм братом. Пропонував, щоб Шведи взяли собі на короля його будучого сина, а тим часом його на онікуна до повнолітності Христини. Підбивав до спільної воєнної акції против Швеції Австрію й Іспанію і для сього показував охоту оженити ся з цісарівною. Заразом підчеркував свій замір оженення з сестринницею англійського короля, донькою нещасливого „зимового короля“ чеського і в звязку з сим проектував союз Англії, Швеції й Польщі — за ціну шведської корони для себе.

¹⁾ Лист до кард. Барберіні з осені 1634 р. — у Чермака Planu с. 28.

²⁾ Промова Осолінського у Кубалі ор. с. 1 с. 87.

³⁾ Див. попередню частину, с. 201 і вид.

⁴⁾ Тамже с. 207—8. ⁵⁾ Relacye pancerzowski II. с. 187.

Все се одначе не тільки неособливо рекомєндовало характерність і серйовність претендента, але й не запевнечувало ніяких користних результатів. Невичерпане багатство сих суперечних помислів не вступало недостачі реальної підстави, котрої бракувало Володиславовим змаганням, і без неї самі себе побивали його хитроумні замисли.

Сойм про око, щоб пострашити Шведів, узхвалив податок на війну, але знов дав комісарам найгострійші поручення не доводити до війни, а ціною претенсій Володислава купити приверненне захоплених Шведом польських провінцій. Такий настрій польських кругів не був тайною, і тому всі вброєння Володислава робили дуже слабке вражінне на противну сторону. Зреченне Володислава в претенсій було на язиках під час сойму — доносив нунцій, і був певний, що тим скінчить ся справа. „Річ певна, що Поляки вимогли від нього під час елекції, що він вречеть ся дідичних прав до Швеції, і хоч се не включене в пункти раста, але кажуть, що мають се на письмі так само як і зречення в претенсій до московської корони. Те все не може бути тайною для Шведів, і для того так уперто обстають вони при своїм і будуть обставати, поки дійдуть свого“¹⁾). Австрія й Іспанія заохочували Володислава до війни, але з свого боку не давали надій на дуже енергічну поміч, з донесень своїх агентів знаючи про „брак охоти до війни і брак гроша“ в самій Польщі²⁾), і таки не підтримали Володислава нічим реальним. Соймові комісари цілою силою напірали до згоди, і супроти того всі намагання Володислава дали тільки той результат, що за ціну його виречення з претенсій на шведську корону на час 26-літнього перемиря Шведи вгодили ся звернути Польщі Прусію, і на тім стало те нове перемире в Штумдорфі.

Було воно великим ударом Володиславови при тім значінню, яке мали для нього сі мрії про шведську корону, в яких він виріс. Була невдоволена й Литва тим, що Поляки виторгували собі назад Прусію, а упустили Шведам Інфлянти, що для литовських провінцій мали таке ж важне торговельне значіння, як пруські порти для провінцій польських. Але польська шляхта була вдоволена і такий фінал шведської справи тільки зміцнив загал польської шляхти в її мировій політиці. Підозріваючи, що Володислав буде шукати нових доріг для осягнення своїх плянів і взагалі маючи те переконання, як каже нунцій Вісконті — „що трапив ся їй король мудрійший ніж їй треба“³⁾), — вона окружала його пильним і підозріливим доглядом, і з сього часу починаеть ся та внутрішня нехїть між королем і шляхецьким вагалом, яка ще більше паралізувала всяку королівську політику.

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 230.

²⁾ Реляції цїсарського посла у Шельонтовского с. 88—9. ³⁾ Relacye II с. 192.

Характеристичним прикладом була справа морського мита, яке хотів завести Володислав на балтійським побережжю — так як його побирала Швеція за час своєї окупації. Він сподівався забезпечити собі таким чином самостійне і незалежне від соймових ухвал джерело доходів і стати фінансово незалежним від шляхти. Але підозріливо настроєна шляхта, подразнена ще до того нетактовною поведінкою короля, помішала всі його замисли, взявши сі сподівані доходи під свою контролю. Кінець кінцем Володислав зовсім відступив від свого проекту, а його проби перевести на практиці, без соймової ухвали, побирання того мита привели до повної компромітації його королівської поваги і маєстату Річи-посполитої. Місто Гданськ, на спільку з данським королем, безпardonно зломило його митну сторожу, половило й позабирало польські кораблі, покликало до вишання сторонні держави і нарешті змусило Володислава зовсім арікти ся його плянів за ціну розмірно неважного викупу. А сойм 1638 р., до котрого він звернув ся за ратованнем своєї поваги в сім конфлікті, своїм неприхильним і ворожим становищем суироти самовільних королівських вчинків, своєю повною неохотою ратувати перед світом престиж короля хоч би во імя престижу держави, виразно показав цілому політичному світови, що Володислав не може рахувати на ніяку підпору в своїй державі і що за його політичними ходами нема ніякої реальної сили. В таких обставинах на ніщо сходило все його дипломатованне.

Після шведських конференцій 1635 р., переконавши ся, що впливи Англії, з котрою пробував він вийти в тіснійше порозумінне, не можуть йому дати нічого важного в його головній справі — шведської корони, Володислав якийсь час вагав ся між союзною з Швецією Францією, і непримиреним воротом її, традиційним союзником свого дому — Австрією. Франція манила його обіцянками — Шлезка для Польщі, цісарської корони для самого Володислава, грошевої субсидії за ціну війни з Австрією. Але в Швеції вона нічого не могла обіцяти йому, а перспективи війни з Австрією — сею єдиною безпечною сусідкою, очевидно, лякали Володислава, і по недовгих ваганнях він вертаєть ся до традиційної політики свого дому і королівського польського двору взагалі — союзу з Габсбургами. Справа вибору нового цісаря на місце Фердинанда II, що доживав свої останні дні, давала нагоду вмішати ся у внутрішні відносини цісарства і за ціну своїх впливів пробувати виторгувати щось користне для себе. При виборі нового цісаря Володислав виступив рішучим сторонником Фердинандового сина (1636) і заразом уложив умову про свою женячку з донькою цісаря і тайний фамілійний

трактат (1637), котрим Габсбурґи обов'язували ся підтримувати родину Володислава, помагати їй доходити своїх претенсій на шведську корону, а на випадок щасливої війни з Турцією помогти здобутих від неї провінцій утворити ділячне володіння для родини Володислава¹⁾.

Трудно сказати, скільки реального значіння на найблизшу будучність мав сей останній трактат в очах Володислава. Підписання умови припадало на момент незвичайно відповідний для війни з Туреччиною. Конфлікт Інает-герая з Туреччиною, погром Кантеміра, заходи хана коло козацької і польської помочи давали незвичайно добру нагоду для того, щоб вмішавши ся в сі справи, роздмухати велику війну з Туреччиною. По словам французького посла король і Конєцпольский дуже рвали ся до війни, і в листах Конєцпольского справді знаходимо потім гіркі жалі, що сей момент був так мізерно упушений. Але що до короля, то сим разом він був, здасть ся, більш занятий своєю жєнячкою, а до того таки й не мав змоги відповідно сей момент використати.

Австрія, занята на північнім театрі, не могла дати ніякої реальної помочи. З огляду на певену поставу Семигороду (Юрія Ракочія) вона рада була б, якби Польща заатакувала Туреччину, але сама сього не могла зробити. У себе-ж дома Володислав також не міг рахувати на ніякі ресурси. Шляхта, як звичайно, стерегла ся всякої тіни жертв на війну і пускала залюбки поголоски, що сі розмови про бісурменську небезпеку — тільки штучка обчислена на те, аби витягнути гроші від шляхти²⁾. Спеціальних кредитів на можливий конфлікт з Туреччиною сойм не признав, а дозволивши на збільшенне війська, распорядив, як ми внаємо, відправити частину його вараз же з кінцем року (1 грудня).

Союз короля з Габсбурґами — не звисний в своїм дійснім змісті, але явно задокументований жєнячкою Володислава, взагалі тільки побільшив підозріливість шляхти супроти короля. Як традиційний був сей союз для королівського двору, ще з часів Ягайлонських, так традиційна була і нєхить всіх прихильників шляхецької свободи до сього союзу. В Габсбурґах, з їх культом своєї поваги і прєстїжу, бачили злих духів польського двору, які підюджують королівську власть до самовластя і обмеження шляхецьких вільностей. Тому що дійсний зміст порозуміння віставав ся незвистний, всякі згоди і підозріння виростали на сім ґрунті. Напр. королівський конфлікт з

¹⁾ Сей трактат (16. III, 1637) відшукано в тайнім архіві іспанським і видано у Шельонґовского Rozklad rzeszy s. 26.

²⁾ Дєпєші французького посла в виписках Люкаса II с. 188, 191, 192.

Гданськом за морське мито, подиктований чисто фіскальними мотивами, вважав ся наслідком габсбурської інтриги—іспанською видумкою видуманою на те, щоб силоміць втягнути Польщу в війну з Шведами. Викликав отже тим гіршу опозицію, яка так міцно скомпромітувала короля в сім інциденті. Так союз з Габсбургами для політичних плянів Володислава показав ся безвартісним, і пересварений з шляхтою за її ворожі виступи, огірчений сильно на сенаторів, що вони з свого боку не підтримують його скільки небудь рішучо против шляхецької ворожнечі, позбавлений всяких васобів до тої міри, що на самім дворі доходило до скандальних недостатків навіть на королівській кухні, — Володислав на якийсь час потонув в дрібних двірських інтригах і торгах з упертими Гданьщанами, тим часом як воєнні круги святкували свої тріумфи над розбитою козацькою.

Справа війни з Туреччиною й Кримом все таки не сходила з овиду польської, чи королівської політики. Уже з початком 1639 р. в кореспонденції гетьманів починає звучати як провідний мотив—небезпека конфлікту з Кримом і Туреччиною і потреба спеціальних ухвал з огляду на можливу війну. Вже в січні читаємо в листах обох гетьманів, великого і польного, про невдоволенне хана з приводу несплачених упоминків і затримання послів—котрим не було чого дати, — і про небезпеку татарського походу, котру піддавали татарські ватаги, що крутили ся коло границь. Туркам Конецпольський грозить, що як Татари нападуть на польські землі, — він випустить козаків на море. Татари не напали, але якісь своєвольні козаки — з тих очевидно, що повтікали на Запороже після кампанії 1638 р., — дійсно пустили ся на море. Після сього перспективи конфлікту з Туреччиною підскачили ще вище, тим більше, що про війну на перськім театрі, де пробував і сам султан, приходили утішні для Турків відомости, і в польських правлящих кругах думали, що упоравши ся з Персами, султан зараз обернець ся проти Польщі. В таким же тоні тривожили польське правительство його кореспонденти з Молдавії й турецьких земель¹⁾.

Конецпольський награв скликати новий сойм як найскорше супроти сеї небезпеки — тим більше, що зіставали ся далі величезні незаплачені суми війську й козакам, потрібні були гроші на відбудованне Кодака, що все ще лежав в руїнах, і т. д.²⁾. Сойм дійсно був визначений на осінь. Але рік тим часом пройшов досить спокійно, татарську орду підстерігли вчас і змусили вернути ся: Конецпольський, бувши на будові Кодака, кинув ся за нею над Ворсклу

¹⁾ Дав. ркп. Публичної бібл. Пол. No. 94 с. 662, 664, 674.

²⁾ Разкоза. 61 с. 262 і 272.

і там сполошив¹⁾). Турецький посол, прибувши до Польщі під осінь, ніяких страхів не приніс, отже шляхта знов таки досить скептично прийняла собі всі пострахи короля і-гетьманів, в котрими вони виступали перед соймом²⁾). Навіть перспективи розрухів незапаченого жовнірства Ї не зрушили, і сойм війшов на нічмі: був зірваний через сварки шляхти з підканцлером Осолінським.

Тим часом ріжний трівожний матеріал напливав далі. Польський посол, висланий до Криму, — Дзержек, відти остерігав ще з осени, щоб сподівали ся татарського нападу, навіть „не чекаючи ледів“, і дійсно в січні 1640 р. Орда рушила ся, під проводом калги. 1 лютого н. ст. перейшла Дніпро під Таванею і пустила ся „Чорним шляхом“ на Волинь і Полісе. Конецпольський, на підставі відомостей, які потім вібрав, оповідав, що кошем орда мала стати під Старим Константиновим і роспустити загоны по Волини, Поліско, Поділю й Галичині. Але що польське й козацьке військо стерігло весь час, то й сим разом з нападу не вийшло нічого: стрінувши ся в кількох місцях з козацькими й польськими сторожами, Татари кілька разів зміняли напрям, але в-кінець пересвідчивши ся, що їх стережуть щильно, завернули ся й пустили ся назад за Дніпро³⁾).

Але за те далі йшли трівожні вісти про Турків. Доносили, що вони дуже ображені відновленням Кодака, вважаючи, що його поставлено на ґрунті турецьким; що Татари тримають Дзержка за виразним наказом султанським, і що з поворотом турецьких військ з Персії по закінченій згоді (17. V. 1639) треба чекати напевно походу на Польщу. Ракочій ще з осени давав „три певні знаки“ тих замислів Туреччини, і Конецпольський вважав, що всі його остороги оправдують ся дійсно⁴⁾). Король, поділяючи вповні його побоювання, в марті розписав листи на соймки, поручаючи шляхті вислати на сойм своїх делегатів з повновластю ухвалення загального походу і кредитів на запачення війська і козаків і неминучу війну з Турками. По словам короля про замисли турецькі остерігали Польщу

¹⁾ Пол. 94 с. 692 і 696.

²⁾ Na ciężkim włościu za powrotem cesarza tureckiego z Aziei y dawnym poganstwa tego przeciw panstwom naszym zawziętości salus publica zawisła, характеризував король політичну ситуацію—іб. с. 743.

³⁾ Разног. 61 с. 309—401, 410 (реляції Потоцького) і с. 413 (лист Конецпольського на прошовський соймик). Інакше оповідає про сей напад Радзивил, з нагоди турецького посольства 1641 р. і його запевнені, що султан наказав ханови не допускати нападів на Польщу: quod ex parte verum fuit — coacti enim Tartari recedere a confinibus nostris, quibus imminabant, post discessum nostrorum militum repente 18 milia in Ukrainam irruerunt et praedam insignem nacti aliquot etiam nobilibus captis incolumes ad suos redierunt: licet castellanus cracoviensis illos persequi animo se constituisset, celeritate conductore evaserant ultionem (в друкованім зього нема, мова очевидно про напад 1640 р.).

⁴⁾ Польск. No. 94 с. 738 (лист Конецпольського до короля, 30/XI. 1639).

не тільки послі перські і московські, але і „і з самих поган деякі переднійші особи“, а Конєцпольский в своїх листах до шляхти давав знати, що вже в Туреччині „війна проголошена морем і землею“. Румелійський беглербег веде свої війська над Дунай і „короткий час покаже, коли та війна загремить і вибухне“¹⁾.

Але, як свідчить сучасник, і сим разом сі пострахи не робили особливого вражіння. В тім усім підозрівали тільки королівську інтригу. А коли прийшла під ті часи відомість про смерть воевничого і суворого султана Мурада, а його наступник Ібрагім мав репутацію пещеного бабія, — се також заспокоїло ще більше шляхту, що війни мабуть нема чого бояти ся. Даремно Конєцпольский страшив, що новий султан мабуть схоче пошукати собі слави походом на Польщу²⁾. Не вважаючи на всі пригадки короля, нові шляхецькі послі виявили не більше уважливости для королівських острого і що ледви з тяжкою бідою вдало ся витягнути від сього сойму. — се був податок на заплаченне довгів війську. Та й то в таких розмірах, як він був ухвалений, далеко не міг покрити всього довгу. По рахунку Конєцпольского 1 мая 1640 р. було не заплачених 6 чвертьроків, і се разом з незаплаченою платнею козакам і „трактаментами“ старшина виносило по над мільон золотих. Тому справа незаплачення війську і військових розрухів, разом з турецькою небезпеккою зістаєт ся і далі головною темою соймової політики короля.³⁾ Заповідаючи новий сойм скорше від прийнятого часу, король так мотивував потреби сього приспішення :

„Найперша до того побудка — турецька експедиція на Азак. Чи не криєт ся під тим зрадливий підступ і потайний замісл на шкodu Річи-посполитої, легко зміркувати. А хоч би той замісл поганський на Азак був і реальний, то самий вже похід конних турецьких військ через стени, попід границю Річи-посполитої, який страшний для Річи-посполитої і якої великої уважности і готовности вимагає! А хоч би поганський апарат обернув ся на Угрів, при теперішній безоборонности Угорських земель і близькости їх від нашої держави, перспектива такої небезпеки повинна бути ще більш страшною для всіх станів. Великої розваги вимагає також і посольство хана татарського, що не вдовольєт ся звичайними упоминками, згідно з давнішими умовами, домагаєт ся подвійних, і в грошах, і в сукнах,

¹⁾ Разноз. 61 с. 410 і 413 (інструкція на соймки і лист Конєцпольского на прошовський соймик).

²⁾ Радивил—No. 116 с. 231—2, і цитований лист на прошовський соймик.

³⁾ Я спивав ся над нею трохи ширше, бо в монографії Кубалі про Осолінського антитурецька політика Володислава датують ся тільки від р. 1640 (II с. 4), а і Чермак в своїй новійшій праці не багато докладає до історії тих заміслів Володислава на Туреччину в тих роках.

і грозить війною, а чинить то певно 'турецьким духом', шукаючи приключки, аби ровірвати перемире⁴⁾.

Здобуте Азова, довершене в червні 1637 р. донськими козаками з значною участю українських, і дальша війна за Азов, що вела ся теж спільними силами Донців і Запорозців, дійсно грозила стати новим огнищем в польсько-турецьким напруженню. Донських козаків раз у раз мішали з запорозькими, польське правительство звичайно все валило на донських, московське на запорозьких, і при тісних взаєминах, яких тримали ся обидві козацькі громади в своїх военных заходах²⁾, дійсно між ними тяжко було визнати ся. Радивил в своїх записках згадує про лист молдавського господаря, що поясняв ріжні прикрости, чинені польському посольству, висланому до Туреччини, тими відомостями, які Турки мали від захоплених козацьких вязнів, що оповідали, ніби то їх під Азов на Турків вислав король польський³⁾.

Посольство се кінець кінцем закінчило ся добре (весною 1640 р.). Турецьке правительство вдоводило ся даними йому вясненнями що до Кодака й козацьких нападів, не стало жадати зруйнування Кодака, очищення Запорожа від козаків і. т. и. Був відновлений старий трактат, постановлений з попереднім султаном: Туреччина обіщувала згоду — під умовою, щоб козаків не було на Чорнім морі. Сю згідливість турецького правительства одначе толковано тільки новими неприємностями, які виникали в Персії, й азовськими клопотами. Під час свого побуту в Туреччині Мясковскому — наймні як він доносив в своїй офіціальній реляції, прийшло ся перекопати ся, що війна властиво була вже рішена. На жадання його, щоб покарано татарського хана за його останній похід на землі Польщі, великий візир відповів без церемоній: „Хан що зробив, зробити мусів, бо йому покійний султан Амурат післяв кафтан і шаблю і під загрозою смерги звелів воювати Польщу. То був першай харач проголошеної на вас війни. До сього часу, на саму весну перейшов би був Дунай, не слухаючи нікого...“⁴⁾

Гроза війни ніби пройшла, але матеріалу для дальших напружень зістало ся досить. Під час посольства Мясковского, десь літом 1640 р. козацькі чайки напали на околиці Варни, і сим разом се були Запорозці⁵⁾. Не пошкодило се сим разом, але одного такого

¹⁾ Публ. бібл., автографа No. 64 с. 90, пор. с. 131. ²⁾ Про се князе.

³⁾ Радивил — ркп. Осолінських 116 с. 245; в справозданню своїм посол Масковский одначе про се не згадує.

⁴⁾ Реляція Мясковского у Немцевича Zbiór pamiętników o dawnej Polsce, V с. 60.

⁵⁾ Ibid. с. 72—3.

випадку було досить, щоб викликати новий конфлікт, коли б у турецького правительства була на те охота. З другої сторони турецьке посольство, що їхало слідом за польським з його поворотом до короля, принесло від султана бажання, щоб Польща, як заприязнена держава, дозволила турецькому війську перейти через пограничні землі під Азов і викликала відти своїх козаків. Сенат рішив, що війська турецького перепустити не можна, а козаків треба постарати ся з Азова вивабити якимись універсалами, обіцяючи амністію¹⁾. Сечодначе не udało ся, і як побачимо нижше, запорозькі козаки далі брали участь в боротьбі донського козацтва з Турками.

Кінець кінцем король зняв справу мобілізації против Татар і Турків з програми осіннього сойму. В листах на соймики він ще заохочував шляхту, аби раз „завзяла ся на ту резолюцію“ і замість уганяти за Татарами по степах мов за вітром, „намацала їх в гнізді, при дітях, жінках і доміствах їх“. Яким небудь одним місцем вона забезпечила б вічний покій вітчизні, не порушаючи тим навіть згоди з Турками, бо ті ще похвалили б, що Поляки покорили своєвольну орду, яка не слухає й самого султана²⁾. В соймовій пропозиції про се вже не було мови — король мав до шляхецької кешені близшу справу — т. званої „вдячности“, або простішими словами — заплати з державних фондів приватних довгів короля, а котрими він не міг далі вже витримати — не міг прийняти чужоземних послів, не маючи чим заплатити їм утримання.

Але тим не менше турецько-татарська справа не зійшла з політичного виду. Велике вражіння з реляції Мясковского мусіли робити його оповідання, що Туреччина останніми часами тратить свій престиж перед Кримом. З вимертем султанської династії сподіваюг ся на турецьким троні кримських Гераїв. Кримці не слухають султана і роблять все по своїому. З другого боку — Мясковский кінчив свою реляцію образом внутрішнього упадку Туреччини, можливости її розпаду і агресивного походу Польщі за Дунай, на Балкан. Того, мовляв, виглядають не тільки нечисленні невольники з земель Польщі — що їх самі Турки на яких 150 тис. рахують в самім Константинополі, на гадерах і в Тракії, — але і всякі поневолені Турками народи³⁾.

Сойм зійшов на торгах про плату війську і покриті королівських довгів. Не дійшов до нічого, і новий був розписаний на початок 1642 р. Сей полатав яко тако заплату війську, справу „вдячности“ королеви лишив недокінченою, аж покінчив її сойм

¹⁾ Радзивил — рип. Оссолюнських с. 254—5. ²⁾ У Шайнохи, Dwa lata I с. 135—6.

³⁾ Dwa lata с. 78—9.

1643 р. (за початку року), покривши королівські довги, котрих король рахував щось до 4 мільйонів зол.!

Австрійський двір робив заходи, щоб втягнути Польщу в війну з Швецією, заохочуючи Володислава посередничити між обома ворожими сторонами. Вабив його різними привабними обіцянками і перспективами, і Володислав пробував робити деякі заходи в сім напрямі

з котрих одначе так само мало виходило, або ще й менше ніж з попередніх. З другого боку справи турецькі і особливо татарські дальше дразнили военні апетити короля і иньших прихильників боротьби з Татарами. По невдалім нападі на землі Польщі 1640 р. хан на початку 1641 р. прислав посольство з „гордими“ річами, жадаючи незаплатених упоминків і грозячи инакше знищити мечем польські провінції. Посольство се післано на висідку під Торунь — тому що польського посла все ще тримали в Криму і не пускали¹⁾. Та се, розуниєть ся, не могло поправити відносин.

Новий хан Мухамед-герай, що настав з кінцем 1641 р., збирав ся дебютувати маленькою оружною демонстрацією на польську адресу. Принаймні з січня 1642 р. були з Криму звістки про „многих кримських людей“ висланих під „литовські городи“²⁾, і такі походи „куп татарських“ під пограничні місця повторяли ся мабуть не раз³⁾. В польських джерелах маємо докладнішу звістку тільки про більший татарський напад на лівобічну Україну літом 1643 р. Орди було чотири тисячі, як писали, під проводом одного аґи, і козаки скоро відгромили сих Татар⁴⁾.

Польське правительство поскаржило ся на се султанови, висилаючи свого посла. Конецпольський притримав його умисно з огляду на останній татарський напад, поручив поскаржити ся перед султаном, що Татари наїзжають великими купами на землі польські, і в останне Умерлі-аґа напав за дозволеннем ханським, як казали всі татарські невільники. Прийшов з кількома тисячами Татар і наробив шкоди. Нехай-би султан укарав за се хана і велів йому ввести татарські кочовища і осади з польського пограниччя, щоб не було притоки до нападів⁵⁾. Але султан відповів, що Польща дала сама привід до татарського нападу: кримських людей погромили і казну московську відібрали і упоминки довгий час затримують і посла татарського в порожніх руках відіслали назад⁶⁾. А післанець висланий Конецпольским з такими ж жалаями до хана, замість

¹⁾ Радивил—рек. Осолінських 116 с. 255.

²⁾ Довскія дѣла II с. 286 (Русск. ист. библ. т. 24).

³⁾ Дав. внаше.

⁴⁾ Dyaguysz Oświęcima с. 8.

⁵⁾ Додаткова інструкція послови Бєлановскому — Разнояз. No. 63 с. 27.

⁶⁾ Dyag. Oświęcima с. 25.

усякої сатисфакції привіз звідки відомість, що хан сам вибираєть ся великим походом на Україну, зараа по байрамі¹⁾.

Потім одначе хан предумав — мовляв, щоб не входить в конфлікт з султанською політикою. Вислав замість себе перекопського мурау, так прославленого потім Тугай-бея з двома иньшими аґами, але післав з ними всю силу кримську, а вид сьому походови надано такий, що орда йде не для войовання Польщі, а тільки аби розшукати і відібрати стада, забрані перед тим козаками. Та Конєцпольский, діставши завчасу відомости, мав час стягнути війська польські і козацькі, змобілізував українне панство й розложивши все се по цілому пограничу, мав змогу вислідити рух татарської орди. Захопив кіш під Охматовим, над Гірським Тикичем, і погромив його дуже сильно. Сили Конєцпольского і татарської орди були майже рівні. Орду „язики“ рахували на 20 тис. вибраного війська (всю слабшу братію Тугай-бей завернув з дороги), але Татари були стомлені довгим і трудним походом і були розбиті 30 січня р. 1644²⁾.

Подія ся зробила сильне вражінне в Польщі. На Татар підняло ся велике роздраження. Король уже перед тим виступав з гадкою про затриманне упоминків Татарам; тепер по сім епізоді, коли на засіданню сенату він поставив се питанне — чи платити по сім упоминки Татарам, сенатори заявили ся ва стриманнем³⁾. Хан прислав своїх послів за сими упоминками — послів затримано до сойму, що мав рішити сю справу. В своїй пропозиції соймови, скликанім на лютий 1645 р., король порушуючи се питанне, недвозначно накликав знову до рішучої боротьби в Кримом, до вірвання соромних відносин, які Татарами вважають ся по просту відносинами даними. — і визволення з поганських ґалер християнського невільника⁴⁾. Але шляхта й сям разом також мало була прихильна таким лицарським плянам як і попереду. Королівський поклик пролунав без відгону, і зачепившись за різні справи, сойм скінчив ся нічим, зірваний при мовчазній обструкції палати.

Шляхта, правдоподобно, сподівала ся тим чином убити справу. Але вийшло навпаки: по словам сучасника, король зовсім не журив ся розірваннем сойму, бо на міжсоймовий час в його руках зістались ріжні богаті джерела доходів⁵⁾. Сподіваючи ся, що стриманне упоминків приведе само собою до неминучої війни в Кримом, він

¹⁾ Зрештою ще раніше були поголоски, і супроти них Конєцпольский ще в осені вважав потрібним розложити своє військо головню в Київськім воєводстві — ркп. Осолінського 2280 с. 201.

²⁾ Докладна реляція в дневнику Освенціма с. 36 і д., також у Радивила; до деяких подробиць я ще верну ся далі.

³⁾ Радивил — ркп. Осолінських 117 с. 5

⁴⁾ Podgórski Pomniki wieku XVII с. 84—5.

⁵⁾ Радивил — ркп. Осолінських 117 с. 31.

рішив прийняти її з повною готовістю, а за браком домашніх засобів пошукати її в сторонніх державах. Так виникає його остання, розпучлива проба воєнної акції, що набрала потім такого розголосу, незаслужено проголошена за безпосередню причину Хмельниччини, і стягнула стількі бід і прикростей на королівську голову, до решти понизивши і пригнобивши її.

По словам венецького посла Тьєпольо, котрому незаслужено прийшло ся відограти ролю демона-спокусителя Володиславового, плян короля був такий: Конституція не дозволяла йому без згоди сойму вчиняти війну зачіпну, але війну оборонну він не тільки міг, але й мусів вести сам. На тій основі король під покривкою війни оборонної сподівався прийти до війни агресивної. Потрібно було тільки грошей на початок.

Ще під час сойму і потім зараз по соймі Володислав звертаєть ся до папи, розвиваючи перед ним плян атакowania Татарів і ослаблення через те Турків: для сього йому потрібно тільки 500 тис. таларів на два походи¹⁾. Папа одначе прийняв сей плян досить холодно. Натомість відозвало ся до Володислава венецьке правительство, саме заатаковане тоді Туреччиною, що вирядила весною того року експедицію на о. Крит і дійсно почала завойовувати його. В серпні с. р. прибув на двір Володислава венецький посол, його давній знайомий Джовані Тьєпольо, нетерпляче ним очікуваний. Йому було поручено дістати у короля дозвіл на звербовання з польських провінцій 2000 німецьких вояків і умовити ся що до козацької диверсії на Чорнім морі, котра між иньшим мала б підпалити турецькі галери, що будували ся в чорноморських доках. Але ні король ні його канцлер, через котрого повели ся ці переговори, не вважали відповідним зачіпати Турків безпосередно. Се можна було зробити тільки посередно, зачіпивши ся з Татарами, і в сій війні потім перейти до війни з Туреччиною²⁾.

Така зачіпка в даний момент здавала ся дуже легкою і близькою до здійснення: під осінь 1645 р. прийшла відомість з Туреччини³⁾, що новий хан, прославлений пізнійше Іслам-ґерай, настановлений того року на місце Мухамед-ґерая, дістав від султана „емір“ — наказ, чи властиво — дозволенне воювати Польщу, з огляду на біду і невдоволенне серед татарської людности⁴⁾. Треба було тільки

¹⁾ Theiner III с. 429 і зміст другого листу, висланого до папи 7. IV н. с., з депеш Тьєпольо — у Чермака Ряду с. 45.

²⁾ Дуже детальний перегляд сих переговорів в Тьєпольо, майже з дня на день, на підставі його депеш (невиданих) у Чермака с. 47 і д. Реляція Тьєпольо у Немцевича *Zbiór pamiętników* т. V — як викавав Чермак порівнянням з депешами — грішніть недокладностями в своїй перспективі.

³⁾ Дневник Освенціма с. 81.

⁴⁾ Про відносини в тодішній Кримській орді у Смирнова с. 525 і д.

грошей ва похід до Криму і король рахував, що якби Венеція, папа й інші християнські володарі дали йому на два роки по 500 тис. талярів і зобов'язалися до солідарної акції против Турції, — він потрапив би завести діло так далеко, що сойм мусів би потім піти далі сею воєнною дорогою. Тим більше, що крім своїх католицьких союзників Володислав рахував на поміч Москви, що далі стояла в напружених, або й зовсім ворожих відносинах з Туреччиною і Кримом, і ворожої Туреччині Персії, з котрою зав'язано було зносини.

ТЬєпольо якийсь час стояв на своїй початковій програмі — що йому треба тільки козацької диверсії (по старій, звісній нам рецепті французького резидента в Царгороді де Сезі)¹⁾. На се мав він і гроші від венецького правительства — 30 тис. талярів. Але далі побачив, що король хоч ніби то й подавав ся часами (навіть заявив був, що вже такий наказ козакам дано, і 25 чайок вже стоїть на поготові)²⁾, але в дійсности за такої марниці не схоче входити в конфлікти з Туреччиною і своєю власною суспільністю. Тим більше що Конєцпольский, до котрого і король і Тьєпольо також удавалися, і він в початках 1646 р. умисно приїздив на секретну нараду в сій справі, — теж не дуже був охочий за для Венеції розривати трактат з Туреччиною, та й ще без згоди сойму. А мав у сій справі рішуче слово.

Тому Тьєпольо де далі почав уступати з венецького становища і переймаючи ся плянами Володислава, набирав ся віри в їх здійсненність. Він представляє своєму правительству в можливо сильних фарбах образ грандіозної кампанії против Туреччини, яку може організувати Володислав, коли його підтримати відповідно, і в початках марта н. с. 1646 р. дістає справді від свого правительства поручення запевнити Володиславови грошеву підмогу Венеції. Правда, в розмірах значно меньших, ніж яких собі бажав Володислав: на два роки по 250 тис. талярів (або 750 тис. золотих), — в трьохмісячних ратах, відколи війна дійсно розпочнеться, та й ще під умовою, щоб на сю війну була згода Річи-посполитої польської³⁾. При тім яких небудь інших обов'язків — напр. не вступати в порозумінне з Туреччиною без участі короля, правительство венецьке не згоджувалося на себе приймати — полишало собі вільну руку,

Се було таким чином зовсім не те, чого собі король бажав від Венеції. Але перейнятий своїми мріями, він брав з сього тільки те,

¹⁾ Див. т. VII. с. 303.

²⁾ Так доносив Тьєпольо в серпні і вересні 1645 р. — див. про денеші його у Чернака с. 50, пор. його реляцію у Немцевіча с. 9. Однак ніщо не свідчить про те, що сі завви короля були згідні з правдою.

³⁾ Див. витяги з денеші Тьєпольо у Чернака с. 79—80.

що мало підтримати його пляни — обіцянку субсидій. Під той же час він дістав обіцянку помочи ще від фравпузького правительства — що воно, як тільки скінчить ся війна в Німеччані, хотіло б підтримати боротьбу з Туреччиною і на чолі її бачити польського короля¹⁾. Хоч се обіщувало ся вразно аж після замирення Німеччини, але Володислав і тут хапав за те слово, котре йому було потрібне, не звертаючи уваги на всі інші застереження. Отже весною 1646 р. його плян війни з мусульманським світом здавав ся йому більш ніж коли небудь реальним.

В Варшаві гостило тоді московське посольство, вислане для уложення формального союзу з Польщею против Туреччини, і хоч до формального трактату не прийшло (відложено його), але скріплено і поновлено неофіціальне порозумінне що до спільних заходів против Криму. Сусідні з Польщею турецькі васалі — молдавський, мунтянський, семигородський подавали надії, що стануть по стороні Польщі против Туреччини. Від афонських монахів Володислав, як каже, дістав якісь листи (сильно підозрілі що до своєї автентичности, що правда), — де східні патріархи обіцяли підняти повстанне в турецьких землях, аби їх тільки підтримали християнські держави²⁾. Вкінці саме походження нової дружини — наслідницї Палеологів, і ріжні вішування що до її будучности, про котрі немало балакали в польській суспільности, не зістали ся теж без впливів на короля³⁾.

До того всього саме під той час умер старий гетьман Конєцпольський (11 березня 1646), що був гадьмом сій справі. Хоч на свій лад він був гарячим прихильником боротьби з Татарами — не задово перед смертю навіть видалив був і предложив королеви спеціальний „дікурс“⁴⁾, проектуючи спільну боротьбу з Московією, котрій радив відступити і самий Крим, шукаючи нагороди в землях поду-

¹⁾ Видписи Люкаса в інструкції Мазаріні 1645 р. — т. III с. 115, 206 і д.

²⁾ Про сі листи внаємо в листу короля до кард. Matei і в депеш вуяцї і Тьєпольо — що переказують тільки, як їм оповідав се король (див. у Чермака с. 92). Коли приймати, що король не видавав сих листів, то в усяким разі вогім не ймовірно, щоб такі листи дійсно вийшли від патріархів — аж трьох: царгородського, ерусалимського і александрійського, і ще в обіцянокою унї, коли їм помогут вивологти ся від Туреччини.

³⁾ Виринув у тім часі в наших сторонах — у Львові і давній наш знайомий Олександр Яхія, в своїм старим планах на Турка — див. його лист до папи З. III. 1645 у Тейнера III с. 435. Досі одначе не знаємо нічого, чи був він причетний планам Володислава що до турецької війни.

⁴⁾ „Дікурс“ друкований був давніше в „Pamiętnikach o Koniecpolskich“ Пшівленцького, і новіше — в дзєвнику Освенціма (с. 130—2) (завважу що непрочитане видавцем, проф. Чермаком було вогім вірно прочитане Пшівленцким: kruczyunie (біді) — воно хоч і поправлене в ориґіналі, але читаєть ся вогсім ясно, як з переконав ся). Проф. Чермак вдогадуєт ся, що сей „дікурс“ Конєцпольський предложив на радї сенату в січні 1645 р. Але Освенцім дуже категорично заявляє, що пок. гетьман тримав його в секреті, показував тільки деяким приятелям, з огляду на неохоту шийти до всякої війни, і подав його королеви тільки з кількома сенаторами.

найських — але заціпної війни в Туреччиною не допускав в даних обставинах, та ще й на власну руку, без згоди сойму. Таке становище головного шефа армії становило не малу перешкоду в воєнних пляхах короля, і тим свобіднійше мусів він почувати себе тепер, ставши сам безпосередно, за браком гетьмана, головним шефом армії.

За помічю заграничних субсидій Володислав сподіваєть ся розпочати війну на власну руку і довести її до такого моменту, де шляхта мусіла б погодити ся з довершеним фактом і дати свою згоду на нього. Рахуючи на щасливі поступи війни, Володислав був певний, що вони помирять шляхту з його самовільним кроком. В сій надії він з весною 1646 р. приступає до рішучих приготовань до агресивної війни з Туреччиною.

Він викликає до себе особисто до Варшави козацьких старшин і поручає їм приготувати ся до морського походу на Туреччину, дає на те і невеличку суму грошей, з одержаних від Тьєпольо¹⁾. Видає приповідні листи на вербованне війська, велить ладити для походу артилерію, і т. и. В листі до кардинала Матеї з 23. IV він начеркує такий плян кампанії:

„З одної сторони ударить наше військо на Татар, з другої московське. Заразом господарі молдавський і мунтянський рушать над береги Дунаю і ми власною особою на чолі 12 тис. пішого війська і 18 тис. коней, окрім охотницьких відділів, підтримаємо їх, в тим щоб перейшовши за ту ріку, пустити ся в глибину, в середину турецьких країв. В тим самим часі рушать також за наказом нашим козаки на Чорне море. Додамо ще, що декотрі патріархи і християнські племена, підвластні Туркам, бажаючи хопити ся за зброю і скинути ярмо неволі, яке несуть під тим тираном, повідомили нас про сі свої бажання через ченців з Святої Гори, присланих з вірительними листами і в присягами їх, що вони сповнять все що до них належить, зараз як тільки прочують про наш похід, що більше — обцяють зеднати ся з св. престолом (папським), коли все скінчить ся щасливо“²⁾.

В липні король задумував стати у Львові і звідти в серпні рушити на Камінець і Яси, і там стати обозом. Заздалегідь вислав до своїх подунайських союзників Ян. Радивила, щоб з ними ближше умовити ся про будучу кампанію, і вже пустив поголоску, що козаки пішли на море і розпочали війну³⁾. Тим часом всі сі пляни короля дуже скоро заціпили ся. Насамперед за недостачу грошей, по тим

¹⁾ Про се ширше в останній главі VII.

²⁾ З депеш Чумція — у Чермака с. 117.

³⁾ Про се нижче.

як Володислав видав ті невеликі суми, яві встиг витягнути від Тьєпольо¹⁾, а більше ні звідки — ні від папи, ні від французького правительства нічого не можна було добути. З другого боку — Володислав стрів у сенаторів, у котрих хотів добути апробату своїх розпоряджень, таку сильну опозицію, якої не сподівався. Його міністри і сенатори рішучо не хотіли своїм авторитетом покривати королівські вчинки, противні конституції — збирання військ, наєм чужоземців, зачіпну війну з Татарами і Турками.

На біду Володислава Татари, по всіх попередніх зачіпках, тепер, коли королеви так треба було якої небудь притоки, щоб зачати війну з ними — ані руш не вачіпали польських земель. Торішній їх плян, як знаємо, сполошив Конєцпольский своєю погрозою Туреччині, і після сього Татари звернулися на московські землі, немилосердно спустошивши їх зимою 1645 р. На підставі пороумін, які вайшли перед тим між польським і московським правительством, гетьман Потоцкий мав помагати московським воеводам против Татар, і може бути — король сподівався, що з того вийде якийсь конфлікт з ордою, і дасть привід до дальшої війни. Але великі морози, що тоді трапилися, не дали Потоцкому змоги погромити Татар, і він мусів вертати ні з чим²⁾. І потім, не вважаючи на різні поголоски, був спокій від них, а турецьке правительство, затривожене відомостями, які доходили до нього про военні приготування Володислава, теж більш ніж коли небудь держалося миролюбивих і згідливих тонів в своїй кореспонденції.

Приводу для оборонної війни таким чином не було, а против війни агресивної сенатори виступили з рішучим протестом і візвали гетьманів — новоіменованого на місце Конєцпольского Потоцкого і обох литовських, аби ні в яким разі не переходили за межі оборони держави — самі не виходили за її границі, ані війська не посилали³⁾.

Володислав мусів приобіцяти віддати справи війни на рішення сойму, — тим більш що повний брак фондів не лишав йому змоги повести навіть приготувань до війви, не тільки саму війну на власну руку. Не полишив однак своїх военных плянів, і коли в початком осени удалося йому витягнути від жінки ті гроші, які вона намірялася позичити Тьєпольови, — повів далі приготування. А турецькому правительству, в відповідь на запевнення його миролюбивих замірів,

¹⁾ Чермак на підставі депеш Тьєпольо вважає його видумкою, ніби то він передав Володиславу цілу суму 230 тис. таларів, позичену від його жінки (див. його реляцію — Zbióг с 27): по виводам Чермака король дістав від Тьєпольо тільки 20 тис. таларів і потім 40. позичених від королеви.

²⁾ Його реляція в дневнику Освенціма с. 109.

³⁾ Копія в теках Нарушевича — ркп. Чорторийских 140 с. 127.

Володислав вислав ногу, де жадав виводу буджацької орди від границь Польщі і повного забезпечення її від дальших нападів. Се звучало, правдоподібно, як ультиматум¹⁾.

Така упертість страшенно роздразнила польське громадянство, і соймики, а потім сойм, скликаний на жовтень, замість обговорення пропозиції йому справи війни, зайняв ся судженням самовільних і противозаконних учинків короля²⁾. Даремно король устами Осолінського старав ся, для злагодження настрою, представити діло так, наче б то все говорення про агресивну війну було одним непорозумінням, бо мова йде тільки про оборону Польщі від Татар³⁾. Даремно Потоцький алармував під той час про небезпеку від Татар і Турків. про їх підозріливі рухи на Дунаю, про накази Татарам до походу на Польщу⁴⁾. Шляхта завзяла ся. Про війну не хотіла ані чути, ані радитись. Горіла бажанням розсправити ся з королем і його небезпечними дорадниками за самовільні вчинки, що противили ся конституції виборчим пактам, загрожували шляхецькій свободі, могли принести скріплення королівської власти, визволити її з-під власти сойму і т. д. Найбільш ширі оратори без церемонії поясняли, що турецька війна небезпечна і на випадок нещасливого кінця — бо навела б турецьку біду на Польщу, і при щасливих результатах — бо скріпила б власть династії. Не бракувало і таких здогалів, що всі розмови про турецьку війну — одна байка, а війська збирають ся для внутрішнього перевороту, що має завести в Польщі деспотичне правління — як пізніше толковано про змову Володислава з козаками против шляхти і конституції.

Замість кредитів на збільшенне війська і зміцненне оборони, як бажав король, поставлено йому жадання, щоб звербовані війська були розпущені під контролею соймових комісарів і на будуче не видавано „приповідних листів“ на вербованне під приватною королівською печатю. Королівську гвардію аби зменшено до давніших розмірів. Козакам аби заборонено походів на море. Инакше шляхта грозила *non praestanda obedientia* — бунтом по просту сказавши. Се не була проста погроза, і король капітулював перед нею, прийнявши жадання сойму⁵⁾.

¹⁾ Зміст сього листу знаємо тільки з пізнішого — див. *Księga pam. Michałowskiego* с. 828.

²⁾ Збірка інструкцій і актів соймових і соймикових 1646 р. в ркп. Чортгорийських 140 с. 173 і т. д.

³⁾ Промова ся, популярна в Польщі як оден з найвищих вірців політичної вимови, у Кубалі II с. 74—85 (з кількох рукописей).

⁴⁾ Подтурского *Ромнікі* с. 111, пер. лист Потоцького в *Księga Pamiętnicza Michałowskiego* с. 1—4 (датований хибно 1647 р. замість 1646).

⁵⁾ *Vol. legum VI* с. 43—4.

Се був незмірно тяжкий удар його амбіції — але він не вбив з його мислей воєнних плянів. Король навіть думав з початку ігнорувати соймові постанови, скріплені його згодою. Не хотів роспускати свого війська — і викликав тим нову бурю гніву серед мальконтентів. А й роспустивши по сім, далі носив ся з плинами війни, сподіваючи ся, що якась вачіпка з татарської сторони дасть йому легальний привід до війни. Його посол обідав європейські двори, шукаючи їх підмоги воєнним плянам. Володислава, і багато володарів, особливо італійських, що правда — в більш або менш загальній формі, обіцяли різні підмоги Володиславу. По словам Тьєпольо, на прощальній аудієнції 27 IV н. с. 1647 р. король ввірив ся йому, що не сподіваючи ся прихильних ухвал від нового сойму, скликаного на май 1647 р., він думає його розірвати. Сам же зараз по соймі, ніби то для ловів, виїде на Литву, проїде звідти на Україну і тут змобілізувавши свої сили і заразом побудивши московського царя, щоб вислав свої війська, мовляв для оборони своїх границь, — буде тримати їх на поготові, „аби використати ті обставини, які можуть трапити ся з часом“, себто — першу нагоду, щоб, мовляв, в інтересах оборони, перейти до агресивної війни против Татар¹⁾. Про них під весну розійшли ся трівожні поголоски — що вони перейшли Дніпро, вьяли кілька людей — але на тім і затихло²⁾.

Сойму 1647 р. Володислав не розірвав і був з нього навіть вдоволений, бо він не ухвалив нічого, що могло б стримати Татар від вачіпки: не перевів соймикових жадань, щоб відновлено було плату упоминків і до султана вислав нове посольство, а в справі оборони в загальних виразах відновив досить значні уповажнення, які були дані правительству в 1643 р. З великою приємністю король одмовив упоминків анському послови, притриманому до сойму, і відправив його досить зневажливо, в надії, що се прискорить якусь вачіпку з кримської сторони.

Літом він вислав Осолінського на Україну в таємничу подорож, про котру вістали ся різні оповідання і підозріння³⁾, а нема в кождім разі сумніву, що вона стояла в певнім звязку з воєнними плянами короля з його власним заміром їхати в Литви на Україну, як він оповідав Тьєпольови. Сам король дійсно слідом їхав на Литву, але на виїзді став ся факт, що вахитав всіми його плянами і настроями — смерть його сина одинака, що був властивою метою всіх його династичних плянів.

¹⁾ Дешеша в 27. IV у Чермака с. 270—1.

²⁾ Лист з двору 9. III — Теки Нарушевича 141 с. 41 (з корол. архиву).

³⁾ Про них внаше.

Се був останній удар, який властиво поставив хрест над королям. В його діяльності заходить виразна перерва: він доживає свої останні дні. На Україну не поїхав, і в осені французький посол, дуже близький до короля, констатує, що король не думає вже про війну з Туреччиною¹⁾.

Скорше вже по інерції тільки, під впливом зверхніх подій, потім ще раз бачимо у нього заінтересованне давніми плянами. В осені Конецпольський молодший (Олександр, хорунжий кор.) з стражником кор. Лапом і скількома полковниками ковацькими зробив самовільну екскурсію на Татар; вона варта уваги, бо вьажесть ся досить тісно з початками Хмельниччини, як побачимо нивше. По словам анонімого мемуариста, дуже близького сій події, а може й участника екскурсії, Конецпольський пройшов на Низ до Бургунської переправи і вислав свій під'їзд („калаурів“) на лівий бік Дніпра. Довідавши ся від них, що чимала татарська орда стоїть „на кучугурах“ недалеко, перейшов за Дніпро сам. Але орди не застав уже, бо перейшла далі на схід над Гниле море. Вернули ся ні з чим до Бургуні, але потім звідси вислали Азамет-мурау, Татарина-дізертира, що служив Конецпольским, з кількома полковниками і ротмістрами, і ти захопили стада та кількадесят бранців і привели до головного табору²⁾. Вдоволивши ся сим тріумфом і „попаювавши добычу“ пішли на База-вдук і тут перепочивши, рушили „комонником“ по-над Дніпром до Колака, аби оглянути всі пороги, а обоз вислали навпростець до Крилова. Діяло ся се в жовтні н. с.

Коло того ж часу, трохи пізнійше, вибрав ся в степову екскурсію також швагер Конецпольського і суперник Ярема Вишневецький. По словам його дворянина Машкевича, вони пройшли до Колака, звідти Вишневецький в 3000 комонника пройшов пороги, щоб їх оглянути, як то зробив Конецпольський, і потім, „нічого в полях не справивши і жадного Татарина не бачивши“, вернули ся до Лохвиці³⁾. Але в Польщі, може мішаючи разом з екскурсією Конецпольського, говорили, що Вишневецький вислав своїх людей під Перекоп і теж зачепив Татар⁴⁾.

¹⁾ Виписки Люкаса III с. 217 (з депеші Брежі 1 жовтня).

²⁾ Памятники кiev. ком. 1² с. 173—4. Оповідання без всяких дат, але досить докладну дату дає Потоцький в листі до Осольського 21/XI. 1647: „dnia weszorajuzzego przyszła mi wiadomość, że się pan pułkownik białocerkiewski z Azamalem i. p. chorażego kor. paradzszy na ulus ieden, obłowili się i do trzydziestu iasygu wzieni. Tekw Naruszewca 141 с. 269.

³⁾ Zbiór pamiętników V с. 85 і д.; по словам Машкевича екскурсія зачала ся на св. Михайла (29/IX н. с.), а скінчала ся на св. Мартіана (14/XI я. с.).

⁴⁾ Зап. Радивяла в рукоп. Осольських 117 с. 96: in Russia vexillifer regni collecta manu militum sub ipsam Oszakoviam excurrerat, similiter palatinus Ruesiae versus Prekopiam suos dimiserat equites, quare offensi Tartari scripserant ad generalem

Можна було сподівати ся, що Татари не залишать відвлячити ся за сю заціпку. Потоцкий 3 грудня доносив королеви, що Татари тому тиждень вислали гонців до Порти і баші сілестрійського сповіщаючи про напад Ковенпольского: що він забрав їм 10 тис. овець, 3 тис. коней, 2 тис. волів і кількадесять Татар¹⁾). Але в Криму було тоді велике замішанне і хан не спромагаючи ся на відплату зараз, насамперед вислав до короля і до гетьмана Потоцкого свої жалі і жадання кари на провинників. Володислав дуже холодно відповів, що сам не може карати: розгляне сю справу сойм. Заразом і він і Потоцкий з усім заваяттем взяли ся готовити ся, щоб відповідно прийняти Татар²⁾). Зажадали також помочи і від московських воевод, відповідно до порозуміння — недавно скріпленого ще й посольством Кисіля в Москві. Дійсно хан вислав до султана, просячи дозволу на похід і в кінцем року почав ся рух в Орді на війну. Потоцкий в останніх днях року оголосив мобілізацію всього війська³⁾). В січні Татари дійсно показали ся на лівім боці Дніпра, а далі на правім. Але по перших дрібних бійках завернули ся й пішли назад. Толкували се тим, що султан дозволу на похід не дав, велів Польщі не чіпати, а ті военні сили, які стріли Татари на Україні, відібрали їм охоту до походу до решти⁴⁾).

Так пропала і ся нагода. Під час сих останніх военных приготовань против Татар зачуваємо знов про різних таємничих агентів з Турецьких країв у Володислава: від царгородського патріарха, від мунтянського господаря М. Басараби і болгарських конспірантів, що мали змову з ним. Оден з їх висланників, Петро Парчевич в своїй реляції оповідає, що Володислав з великим інтересом приймав їх, обіцяв прибути в військом їм в помоч особисто, і т. д.⁵⁾

Але король уже був зломаний хоробою, дні його були почисле-

nostrum, ne permitteret talia fieri, quae pacem violare faciunt; scripserat ad utrumque generalis, admonendo, ne ultra pacta animositas audeat progredi — nam vexillifer in magno constitutus periculo vix evasit, alter cautius procedendo incolumis absque auxilium rediit iactura. Голізький, ще дальший від подій, описує їх з поголосок так: *Wpadły w ziemie Tatarską xsiążę Jeremi Wisniowieczky i Alexander Konieczpolski chorazy swagrowie az pod miasto Krym stolicą tatarską, gdzie wiele Tatarow nabiel, nabrali do więzienia, koni siela zagarnęli i usli zdrowo, sieli Tatarowie do krolia i m. skarżąc sie na nich i o sprawiedliwosc z nich — krol i. m. odpowiedział poslowi tatarskiemu przez kanclerza, ze sam ych karacz nie moze, ale do seymu odlozel te sprawie — ркп. 118. с. 514.*

¹⁾ Теки Нарушевича, ркп. Чортгорийських 141 с. 326.

²⁾ Ркп. Осоліпських 188 с. 514, ркп. бібл. Чортгорийських 141 с. 325, листи Кисіля — як вище.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. IV ч. 1.

⁴⁾ Лист Кисіля і нього погранична кореспонденція в актах Ю. Зап. Россія III ч. 107, 111, 114, 117, 124, 128, 133, 135, 136, 143. Також Акты Москов. госуд. II ч. 310, 316.

⁵⁾ Реляція Парчевича — Pejacsevich: Peter Frh. von Parchewich, Archiv für österr. Geschichte т. 59 с. 496.

ні¹⁾. А з другого боку — вже підіймалося козацьке повстання, котре розвіяло всякі воєнні пляни Польщі.

Таким чином виведення козащини не прийшло ні звідки. Так часто було воно близьке — але минало. Шляхта вміла стерігти свого зачарованого спокою — і ординації 1638 р., котра завдяки самому „золотому спокою“ могла бути нарешті переведена вповні до йоти, принаймні „на волости“.

Ми поілишили козащину при кінці 1638 р., коли вона на радї на Масловім ставі капітулювала до решти перед соймовою волею, прийняла ординацію 1638 р. і нову, накинену їй польську старшину²⁾. Тим поки що справа була закінчена. Деякі неясні, або неопрішені питання були відложені на пізнійший перегляд, на рішення будучого сойму. Від репресій Потоцький стримував ся. На підставі признаної амністії всі хто зістав ся поза реестром могли розпорядити собою як хотіли. Без сумніву, багато пішло слідами Остринина за московську границю, в Слобідщину; иньші на Запороже, на Дін. Кодек ще лежав в руїнах, і дорога на Запоріже стелила ся безборонно.

Загородити її — було першим стараннем гетьманів польських по приборканню козацького війська. З новим роком мала йти туди частина реєстрового війська, щоб вигнати з Запорожа своєвільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги³⁾. Подробль про сю екскурсію на Запороже не маємо; можемо тільки ствердити, що перше ніж новий режим встиг опанувати Запоріже, своєвільні козаки таки пустили ся на море. Маємо про се відомість з весни в однім листі господаря молдавського⁴⁾, і пізніше довідуємо ся про розпорядження, дані Конецпольским полковнику канівському Секежінському, що стояв з залогою на Запорожу:

„Казав з ними поступати ласкаво, тільки мати око на старшину. Удавали і вони послушних — вислали до мене послів своїх просячи милосердя, але що иньшого було у них на серцю, бо не хотіли в Запорожа виходити, не хотіли прийти до курія пана Секежінського, а ховаючи ся по дугах та очеретах, запасали боршно

¹⁾ При перегляді автографів його в Петерб. публ. бібл. видаєть ся в очі нагле погіршення королівського письма з жовтня на падолист: падолистові підписи зроблені рукою третячкою, непевною. ²⁾ Дяв. I с. 314. ³⁾ Оповідуючи про своє піклування коло задержання козащини в порядку — погромленні своєвільних і установленні нової козацької адміністрації, Конецпольский писав сілістрійському бамі 10. I. 1639: Tenze starzy ich z rozkazania najasn. k. m. wyprawuie zarazem czesc woyska na Zaporozze, zeby tamte mieysca wszystkie z sweywoli, jezeli sie iaka tam naydzie, oczyszcila i wszystkie sroiny popalila, tak zeby na wiosne zaden z nich na morze nie postał. Рка. публ. бібл. 94 с. 655. ⁴⁾ Рка. 94 с. 674: хан післав до султана, ukazuiac iustam belli movendi causam, ze kozacy na morze wpadli.

та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши се п. Свекжинський вхопив кількох проводирів їх, котрих важнійших, а иньші пішли в свої дніпровські уходи. Послів їх відправив я в запевненнем королівської ласки, коли вернуть ся до домів своїх, а як не послухають — велів їх силою приводити до послуку і виправив на те полковника чигиринського Закшевского з його полком. Ясир турецький велів відбирати, аби його в королівським послом відіслати Туркам¹⁾.

Отсі подробиці дають зроуміти, що сей самовільний похід 1639 р. був досить значний, і взагалі самовільна козаччина на Низу далеко не була придалена. Се непомалу трівожило Конєцпольского, і першим способом на придавленне сеї самовільної козаччини вважав він відновленне Кодака. „Коли упустити сей рік“, писав він королеви, „то козацька своєволя знову б змогла ся, і знову на неї сила і кошту, сила і крови було б потрібно“. Тому не можучи діждати ся від підскарбія грошей на відновленне Кодака, Конєцпольський нарешті позичив собі грошей на свій власний кредит і в кінцем весни рішив особисто рушити на Низ, щоб відбудувати Кодацьку кріпость²⁾. Тяжше військо своє лишив в Потоцким на Кучманським шляху, комісара казацького з двома казацькими полками поставив на Чорнім — против сподіваних нападів турецьких. При собі окрім частини казацького війська і лекшого польського мав ще кілька панських полків, і з тм усім справді рушив під Кодак. Допильнував, що тут при нім до початків серпня н. ст. кодацьку фортецю наново вимуровано на кілька діктів і навколо укріплено, а для дальшого викінчення зіставив вовводича браславського з польським войском і двома полками казацькими³⁾. Комендантови, чи „губернаторови“ нової кріпости Жолтовському дав цікаву інструкцію⁴⁾. Крім загальних жадань порядку, дисципліни і порядного жита — „не допускаючи ніяких переступств і гріхів, що ображають маєстат божий, пильнуючи не тільки артикулів і права військового, але і то памятаючи що де Бог пробуває, там щастє і благословенство гніздо своє має, а як звідкись задля гріхів уступить ся, там неблагословенство і нещастє зістанеть ся“⁵⁾ — старий гетьман дав деякі інтересні розпорядження що до кріпости і нагляду над Запорожем.

¹⁾ Лист Конєцпольского до короля 19. IX. 1639 — ркп. 94 с. 705; він згадує тут про попередні листи свої (нам невідсті), в котрих сповіщав про сих козаків, що прийшли з моря — со відсуває прихід козаків на якийсь час назад.

²⁾ Лист до короля 23. V в Микулівнець — ркп. Публ. біб. 94 с. 677.

³⁾ Лист з Хотани, 13. VIII ib. 94 с. 692.

⁴⁾ Instructia od m. p. krakowskiego p. Zoltowskiemu gubernatorowi na Kodaku dana w obozie na Kodaku d. 3 augusti 1639 — ibid. с. 688.

⁵⁾ В звязку з такими настрами стояли плани встановлення домініканської місії в Кодаку — див. кореспонденцію 1642 р. в ркп. Осолінських 2280 с. 173.

Поручало ся по можности довести будову кріпости до закінчення зараз, „відповідно до даного абрису“, а коли б се було неможливо, то добре укріпити його наоколо, а закінченне будови відкласти до весни. В компаніях, призначених до залоги, не держати „вояків з иншого народу, тільки з польського і німецького, з огляду на певні недогоди, про котрі говорило ся устно“. Сторожу держати пильно як „польну“ — до чого має служити польна хоругов козацька, — так і на валах. Брама кріпости має бути замкнена завжди, а фіртка має відмикати ся в годину по сході сонця, а замикати ся в годину перед заходом сонця, по тім як всі балки і долини поблизькі обідуть і дневну сторожу зведуть. З приїзжих людей нікого до форту не пускати, а відправляти їх перед фортом. „Коли б трапила ся якась особа „кваліфікована“ шляхецького стану, то входу ті не боронити, але асистенцію, як би була яка — до того не допускати.“

„А що головним мотивом заложення того форту було запобігання екскурсіям на море і своеволі козацькій, пильнувати того аби за Пороги живого чоловіка не пускати, окрім тих тільки що відповідно до ординації ходитимуть за своїми полками з борошном. Але і ті мають виказувати ся листами від свого полковника, аби під видом їх не закрала ся своеволя. І тих що ріжні панове обивателі звикли вниз річки посилати — і їх завертати не вважаючи на ніякі листи, бо в них звичайно множить ся своеволя.“

„Пильно стерігти і боронити, щоб ні звідки не пускали на Низ „лип“ (чайок). А що своевільні люде звикли перекрадати ся за Пороги не тільки водою, а й сухопуть, то на той шлях висилати часті під'яди, ловити і сурово їх карати. А коли б їх самих не догнано, тільки стежки помічено, — зараз давати знати про се полковникови, котрий на той час буде на Запорожу, аби допитував ся про них і ловив — він для того повинен сторожу тримати і на Інгулі та Інгульці — за для тих своевільних“.

Всі отсі заходи — відровнення Кодака, залоги на Запорожу, сторожі й пильний нагляд за шляхами, певно, в дуже значній мірі приборкали своевільне козацтво. Але вповні опанувати Низу і вибити відти козацьких своевільників до решти — Польща таки не була спроможна. Своевільна козаччина далі знаходила там свій захист — у тих двіпрових уходах, про котрі згадує Конецпольский в своїй реляції про учасників морської експедиції. Там способила ся і вибирала ся в самовільні походи.

Так літом 1640 р. став ся отой морський похід запсровських козаків в околиці Варни, з котрим здібав ся польський посол Мясков-

ський, повертаючи від султана, і при всій охоті валити на заграничників, таки не міг заперечити, що се були козаки домашні, запорозькі. Було їх тут коло Варни шість човнів — чи була то вся експедиція, чи тільки частина сюди заблукала, не внаємо. Вхоплений Турками в'язень оповів, що вони „викрали ся з Запорожа без відомости старших“¹⁾.

Зимою 1640-1 р. вислані на розвідки з Азова московські Татари в степах здибали ся з запорозькими козаками і ходили з ними на Перекоп. Коло Перекопа стояла кримська застава дуже сильна — 12 мура з немалими людьми, але Запорожці з тими Татарами били ся і відбивши ся пішли назад: Татари до Азову, Запорожці в свої сторони²⁾. Очевидно, ініціатива сього походу на Перекоп належала Запорозцям, а московські Татари тут були більш другорядними учасниками. Тому я се принотовую тут, осібно від тих екскурсій, де Запорожці являють ся учасниками донських замислів і походів.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького життя — на воєнне братство, яке вело ся між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків з запорозькими Черкасами така умова вчинена; коли сподівати ся звідкись приходу великого на Дін або на Запороже³⁾, то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам — помагати запорозьким Черкасам“. Тоді донські козаки сподівали ся різних репресій від московського правительства і грозили ся, що в таких разі напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато — тисяч десять або й більше⁴⁾. Потім коли Донці заходили ся здобувати Азов (1637), і далі як їм прийшло ся боронити його від Турків, — Запорожці брали в тих їх війнах живу участь, і взагалі від того часу, як польське правительство утруднило своєвольному козацтву прббуток на Низу, воно залюбки удаєть ся на Дін, щоб відти йти в ріжні походи, великі і малі.

¹⁾ Zbiór pamiętników o dawnej Polsce V s. 72—3; пор. ч. I с. 14. В дивеннику своїм Масковський описує трохи инакше: wpadło szesc czolnow do jednei wioski na brzegu morskim blisko obozu, poczeli wysiadać, ale postregezy Turkow y izeyku o woisku bliskim wziawszy, skoczyli i uszli morzem, trzech iednak zaskoczyli Turcy — dwóch zabili, trzeciego do paszy przywiedli y dla tego iednego popudy y tych czaięk szesci wielką trwożę uczynili. Невільник той ніч не powiedział więcej, tylko że z pozwolenia podstarosciego pereasławskiego poszli byli na Krym dla eliberacyei pana Dzierzka posła krola i. m., ale ich tu wiatry pod Warnę zanieśli — ркн. бібл. Осолінських 224 с. 320—1.

²⁾ Донскія дѣла т. II (Рус. ист. библ. XXIV) с. 120.

³⁾ „какъ приходу откуды чаять какихъ донскихъ людей многихъ на Донъ или въ Запороги“ — тут „донскихъ“ наче б то вепотрібно.

⁴⁾ Донскія дѣла (Рус. ист. библ. XVIII) с. 340.

Се не було секретом для польських правительственных кругів, і вони без сумніву оцінювали значінне сього факту, що своєвільна козаччина знаходить собі пробуток за московською границею і тут далі промишляє военним ремеслом. Доносячи королеви про виїзд за границю Гуні, в осени 1639 р., Конецпольський звертав увагу свого правительства на всю небезпеку сих фактів і просив — не в перший уже раз — добивати ся від московского правительства видачі таких емігрантів¹⁾. Се не було віставлене без уваги, і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. польське правительство жадало у московського видачі інших всіх емігрантів. При тім послі згадували, що „до королівського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множества (емігрантів) Яцко Остряница та Андрій (sic) Гуня з багатьма старшинами засіли в Азові й там живуть“, и просили їх також видати²⁾.

Що до Острянина, то не маємо ніяких вказівок про його участь у донських ділах, але що до Гуні то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав оден донський козак про похід Донців на море: ходило їх 23 „струги“ (чайки), отаманом був „Гунка“³⁾ „Черкашенин“. Прийшовши „к гирлу Чорного моря“ (очевидно — Керченської протоки), вони стріли там турецьку флоту, „40 каторг турецьких“, і вернули ся⁴⁾. На сім одначе не скінчило ся мабуть, і те що оповідає в своїх записках Радивил, виглядає як продовження сих операцій. Козаки ударили на турецьку флоту, що йшла під Азов, і потопили дві галери, а взяті Турками невідьники оповідали, що їх післав король польський і Річпосполита⁵⁾.

Новий похід на море, спільними силами Донців і Запорозців, мав місце на весну 1641 р. Козаки сподівали ся тоді турецького походу під Азов і в цвітні т. р. („за дві неділі перед великоднем“) вислали „для язиків“ експедицію на 12 „стругах“, всього коло

¹⁾ *Juzz tesz tu w drodze dal mi znac pan commissarz, ze po odjezdzie moim Hunia, który betmanil swawolstwu przeciwko woysku w. k. m. y z kilka inszych principalow we trzechset koni do Ostrzanina do Moskwy przez wszelkiej przyczny uciekl. Pisałem ia tak rok, pisalem y przesłał pocztą do i. m. x. cancelerza, prosząc aby sie w. k. m. tego zdrayce serio upomniec raczyli, który tak wiele tysięcy ludzi gwałtownie z panstw w. k. m. do Moskwy wypędził y oni ich na pacta przyieli y poniewolnie trzymają; czemu jeżeli się nie zabeży, nie spodziewac się na tamtey Ukrainie pokoju, y nie dobrego, gdy w takey bliskości swawola będzie miała takowe asillum — ркн. Пуб. библ. 94 с. 706.*

²⁾ З актів посольства у Соловйова II (X) с. 1231.

³⁾ Нагадаю, що надавати іменам здрібнілу, зневажливу форму — се звичайний московський стиль. ⁴⁾ Дожскія діла II с. 44 і 45.

⁵⁾ Радивил під 7.VII. 1640, ркн. Осоліньських 116 с. 245: *Kozaci Moschorum Dunci vocati et nostri proditores, qui praeterito anno hinc aufugerunt, adorti Turcos duas naves merserunt; capti ex illis aliqui kozaci tormentis subiecti, ut Turcas in nos impellerent et vindicta se exonerarent, confessi regem et rempublicam nostram id eos inuisse.*

600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева“¹⁾. Ся ескадра наловила десь татарських „язиків“, і по сім Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а пять човнів під проводом „Черкашенина“ Миська Тарана післав аловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подригу“, наловили язиків і пішли з ними назад. Але на „гирлі“ внову стріли турецьку флоту, і та їх до Азова не допустила. Турецькі галери пустили ся, здаеть ся, за ними на здогін і погромили під Очаковим. Ті що вирятували ся, кинули ся тікати горі Дніпром і послали дарунки полковнику, що стояв з залогою на Запорожі (називають його Душинським), аби він повволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Але той дарунки прийняв, та зажадав, щоб козаки видали йому човни. Коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, щоб той ударив на них внизу, а він ударить згори. Баша в початку не появив віри такій льояльній пропозиції, аж як той полковник прислав закладнів, між ними якогось „доброго чоловіка Грушевського“, — баша післав своїх людей, і вони на спілку з полковниковими козаками погромили тих морських козаків²⁾.

В славній обороні Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозці. Правда, не маємо ніяких ближших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр. що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, заразом умовляло їх, аби вони не слухали Черкасів, або якихось ивьших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і дальше воювати. Очевидно, сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної міра за привидців тої азовської війви, „для своєво воровства и кровопролитья“³⁾. Турецьке посольство до Польщі, що випередило турецький похід під Азов, як ми вже знаємо, теж привело прошенне до польського правительства, щоб воно видало Туркам своїх козаків, які пробувають в Азові, або якимсь чином вивабиле їх відти. Рада сенаторів постановила видати універсали, обіцяючи тим козакам амнестію, коли вони покинуть Азов, і пізвійше Конєцпольский поручав Беґановському піднести то як велику прислугу Польщі перед турками, що польське правительство „при добуванню Азова не тільки не давало ніякої помочи Москві, але навіть суворим універсалом королівським відтягнуло відти кілька тисяч

¹⁾ Супроти московських канцелярських вичаїв дуже рiсковно приймати се на точну форму iмєна.

²⁾ Донскія дѣла II с. 251—4, кор. 397—9. Згадка про сю iсторiю є в пiзнiйшiй iнструкцiї Конєцпольского Беґановському 1643 р. (див. внише) — вiн єґадує, що анальогiчна з пiзнiйшою такою пригодою була тому два роки (tak dwie lecie).

³⁾ Донскія дѣла II с. 351.

козаків, котрі шаблею пробили собі дорогу¹⁾). Але се мало виглядає на правду і в інших джерелах ми не маємо сліду чогось подібного.

Більш певна прислуга польська, розказана Конєцпольским в тій же інструкції Беґановському. По його словам 1643 р. мала місце пригода зовсім аналогічна з погромом Миська Тарана, тільки що то, мовляв, були Донці, а не Запорозці — що хіба теж мусимо прийняти з певною обережністю:

„Тікаючи від турецьких ґалер, вони вгребли ся в Дніпро. Сторожа наша помітивши їх в Дніпрі дала знати полковникови і той хотів, повідомивши Очаківців, погромити їх, як два роки тому зробив той другий. Але козаки бояли ся Турків, навчені торішнім прикладом, як вони стерегли чайок, а на них Турки напали і кількадесять взяли в неволю. Тому полковник післав до Донців, щоб вони піддали ся, здобич і ясир зіставили, аби то відіслати до Очакова, а самі вільно пройшли до Москви — як маємо згоду з Московою. Але ті, почувши, сказали що вони за здобич і ясир, за котрі житем накладали²⁾, здорове своє готові положити, і коли не знаходимо собі місця в християнських руках, то вернемо ся знову на море, звідки прийшли³⁾. Стали міцно поривати ся на море, човни направляти і обшивати⁴⁾. Тоді полковник, побачивши, що до них сила гультайства почало горнути ся з Дніпра, побоюя ся, щоб не вийшло причини до нарушення пактів⁵⁾, як би вони з Дніпра вийшли ще з більшою силою. Вважав за краще погодити ся з ними на тім, щоб віддали йому човни, — котрі він узяв в секвестр, — а самі з усім пішли до Москви⁶⁾ через степ. По їх відході за кілька день прийшли мої листи до полковника, що післав я одібравши відомість про прихід у Дніпро донських козаків від Ахмета-баші і Муртази бея очаківського. Велів йому я під карою смерти, аби відбрав добычу і ясир, скільки його мають, і відіслав Ахмет-баші до Очакова. Полковник, злякавши ся того листу, взяв частину війська і підмогу з Кодака, погонив за ними і декотрих дігнав коло Вовчих вод. Хотів їм відібрати добычу і ясир, але вже того не мали багато, бо одно поздихало, друге розтратили. Не хотіли віддати і того, прийшло з того до битви. Боронили ся добре, і хоч багато їх побито, все таки останок темна ніч уратувала: не докінчивши їх мусів полковник вернути назад“⁶⁾).

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозців під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман мо-

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

²⁾ gardlowali.

³⁾ очеретом.

⁴⁾ з Туреччиною.

⁵⁾ через московську границю.

⁶⁾ Ркп. публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

сковському гонцеві — ініціатива всієї кампанії була запорозька. „В октябрі (1644) прийшло в моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов. Побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов. Приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнів з двадцять, а декотрі Черкаси були і в городі“¹⁾.

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жаданне московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „Азовське розмиря“, що вийшло 1643 р., Донці умисно склали на Запорозців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дійсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разі участь Запорозців в сій війні 1643—4 р. мусіла справді бути визначна. Так само в морськім поході 1645 р., про котрий згаданий московський аґент на підставі зібраних на місці відомостей оповідав так:

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море — тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексій Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригребло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море — всіх запорозьких стругів п'ятьдесять, зійшли ся до купи з донським війском. Мають вони бути під Керчу (там вийти ся) і з моря (звідти) приступивши, промишляти над Азовим — і драбини на морі роблять, а час призначений — на Петра“. Дальшого гонець не міг оповісти, за віядом з Дону²⁾.

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях зимою 1645-6 р., змобілізувало ся против Татар — посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з різних сторін і приймали ся до московського війська³⁾, але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан в Бобрика і Клишко з Гадяча, що привели до Білгороду ватаги добровольців, оповідали, що в „Литовській

¹⁾ Донскія дѣла II с. 742.

²⁾ Донскія дѣла II с. 742—3. Посли московські, що їхали через Азов, potwierдили в загальнішій се донесенне: пішло на море на стругах отаманів і козаків із Черкасами тисячі дві, окрім тих стругів запорозьких Черкасів, що зійшли ся на морі і мають промишляти над Азовом. Ibid. с. 744.

³⁾ Поручні записи і поіменні реєстри їх див. Донскія дѣла т. II с. 1013 і д., III с. 646 і 652.

стороні“ в різних городів Черкас зібралося тисяч п'ять, і стоять в зборі; як тільки буде їм грошева плата від государя — хочуть іти на службу йому¹⁾). В польських кругах було теж щось звісно про такі маси охотника: Тьепольови в Кракові оповідали в липні, що шість тисяч козаків з польських земель пішли через степи, аби веднати зя з козаками московськими²⁾).

Але московське правительство ухилилося від такої маси добровольців — може навіть побоялося її і поручило своїм воеводам не пускати їх через московську границю — бо більше добровольців уже не потрібно³⁾). Куди обернули свою енергію після цього сі запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сім запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметеві улуси, що кочували в степах; але від Запорозців утік до Татар якійсь переметчик і перестеріг їх і сі улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нічого не вийшло⁴⁾).

З донськими козаками, що незалежно від московських воевод „промишляли“ того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки. Про них доносили Потоцькому його кореспонденти⁵⁾). В донських актах заховалися тільки другорядні деталі з сеї кампанії. Оден вістник оповідав чутку, що партія Черкасів ішла в Запорожа на Дін, чоловіка з 400. Татари зайняли у них на становищі коней, але вони постановили таки піти на Дін, а назад на Запороже не вертати ся⁶⁾). Московські ж воеводи мали звістку про морську експедицію Запорозців під Азовом, де вони половили якихось азовських риболовів⁷⁾) — екскурсію дрібну, яка може мати тільки той інтерес, що потверджує відомість про Запорозців на морі під Азовом, котру дістав Потоцький.

Разом із сими більшими, більш організованими, більш коректними воєнними екскурсіями, де елемент війни переважав над добувництвом своєвольного козацького елемента, вела ся його силами і засобами, як звичайно, дрібніша і щиріше закрашена добувництвом партизанська війна, про котру для сих літ знаходимо досить багаті відомости особливо в московських актах, з польсько-московського пограниччя.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів“, коло сорок душ, промишляла розбоем на устю Богучара до Дону — стояла курінями

¹⁾ Донскія дѣла II с. 795.

²⁾ Деша у Чермака с. 402.

³⁾ Донскія дѣла II с. 813—4, царський указ 4-V.

⁴⁾ Донскія дѣла III с. 3.

⁵⁾ Księga Michałowskiego с. 1.

⁶⁾ Донскія дѣла III с. 9.

⁷⁾ Ibid. с. 174.

коло „Тарлавної Ізбушки“ на устї Богучара (недалеко теперішнього м. Богучара)¹⁾. Літом того ж року напала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору). Взятий з тої кампанії в неволю „Черкашенин Фомка“ оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусідніх річках ціле літо до осені — розбивати подорожніх людей, які їдуть до Азова і з Азова²⁾.

Та особливо цікаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, бувши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славяньська)³⁾ наскочили на „Черкас Литовських“ — з польської сторони, і ті їх завели у своє становище на усте р. Жеребця. Там стояв отаман їх Васька Рябуха і полковник Гришко Торський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сімсот чоловіка, або й більше⁴⁾.

Коло тогож самого часу, може кілька днів пізніше, але далі на схід, на теперішній границі Донської області стала ся пригода більш голосна — з московським гонцем Засекіним. Коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долішній Донець, коло „Митякиного колодязя (очевидно над р. Митякиною, на границі теп. Донської області)⁵⁾“ напали на нього „воры Запорожские Черкасы“, чоловіка зо сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (ліси) Донецькі“ і річки тутешні, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“ — такі ж очевидно „промишленники“ як і отсі, що погромили його⁶⁾. З пізніших вістей виявило ся, що се були козаки в тож компанії Васьки Рябухи. Иньші Валуйчани, що були в степах, довідали ся від „Черкас“, що погром вчинила ватага „воровських Черкас“ під проводом отамава Мокія („Мокїйки“) — „тридцять чоловіка піших“, і до них пристало ще вісім піших „Черкас“, „Тишко з товаришами“. По погромі Засецкого між ними вийшла свара: Мокій не дав паю з здобичи Тишківій компанії і хотів їх побити. Тоді сі піші Черкаси, прийшовши „в військо“, до Васька Рябухи, поскаржили ся там на Мокія за погром царського гонця. Рябуха з св. їми козаками рішили покарати Мокієву ватагу і кинули ся їх ловити, але ті вікли. Ватуйчане-вістники самі були тоді „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх

¹⁾ Донскія дѣла II с. 96.

²⁾ Ibid. с. 241-2.

³⁾ Р. Жеребець тече у Донець з лівого боку проти р. Тору.

⁴⁾ Донскія дѣла II с. 431.

⁵⁾ По иньшій реляції (сторонніх людей) — на р. Ясугу.

⁶⁾ Донскія дѣла с. 364.

на річці Чорнім Жеребці“ і були свідками тої утечі Мокієвої ватаги, як вони „изъ войска побежали вонъ“¹⁾.

При них же переходила зміна власти в сім „війську“. „Приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський)²⁾ і з ними прийшло з Литви 230 чоловіка, і почали вони володіти тими Черкасами, що були з Васьком Рябухою“.

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промішляли“ над ріжним переїзним народом, вирисовуєть ся перед нами властивий кіш тої степової братії, „черкаське військо“, на чолі котрого стояв „старший отаман“ Забузький, котрий вважає себе немов легальним представником козачого війська польської України, що має своєю метою охорону України від бісурман³⁾. З приводу поголоски про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому парського гонця маємо два листи його до валуїського воеводи, котрі вважаю потрібним навести в цілости. Перший можемо досить докладно реставрувати в оригінал⁴⁾:

„Отъ мене Семена Забузкого, атамана старшего надъ товариствомъ, козаками войска е. кор. милости Запорозкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воеводе волуїському—челомъ биемъ до лица земли. Прислалисте до мене стороны вѣдомости о томъ неприятелю креста святого—где кочуютъ; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодязя, якъ соль варять, тамъ есмо ихъ били; а иние розно стоятъ. Всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того неприятеля, где умышливаетъ вторгнути ся—чего ему Пане Боже не помоги. А што бихъ моглъ знати певного, то вразомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарахъ.

„Зашла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашанина, переїзачики волуїския⁵⁾, жебы есмо хотѣли злой замысль взяти и Волуїку звоевати—чего (рач) Боже заховати, жебы есмо ся того могли важити, ми(рное)

¹⁾ Донскія дѣла II с. 433—4.

²⁾ В реляції валуїських Черкас виступають поруч себе „полковник Гришко Торський і отаман Васько Рябуха“, але сі вістники пробули в таборі Рябухи чотири тижні, і можливо, що Торський прибув уже пізніше, при них.

³⁾ Згадані валуїські Черкаси інтерпретували се більш виразно: „слышали у литовскихъ Черкасахъ, что хотятъ дожидатца на Донцѣ турскихъ и крымскихъ пословъ и гонцовъ и хотятъ громить“.

⁴⁾ Маємо його в копії, а великими пропусками, і в перекладі повнійшим (Донскія дѣла II с. 437—8). Комбінуючи їх можна досить близько реставрувати оригінал (не претендуючи, розумієть ся, на докладність правопису).

⁵⁾ Се власне згадані вище „валуїські Черкаси“, що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуїку. Забузький зве їх переїзчниками-дівоштирами, очевидно в становища Польщі.

постановене королевское и царское розарвати! Не йміте тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ¹⁾ июня 7 дня року 1642“²⁾.

Другий наводжу в перекладі, бо однаково в тім „списку з білоруського письма“, в яким його маємо, він уже стратив свою автентичну форму:

„Від мене Семена Забузького, старшого (большого) отамана війська його кор. мвлости Запорозького государю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воеводі його царського величества, много чолом бемо! Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засецкого і козаків, що йшли по государевому указу. Отже того дворянина і козаків громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а то-б затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко Сліпий живуть в Жигимонтові³⁾—вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій—той живе в Голтві, а инших я не знаю: вони самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом бю. Писано з Тору, 1642 р. червня 12 дня“⁴⁾.

З 1643 р. не маємо ніяких інтересніших відомостей. 1644 р. літом, виправляючи навад московських послів і забезпечуючи їх від усяких можливих подорожніх пригод, донська старшина в своїм листі цареві поясняла своє піклованне великою небезпекою „от литовськихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городовъ“: „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сімсот чоловіка“, донських козаків на розіадах і всляких людей громлять і бють, засіли Дон ріку, і на Донці їх багато перебуває“⁵⁾. Але оден епізод з промислів сих „литовськихъ людей“ переказаний воронізьким воеводою в його донесеннях до Москви, малює їх в меньш зловіщім світлі. Двох Валуйчан бувши на покосі під Валуйкою попало в руки Татар, що невеликим вагоном, 150 душ, набігли туди літом, ловити язиків. Коли Татари веди їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвезли їх в Святогорський монастир що на р. Донці⁶⁾.

Зиюку 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовськихъ людей“ перестали до них на Дон приїадити торговельні люде в московських українних городів, і не привоаять до них ніяких хлібних валасів⁷⁾.

¹⁾ Торський—теп. Славянськ, на р. Торці. ⁶⁾ Донскія дѣла II с. 437.

²⁾ В Миргородщині. ⁷⁾ Донскія дѣла II с. 444. ⁵⁾ Ibid. с. 550.

³⁾ Акты Москов. госуд. II с. 138. ⁴⁾ Донскія дѣла II с. 619 і 621.

І дійсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронізький воевода таку пригоду: Вибрала ся була з Богучара на Дін „для свого промислу“ ватага, 11 душ. Як ішли вони пова „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночі воровські Черкаси, кінні і піші, і на човнах Доном прийшовши. Було їх чоловіка з триста або й більше—де котрих побили, де котрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть іти знаю бударі, та казали провести їх на багаті козаці городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи¹⁾. Одначе инші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі розмовляли між собою „руским язиком, а не по черкаски“, так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку з Вільного, бувши „на литовській стороні“, в Зинькові, чули там, що „Черкашенин отаман Гришка Тарської“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів, і сподівав ся до себе людей з ріжних „литовських українних городів“: з Зинькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й инших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше. Але ті люде на час не поспіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолюден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татариним, „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, зібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Іордву“—в московські східні України²⁾.

На другий рік (1646) уже з ранньої весни „Черкаси“ заявляють ся тамже на Дону, в околицях Богучара³⁾. Тим часом як одні зголопували свою службу в московське військо⁴⁾, инші, а може й ті самі добровольці, оскільки не були прибрані в московське військо, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воеводи, вислані на Дін для промислу над Татарами, нарікаючи на всякі трудности, скаржать ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на ріці [Дону] громлять судна безперестанку, и два городки верхні [донських козаків] знищили“⁵⁾. Воронізький воевода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронізьців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напала на ковачий городок Решетів і знищила до решти⁶⁾.

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронізький воевода підняв в осени того року питання про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацькім перевозі“, аби загородити

¹⁾ Дон. л. с. 643—5. ²⁾ Акты Москов. госуд. II с. 151 г. ³⁾ Дон. л. II с. 800.
⁴⁾ Див. I с. 347. ⁵⁾ Дописів дѣла II с. 923. ⁶⁾ Ibid. с. 1109.

дорогу Черкасам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін. Бо воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям¹⁾. Московське правительство поручило йому блище розробити плян такого города, бо дійсно, Запорозці в тім часі проторили стежку за Дін і в осені того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка пятьсот або й більше“ ходила в поріччях Хопра і Бузулука (уже на вододілі Волги) і громила тутешні юрти²⁾.

Інші промишляли над Донцем. Козаки, що переїздили сею дорогою, через Донець, в Дону на Валуїку літом 1646 р., бачили на дорозі багато сліпів і станів „воровських Черкас“²⁾. Московський післанець, післаний від воеводи Ковдирьова, наскочив на них над р. Айдаром (тече в Донець з правої сторони недалеко теп. Славяно-сербська): Черкаси цілу добу тримали їх в облозі, але донські козаки, що були з післанцями, відогнали їх³⁾.

З осені маємо відомість про „литовських Черкас“ що йшли „повз Тор“ і вели „язиків татарських“⁴⁾. Зимую 1646/7 р. черкаська ватага („чоловіка в двадцять“) погромила донських гонців над р. Глибокою (тече в Донець нивше Митякиної)⁵⁾.

В осені 1647 р. знову маємо відомости про Гришка Торського. Оповідали в Миргороді московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сіверського Донця — де очевидно він „промишляв“ і сього сезону — Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешніх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“; „і з тими Черкасами пішло для торгівлі [очевидно для скуплі здобичи головно] багато купців з Полтави“⁶⁾.

Чи удало ся тоді Гришкови дійсно погромити послів, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воеводі, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двмастами людей. А в Черкас повз Валки пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ — всі вони їхали о двуконь і стали на Донцю в ріжних місцях. „І од тих ворів Черкасів в ріки Донця чинить ся велике воровство, і далі від тих ворів Черкасів станичникам [розізжій сторожі] на

¹⁾ Воровскія Черкаси рѣку Донъ отняли небольшоими людьми и впродъ торговимъ людямъ ходу на Черкасъ не будетъ. — Донскія дѣла, III с. 210.

²⁾ Корочанські акти (Чтенія московські 1859, II с. 49). ³⁾ Дон. д. III с. 166 і 233.

⁴⁾ Донскія дѣла II с. 897, III с. 56 і 84.

⁵⁾ Корочанські акти с. 42. ⁶⁾ Донскія дѣла III с. 573 і 576.

урочища [призначені для сторожі] проїхати неможна“, кінчить білгородський воевода свою реляцію з 3 мая 1648 р.¹⁾ — в переддень великого перелому в житті східної України.

Український колонізаційний похід на схід.

Заселення східного пограниччя в другій чверті XVII в. Україні за московською границею. Початки слобідської колонізації й її значення в розвитку подій.

Як бачимо, випадкові, розрізнені й уривкові відомості, які знаходимо в московських урядових реляціях сих років, в сумі складають досить виразистий образ козацької своєволі по за границями волости, який дає нам зрозуміти перед усім, наскільки релятивне було те заспокоєння, яке удаło ся польському правительству і шляхетському режимови досягнути в 1638 р. і підтримувати протягом сього десятиліття.

Придавлена була козачина „на волости“. Обломані були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. Певними путами звязаний був своєвольний козацький елемент на Дніпровім Низу. Але задалений зовсім, не був. По всіх заходах, прийнятих польською адміністрацією, він далі зміг знаходити собі стежки і пристановища, зміг збирати ся в партії, організувати експедиції сухопутні і морські, хоч не в великих розмірах. А стиснений польськими залогоми і заставами на Дніпрі, з тим більшою силою шукав собі виходу й поля своєї діяльності на сході, за границями Польської держави, поза доглядом польської адміністрації.

Він був придавлений, але він жив, шукав собі воєнного зайняття далі — і готов був при першій відповідній хвилі розбити ті окопи, які тяжили на нім досі на волости, та вернути собі давнішу „свободу“. Ті сотні й тисячі своєвольного козацтва, котрі можна було без усякого труду, навіть під рукою польської адміністрації, зібрати у своєвольний похід на море, під Азов, або на розбивання чужоземних послів, становив готовий, як бачимо — зовсім не знищений, тільки де-що роспрошений контингент для кожного повстання. І се висіло як погроза над „золотим спокоем“ шляхетського пановання.

Та не тільки се, а й ще инше кажуть нам оті зібрані разом, випадком переказані поголоєки і факти з 1630—1640-х рр. Вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю й стихійною силою, нового походу українського народу на схід.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 190—1.

Сей саме момент, що на перший побіжний погляд здавав ся хвилию ровбитя, безрадности, пониження і упокорення української стихії, був в дійсности хвилию могутнього державення її — в сфері кольонізації. Програвши свою справу з шляхетським режимом ва Україні наддніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподівав ся утворити царство свободи і безпанського житя, — він береть ся творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання.

„Непослушна“ людність, котру приборкували над Двіпром, Сулою або Ворсклою, шукала захисту над Донцем або Тихою Сосною; своєвільники, котрим Польша загрозувала „козацьку дорогу“ Дніпрову, шукали і знаходили собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги пізнішій хліборобській українській кольонізації.

Повторяеть ся більше менше той самий процес, який мп свого часу (в т. VII) оглядали на протягу столітя кольонізованя Подніпровя. Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху инакші — але основні моменти властиво ті ж самі.

На услугах правительства, в його організації охорони йдуть і осідають все значнійші кадри української воєннослужебної людности. Самовільне добичництво іде авангардом, освоюючи степи, вганяючи з них Татарву, але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями ворога хреста святого і неліцарського промислу над всяким переїзжним людом тихо і непомітно розвивають ся господарські степові промисли, хазяйновита господарська людність. Те що діяло ся в середині й другій половині XVI в. на середнім і нижнім Дніпрі, в задніпрянських уходах, на порогах і на вапоровькім Низу, повторюеть ся в отсім широкім степовім поясі, що тягнеть ся басейном Дону між границями оселої великоруської кольонізації — рязанської України, і донським козацям Нивом — также глибоко пересякненим українським козацьким елементом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воеводи, служба в московських станицях. Воєнно-адміністративна схема, система ваяків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством — що правда, далеко основнійше і переведжена далеко вручнійше і витривалійше, ніж організація оборони України литовсько-польської, — завоюняеть ся українським змістом, народньою українською стихією. Вона, з одного боку, витісняє і покриває ваязки великоруської кольонізації, насаджувані правительством, з другого зганяє степове „воровство“

українських і всяких інших добичників і протягом другої половини XVII і початків XVIII вв. на тих старих, забутих попелищах Антів VI і VII вв. творить нову Україну, обшаром майже рівну подніпрянській Україні XVI/XVII вв.

Польща XVII в, так як і пізніша, вміла „будити приспані сили українського народу“, і шляхецький режим XVII в. мав у сім майже таку ж шасливу руку як і „народовий“ режим XIX в. „Інтенсифікація“ шляхецького господарства на правобічних українських землях густо залюднила в першій половині XVII в. східне і південно-східне пограниччє польської України. Успіхи польського господарства в сих сторонах і тріумфи над „непослушною“ людністю в другій четвертині XVII в. погналі українську людність далі на схід за межі Польської держави і дали почин до колонізації України московської, Слобідської. І з огляду, що як раз десятилітє „золотого спокою“ перед Хмельниччиною було епохою в сім колонізаційним поході української людности на схід, і сей похід був незвичайно симптоматичним явищем сеї доби та своїми наслідками немало заважив потім на розвою Хмельниччини, — мусимо саме тут спинити ся трохи ближше на сім заселенню польсько-московського пограниччя і московської території в другій четвертині XVII в.

Десятилітє се було апогеєм колонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу — як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність еґоїстичним, династичним воєнним плянам свого короля. „Як багато прибуло границь нашій отчині через слободи і нові осаді, кождий то знає добре, або може перекопати ся — не менше і в тім, яка з того користь і сила могла б вирости для Польщі, як би сей — так легкий спосіб розширення держави бев крови і меча міг бути захований в порядку“, починає свій трактатець „o powuch osadach i słobodach ukraïnnych“ оден з горячих опозиціоністів Володслававих, Кришт. Опалінський¹⁾.

Особисто незаінтересований в сих слободах, він, признаючи сей догмат шляхецької політики, проводить ту гадку, що закладання слобід повинно бути ділом держави, котра боронить сих територій і тому повинна мати і користь з їх колонізації. В дійности ж, як се він розумів, виключно приватні матеріальні інтереси дідичів-лятифундистів і доживотних, а навіть часто дідичних державців-старостів кермували сею колонізацією і їй підпорядковували інтереси державної політики — приборканне татарських нападів з од-

¹⁾ Juvenalis redivivus to iest satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Poczczce należących s. 267 (книжечка носить дату: в Венеції 1698).

ного бок, козацького „непослушенства“ з другого. Станиславу Конєцпольський, що з сином своїм у двох держали староства барське, плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Николай Потоцький — староста між ин. черкаський і ніжинський, Ярема Вишневецький звісний властитель Лубенщини, Прилуччини, Роменщини, з природи річи, з свого становища були головними героями на сім полі кольонізаціі, оборони і — приборкання своєвільства. І вони могли дійсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами.

Особливо Конєцпольський і Вишневецький славі своєю кольонізаційною діяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конєцпольським кільканадцять літ, як його придворний інженер, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як п'ятдесяти визначних слобід — „справжніх кольоній, в котрих за недовгий час, з помноженнем сеї нової людности, вийшло більше тисячи осад“ (villages), і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границі, перетворила безплідні пустині в дивно родючі вагони і зробила їх непереходним забором для турецьких і татарських нападів¹⁾. Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення, в сих словах остаєт ся все таки багато правди, і на своїх звісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонізаційного зросту східньої України: тих розмірів, які вона досягнула, розумієт ся — не завдяки опіці польських магнатів і їх інженерів, а вовсім иншим, економічним і соціальним обставинам польського режіму, що наганяли тучі осадників у сіслободи.

Образ заселення Задніпрова в переддень Хмельниччини, в порівнянню не тільки з тим, чим було воно п'ятдесят-шістьдесят літ тому, коли казаки Лободи і Наливайки ішли в сі задніпрянські пустині від польського війська, а навіть і з тим як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною, — справді імпозантний.

Переглядаючи генеральну карту Бопляна ми бачимо в порічях Сули, Хорола, Псла, в сусідстві східньої границі — цілі десятки осад²⁾.

На сіверській границі — Конотоп, Слобідка, Камінь, Мутин, Заболотів, Ричів (sic), Любатів, Озоричі, Мелань (Мільна), Скакинки, Віревка, Поповка, Сосновка, Красне, Митченки, Батурин, Обмачів, Усте, Пальчики, Шаповалівка, Борзна, Кунашівка, Єдути, Берестовець, Бахмач, Плоська (Плиски), Красилівка, Загоровка, Демидівка.

¹⁾ Description de l'Ukraine, присвята.

²⁾ На жаль, деякі назви, перейшовши через руки Бопляна і його гравера, очевидно попсовані так, що трудно поправити або відгадати їх давню форму.

В верхів'ях Остра: Кольчинівка, Іван-городище, Мартинівка, Умбич (Омбич), Черняхівка і ин.

На горішнім Удаю і в його порічю: Максимівка, Усівка (Гу-жівка), Ічня, Хаєнка, Кропиполе, Цилевичі (теп. Шиловичі), Припомовка (sic), Дорогинька, Кропівна, Шидловці, Монастирище, Галиця, Обячів, Дивиця, Заїзд.

Низше Удаєм і його порічем: Прилуки, Жидовці, Литва, Борчина, Валки, Масівка (Мацієвка), Густин монастир, Виська, Городня, Іваниця, Аман, Рашки, Золочинці, Мульки, Переволочна, Окопівка, Сокирив, Сребне, Олексинці, Березовці, Юрківці, Слобода Золотник, Новий Промисел, Гришківці, Карпилівка, Харитонівка (Każyńcowka), Baboznow, Горбинці, Ігнатівка, Рубинці, Іванківці, Коробії, Озорів (?). Красненв, Варва, Гвидинці, Кулажин, Журавка, Гаврилів, Злодівка, Антовівка, Усівка, Каплинці, Харківці, Пирятин, Дейманівка, Пустинь (Шовстин), Карпилівка, Куреньки, Сухоносівка, Піски, Постамовка (теп. Поставники).

В порічю р. Многи: Дашинки, Білоцерковці, Ясинки (теп. Ячини), Бубни, Чернівка (теп. Чернухи?), Коваличі, Позвяки (Pusenki), Воронькове, Мельків (теп. Мелехи), Многой городище.

На верхів'ях Сули: Дригайлів, Комани (Курмани), Коровинці, Волче, Оксютинці, Русиловка.

В порічю Сухого Ромна: городище Торговиця, городище Самбір, Нолонка (теп. Толенки), Гайворон, Дмитрівка, Красве (Красний Колядин), Липове, Кропівна, Медвеже, Бубни, Дивне гор., Миколів, Ромен.

В поріч'ях Олави і Рашевки: Репешинці, Ненадовка, Солокобовка, Довгополовка, Лешенки (теп. Левченки?), Коржовка, Адриловка (теп. Гавриловка), Босмановка (Бацмани), Бубни, Letukaі, Ярмолвці.

На самій Сулі й її побережю: Лозова, Бобрик, Біловода, Москалівка, Глинськ, Гудим, Білагорілка, Лука, Ясковці (Юсковці), Лохвиця, Млин, Брисі, Токари, Піски, Болавка (Bodokoi), Сенча (Siesa), Святин, Шалавила, Берестовці (Березоточ), Пісок, Мгар, Лубні (далі не вчисляю).

В порічю Сулиці: Річні (теп. Риги?), Венславка, Гапоновка (Karapowka), Юсківці, Ждани¹⁾, Окоп, Ісачки.

По Хороду: Бересточка (Берестівка), Опанасівка, Липове, Рожанівка (Русанівка) або Куров брод, Розбий-коло (sic), Сергіївка, Петрова, Березова Лука, Комишня, Зуївці, Черевки, Хомутець, Бакумівка, Долголівка, Сорочинці, Зубова, Біляковці, Миргород, Горку-

¹⁾ Так поправлено на генер. карті: Izdanu.

шинці, Ірховці, Ярмаки, Петрове, Мальці, Безпалеч (чи Безпальче), Княжлука, Вергуни (Wergoni), Стайки, Аврамівка (Hawginiowka), Чичаки, Хорол, Вишня (Вишняки), Тошієвка (може Хвоцівка?), Турубайловка (Трубайці?), Єньки (Zaneki), Болбасівка, Купановка (sic), Зайчинці, Голяки (sic), Родоловка, Зубані (Zabaniowka), Горбасовка (Garbasowka), Федорівка, Остранівка¹⁾.

На Іслі і в його поріччю далеко менше: Городище на Ворожбі (погранична осада), Камінь городище, Пleshинець, Книшівка, Галяч. В поріччю р. Груни: Шипушки (sic), Podolii (Подільські?), Tiliproszaka, Сватки (Szutki) Максимівка, Римарівка (Rzymanowka), Красна Лука. Нижче Хоролом: Сары (Sary), Рашівка (Rzekuwka), Лютенська, Зіньків, Борок (Борки), Краснопіль (теп. Вед. Сорочинці), Шимонівка, Жигмунтів (Устивиця), Богачка, Балаклія, Остапе, Рішитилівка, Голтва, Манжалія (Manzielicha), Омельник, Новий Потік (Потоки).

І ще менше, розуміть ся, на Ворсклі — тільки Вольне, Олешня, Ахтир (Ахтирка), Опішня (Opoczinsky), Більське городище. Скальське гор., Глиньск, Полтава, Toduszka, Новий Санжарів і Кобеляки.

Але сама статистика осад, хоч би й як деталічна, не дає ще, розуміть ся, поняття про стан заселення. Щоб відповідно оцінити його, треба пригадати наведені вище слова Бопляна про тутешні слободи, „що значить так як колонії“. Пригадати оповіданне Потоцького про задніпрянські осади, як головні розсадники бунту — „що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й інші осади“²⁾. Пригадати реляцію Хшонстовського з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Остриянинови московське пограниччя — „найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“³⁾.

В світлі сих припадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешнє заселеннє, не згають ся гіперболічними цифри заселення Вишневецьчини перед Хмельниччиною, подані свого часу з невідомого ближше „манускрипту кп. Михайла Сервація Вишневецького“⁴⁾: Лубни 2646 господарів і 40 колес млинських.

¹⁾ Очевидно пам'ять від Острияннєвої війни.

²⁾ Див. ч. I с. 276. ³⁾ Тамже с. 295.

⁴⁾ Сей реєстр, з заголовком: *Gospodarzów samych osiadłych poddanych хієсія Hieremiego, ex originali inventario. Z Mss. x. Michała Wiśniowieckiego k. w. w. x. L. w. w. z biblioteki czarnoostrowskiej*, видав в 1841 р. Пшездецький (Podole, Wołyń, Ukraina, I с. 41—4); відси, очевидно, повторив його потім Куліш (Історія возсоединенія I. с. 26), не вказавши одначе джерела. Яблоновский і В.-Буданов користували ся ним без застережень. Над вірогідністю сього реєстру застановляв ся тільки пок. Лазаревский в своїй статі „Лубенщина и кн. Вишневецкіє“ (с. 343 і л.); він вказав на різні недокладності його: що сюди включені деякі осади, які Вишневецькому не на-

Хорол 1297 госп. і 8 колес¹⁾. Горошин 107 госп. і 11 колес. Лукомль 524 госп. Оржиця 91 госп. Буромль 158 госп. і 6 кол. Веремівка 327 госп. Жовнин 312 госп. і 9 кол. Пірятин 1749 госп. і 38 кол. Білошапки 374 госп. і 3 кол. Держикрай 318 госп. Золотоноша 273 госп. і 13 кол. Піщана 230 госп. і 8 кол. Домонтів 243 госп. і 5 кол. Прилука 366 госп. і 36 кол. Полтава 812 госп. і 11 кол. Монастирище 939 госп. і 42 кол. Галка 824 госп. і 6 кол. Жоравка 474 госп. і 16 кол. Городня 312 госп. і 12 кол. Гмировка 135 госп. і 2 кол. Ічня 1494 госп. і 3 кол. Іваниця 336 госп. і 3 кол. Голенка 304 госп. і 2 кол. Красне (Кр. Колядин) 995 госп. і 4 кол. Липове 381 госп. і 9 кол. Кропивна 184 госп. Самбір 198 госп. Глинськ 1264 госп. і 16 кол. Варва 2037 госп. і 21 кол. Переволочна 426 госп. і 10 кол. Сокиринці 128 госп. і 12 кол. Сребне 1830 госп. і 11 кол. Чернухи 944 госп. і 9 кол. Святинка 436 госп. і 14 кол. Вороньки 145 госп. і 1 кол. Многа 285 госп. і 3 кол. Куренька 348 госп. і 24 кол. Лохвиця 3325 госп. і 35 кол. Піски 349 госп. і 6 кол. Сенча 1403 госп. і 31 кол. Комишня і Ручинці 1164 госп. і 9 кол. Хомуцьє 446 госп. і 9 кол. Сергіївка і Робишівка (?) 214 госп. Царів брод 104 госп. і 2 кол. Липова Долина 150 госп. і 2 кол. Райгород 137 госп. Опанасівка 17 госп. Талалаївка 60 госп. Ромен 6000 госп. Корибутів 600 госп. Кулигоролище (?) 80 госп.²⁾

Та нарешті, маємо ще иньший, вповні певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Задніпряв'я перед Хмельниччиною — се реєстр, споряджений в осени 1649 р., себто в момент, коли північний рух в правого берега на лівий не встиг ще себе проявити. На території задніпрянської Київщини (задніпрянської часті (Київського воеводства) маємо тут шість полків: ніжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтав-

лежали, а декотрих знов бракує, і що цифри людности деяких місць занадто високі. Сю другу справу сам Л. розв'язує одначе згодом, що тут при деяких містах порахована людність цілої волости (си може пояснити ся і недостача в реєстрі ріжних осад, які тоді існували); що до зачислення в реєстр посторонніх маєтків, то се можна пояснити, що вибрав їх чоловік, який уже не мав ясного поняття про склад Вишневецьчини — може якийсь сучасник Михайла-Сервація, останнього з Вишневецьких (ум. 1743 р.), але нема причини думати, щоб він фальшував чи видумував сі цифри: ніякого в тим інтересу не могло бути. Тому хоч пок. Молчановський по замітках Лазавського признає дані сього реєстру безвартісними (К. Старина 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізніших працях користувався ся сими даними без особливих застережень (Опис. Ст. Малоросіи, Прилуцький полк с. 4 і далі, passim), і думаю, що так і треба було.

¹⁾ Хорол фактично не належав Вишневецьким, хіба дуже коротко, але і його і інші маєтності, котрі Вишневецьким не належали, не виключаю звідси, бо нам інтересна не статистика маєтностей Вишневецького, а загальний образ заселення.

²⁾ До сього загальної примітка — мабуть якась північна реміансценція: кождий господар за панщину платив 5 талярів (неімовірно), млинарі від колеса по 2 червоні, „забак“ був на пана, і були фільварки виділені.

ський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію Вишневещини. Се дає досить високе свідцтво її залюдненню в момент повстання. Звертають ва себе увагу декотрі міста, до котрих приписано особливо багато козацької людности. Так до Придук тягне аж чотири козацькі сотні, в них 400 козаків; до Варви дві сотні, 200 козаків; до Ічні дві, 200 козаків; до Лубень дві, 400 козаків; до Пирятина дві, 300 козаків; до Чернух дві, 230 козаків; в Іркліві три, звиш 600 козаків. Визначні центри козачиви стрічаємо і на східній границі старої Річи-посполитої. Роменська сотня має 300 козаків; дохвицька 300; гадяцька 235; до сеї ж волости належать ще дві, 164 козаків, і тут же в сусідстві ще сотня в Лютевці, 157 козаків, в Рашівці також, 144 козаків, в Борках дві сотні, 158 козаків. В пограничнім Зінькові велика согня, 281 козаків, в Опішні друга, 159 козаків, в Полтаві три сотні, 556 козаків¹⁾.

Деякі інтересні ілюстрації тодішнього заселення східньої границі дає переведене тут 1647 р. розмежування Поліції і Московщини²⁾; при тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сіверської границі до степів і докладно описано в межевім протоколі сі прилучені осади, а що вони, розумієть ся, попали в сю позицію зовсім випадково, то ся опись має певну типову вартість.

На горішній Сулі город Недригайлів, з деревляним рубленим замком, шістьма вежами; навколо місто, обведене валом, звиш верстви навколо; в сім місті було 145 домів і церква³⁾, та поза валом, на передмістях було 306 домів. Під містом став і на нім „млин німецький“. Дві верстви від Недригайлова, на Сулі „деревня“ Кормишівка, в ній було 73 двори, а в пяти верствах друга — Цибудино, 41 двір. На р. Малій Уси, що тече до Сули, на границі млин з жорнами і п'ятьма ступами. На устю р. Ольшанки над Сулою городець Ольшаний, 91 двір. На р. Пслі „городище Камінне“, під ним насіка, трохи вище слобода Камінна, в ній 68 дворів, винокурня, великий млин з 4 жорнами і 10 ступами: в сусіднім лісі багато пасік; на ріці рибні лови. По другім боці Псла, над р. Бобрком город Бобрин, в нім два укріплення („остроги“), більший на 4 верстви навколо, з церквою, навколо місто і передмістя, в них 349 дворів, девять лавок, кузня, дві винокурні, два бровари і соло-

¹⁾ Реєстра всего войска запорожского, вид. Бодяпським, підрахунок сотень тамже в передмові. Див. ще в частині III сього тому, с. 278 дд.

²⁾ Акты относящиеся къ Малороссіи, издав. Холмогоров — Чтенія московські 1885, II.

³⁾ Кажу в часі минулім, бо підчас списавья протокола частина дворів була вже забрана їх господарями, що переходили за границу.

довня, під містом млин, валило і 4 ступи. На устю р. Будилівки, над Пелом „деревня“ Будилівка, 18 дворів і млин.

„Городище Ольшанське“ над р. Ольшаною, що тече з лівого боку до Ворскли (теп. Олешня) — по обох боках річки два „остроги“ дубові, получені мостом, обведені ровом і палисадом („надолобы“). В більшім острогу, що має навколо 860 сажнів, було 530 дворів. 36 крамниць, 4 кузні, 30 винокурень і броварів. Менший острог не мав в собі приватних дворів. Під містом були три млини з ступами, але вони всі спустошені при передачі в нове володінне, „зелізнi снасти всі знятi і обломанi“.

Над самою Ворсклою „городище Ахтирське“ (теп. Ахтирка), на нiм, на горi „острог“ з 10 вежами „глухими“, одинадцята над брамою з проїздом: під городищем 48 дворів, в лісу багато пасік, на ріці рибні лови.

Ріжна кореспонденція, яка вивязала ся в звязку з сим розмежованнем між пограничною адміністрацією з обох боків, доповняє ріжними подробицями сей образ пограничної кольтонізації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселенне його підданим в Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти вбіже і сіно, пчоли і всякий припас з пасік і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасіки, не звезені на час з-під Олешні й Ахтирки, про пасіки, заведені Українцями з польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лінією, котрі згоняла по розмежованню московська адміністрація, і т. под.¹⁾

В сумі, як бачимо, сї звістки дають нам образ (розмірно) досить значного залюднення і загосподаровання сього крайнього погранича, яке півстолітя тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розумієть ся, обіювали собі властители й державці в будуччині, з дальшим утриманнем „золотого спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобод, признаних мешканцям.

Се поясняє там той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забіги коло тутешніх лятіфундій місцеві королевіята. В їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, країною нових, велетенських фортуна, яких іще не знала Польща.

Сучасні записки заховали нам пам'ять завзятої боротьби за тутешні землі, зведеної Яремою Вишневецьким в сам переддень катастрофи. В малолітство Яреми відірвана була від його лубенських маєтностей Роменська волость. З початку володів нею Каліновський, а потім король дав її своєму улюбленцеві маршалку Казановському. Ярема довго терпів се, щоб не зачіпати ся з королем і його мар-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 102, 108, 116, 174, 189 й ин.

шалком, і тільки з тої нагоди, що пішла чутка про смерть Казановського, наслав своїх людей і захопив Роменщину збройною силою. Вражений тим Казановський підняв справу за таке насильство і добув на Ярему засуд на баніцію. Тоді Вишневецький звернув ся до своїх земляків, волинської шляхти: на соймику в Луцьку він виложив свою справу, подав документи, що потверджували його права на Роменщину, і шляхта луцька поручила своїм послам на сойм, аби всіма силами доходили привернення Вишневецькому його маєтності, не допускаючи до ніяких ухвал — то значить грозячи розірванням сойму, коли його претенсії не будуть задоволені. Вишневецький теж був вибраний послом і міг допильнувати своєї справи. Король мусів присудити йому підчас сойму Роменщину, а Казановський зірвав серце, солоно порухувавши собі всякі шкоди і кошти — на 100 тис. золотих: їх Вишневецький заплатив, як відступного.

Вигравши сю справу (1645), Вишневецький заїхав слідом у свого швагра Олекс. Конєцпольского його Гадяцьку королівщину, випросивши собі у короля якийсь привилей на неї. Конєцпольский позвав Вишневецького до суду соймового, а як Вишневецький попросив відложення справи з причини хвороби — Конєцпольский на другім соймі зажадав, аби Вишневецький присяг, що справді був хорий. Ярема страшенно образив ся таким прикрим недовірєм, і як оповідає оден з слуг його — приготував був криваву баню цілому сенатови і самому королеви, як би ті підтримали жаланне Конєцпольского. „З вечера перед справою кв. Вишневецький зібрав людей, котрі були з ним — окрім тільки піхоти і дрібнішого люду (а всього люду було близько 4000) і держав до них промову, просячи, аби всі за нього постояли, а дивили ся на нього, що він почне, і що він пічне, аби то кінчили; а казав так, що як тільки присягне, зараз уставши буде рубати шаблею п. хорунжого (Конєцпольского) і всіх тих, хто буде тримати його сторону, хоч би й самого короля, а ви — каже — двірські слуги і молодіж, усі до одного втіснить ся до сенаторської палати і помагайте мені. І так було б, як би присягав; та сам король Володислав з сенаторами добив ся того, що п. хорунжий відступив від жадання присяги.“ Миргородську і Гадяцьку волость присуджено Конєцпольскому, але за Хорольську волость, до котрої Вишневецький мав спеціальні претенсії, мусів Конєцпольский заплатити йому 100 тис. золотих¹⁾.

¹⁾ Записки Радивиля — ркп. Осолінських No. 117 с. 23, 29, 73, 82, 88 (переклад II с. 156, 164, 247, 264, 273), записки Б. Машкевича — Zbiór pam. V с. 83—4, акти процесів — Чтенія киявські XIV ч. 30 і далі, інструкція луцького соймику — Архивъ Ю. З. Р. II. I. с. 289 і д. В теках Нарушевича (141 с. 331) лист з Варшави. 12. XII (з архиву Вишневецького) про загальне спочуте до Конєцпольского — straty

Так чубили ся королевята за лівобічні землі, не передчуваючи близького кінця свого пановання в них.

Заселенне східної України, розумієть ся, не могло спинитись на польсько-московській границі. Ся вовсім випадково проведена, змінна, довгий час вповні теоретична, не закріплена якимись дійсними знаками володіння тої чи сеї держави межа не могла служити реальним розділом на території об'єднаній спільними географічними, економічними і колонізаційними умовами. Ще далеко скорше ніж українське розселенне заселило пограниччя з польського боку трірко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко не наповненої ще чарки. Границя довгий час не існувала для людности; вона розрізувала українську етнографічну територію й ігнорувала ся живою суцільністю народнього життя.

Ми вже мали нагоду бачити, ще в першій половині XVI в. як спільний нерв тутешнього життя — боротьба з татарською гідрою, об'єднував в спільних заходах против Орди обі половини української землі, розрізані московською границею. Козаки черкаські і кавіські з козаками пугивльськими¹⁾, і так само потім з козаками донськими, виступали разом, чи то під проводом представників місцевої офіціальної адміністрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Бачили, як пляни боротьби з Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходили потім червоною ниткою в діяльності пізніших козацьких ватажків, що стояли на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі настоювали на своїм праві вимагати підмоги, „жалування“, „жолду“ від обох правительств²⁾. Скільки б не було тут простого „желання кь жалованью“, але в усякім разі козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунті спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи военні послуги козаків „короля його милости“, або й даючи їм різні военні поручення — як кн. Рожинським, або Кр. Косинському, — підчеркувало з цілою силою сю службу „на дві сторони“.

Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де поясняєть ся плян кампанії, організованої против орди, являєть ся цікавою ілюстрацією такої спільности в обороні полудневої границі всїх тутешніх сил. Донські козаки мають іти разом з московським

оуса у Nadyasza — wygrał Chorol rzękę na dwadzieścia mil i Orzyce na piętnaście mil idące.

¹⁾ Дав. т. VII с. 117. ²⁾ Т. VII с. 169 і 191.

військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами, котрі прийдуть по нашому указу на Донець — велено Черкасам запорозьким, гетману Хриштофу Косицькому (віс) і всім отаманам і Черкасам бути на Донці на шляхах і за царем (ханом) іти на наші українці“, пише Донцям цар московський¹⁾.

Воєнне братство Запорозців з Донцями, про яке говорив я вище в огляді десятиліття перед Хмельниччиною, вело ся здавна, від коли розвинули ся обидві козацькі громади. Правда, документальні наші дані не сягають так глибоко: але не тільки московські літописи, а навіть народня память — великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашенина“, що виступає в середніх десятиліттях XVI в, як оден з найвизначніших проводирів донського війська²⁾, а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскомъ городомъ, за Рязанью за Старою
 Изъ далеча изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго.
 Какъ бы гвѣдаго тура привезли убитаго,
 Привезли убитаго отамана польскаго³⁾,
 А по имени Михайла Черкашенина.
 А птлицы ластыцы кругъ гвѣда убиваются —
 Еще плачутъ малы его дѣти надъ бѣлымъ тѣломъ.
 Съ високаго терема зазрѣла молодая жена,
 А плачеть—убивается надъ его бѣлымъ тѣломъ.
 Сквозь слезы свои она едва слова промолвила,
 Жалобно причитаючи ко его бѣлу тѣлу:
 „Козачья вольная⁴⁾ по здорову пріѣхали,
 Тебя свѣта моего привели убитаго!⁵⁾
 Привезли убитаго отамана польскаго,
 А по имени Михайла Черкашенина⁶⁾).

Для пізнішого часу клясичне свідoctво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р.: „живе він Олексій на Дону 18 літ, а иньші його товариші [з Запорожа] живуть літ по 5 або по 6, а всіх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато — трохи не половина того, скільки їх [Запорозців], тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се поведо ся у них з донськими козаками здавна, що сходять ся між собою і живуть укупі, в одних куренях“⁶⁾.

З другого боку, з давнього часу більші й менші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше меньше на постійно, приймаючи на себе обовязок пограничної сторожі і оборони. Одні з них осідали і „устраюли ся“ при пограничних московських замках, діставали землю, заводили

¹⁾ Собрание госуд. грамотъ II с. 62.

²⁾ Про нього Соловйов VI с. 314—5, Платоновъ Очерки по исторіи смуты с. 118.

³⁾ степового. ⁴⁾ Себ то „козачье вольное“. ⁵⁾ Кирѣевскій II вип. 7 с. 163—4.

⁶⁾ Матеріали Куліша с. 290.

ся хазяйством. Інші зіставали ся на военній нозі, несучи за московське жалованне сторожову і степову службу.

Заховані накази московському дворянинови Зіновеву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р.¹⁾, знайомлять нас з одною такою значнійшою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом „Матвієм Федоровим“ в 1589 р. Було їх коло 700 душ: літом 1589 р. посідали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули“) і 620 рядових козаків. Їм поручено було тримати сторожу на р. Донці, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованне. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих²⁾, „велике жалованне“ обіцяло ся на пізніше, коли вони певніше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого, мусять коней ривати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до різних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів“, що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не зміло розібрати, де тут „вірні“ і „не вірні“ ватаги, тому бояло ся звиряти ся їм, а на доказ вірності поручало громити і вішати „ворів Черкасів“. Але кінець кінців такі непевні відносини знеохочували і самих козаків, які хотіли „служити“ цареві в сих степах.

Інші осідали в пограничних містах і подібно як московські „діти боярські“ (дворяне), козаки також служили станичну та сторожову службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р.³⁾ згадується ся „Черкашенин Василей Андрєвѣ“, що відстав від компанії отамана „Степана Євлашова“, яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя“. З поручення путивльських воевод він „з путивльськими нововізжими Черкасами“ їздив на „ворів Черкасів“ і по сих доказах своєї вірності просить „о государевѣ жалованьѣ и о верстаньѣ“ (зачисленне в службу)⁴⁾.

Ще скорше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і отаман Агій“. Їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і охочими козаками“ в степи „громити ворів Черкасів“. Воевода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жа-

¹⁾ Вивліюенка русская Полевого, 1834 с. 266 і далі.

²⁾ Так літом 1589 р. наказано їм видати коло 230 четей ржаної муки, 25 четей толокна, самому старшому п'ять рублів грошима, портице сукна, панцир, шолом, тудумбас (рід барабана, свого рода „клейнот“), отаманам і осавулам по сукну доброму, а на всіх козаків разом 100 рублів грошима (с. 287).

³⁾ Акты Историческіе I ч. 228; Вивліюенка I с. ⁴⁾ Акты Истор. с. 433.

ловання. кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воевода рекомендує цареві служби їх і їх товаришів — головно їх „промишлюванне“ над ворами Черкасами, над їх розбійничими ватагами. Вони громили їх на Донці і в „полі“, заганяли ся і за польську границу, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами“, побивали їх і відбирали заграблену здобич. На їх прошенне воевода пустив Якуша просити у царя жаловання, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками“ — нововзятими в службу. Але про Якуша у московської адміністрації були вісти не дуже похвальні, його підозрівали в воровстві, і в царській грамоті Зіновієву, коли б сі вісти справдили ся, поручаєть ся без церемонії його бити і перевести в отаманства в „рядові Черкаси“.

В тих же наказах Зіновієву згадуєть ся про висилку „жалованія“ Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкові Розмазіні, Трушеви Черкашенинови, Гришкови Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкови Білоусови¹⁾.

Як провідник „воровських Черкасів“, що ходили на московську територію в сім часі виступає отаман Мишук. Судячи з згадки грамоти він теж давнійше служив в путивльських козаках, потім пустив ся „на воровство“, загігандь ся з своїми товаришами на Донці й на Осколі²⁾, громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям видовити і вивішати сю ватагу³⁾. Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донці і Кам'яній. У отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах“, відібрано заграблене ним майно путивльських северуків (уходників), „рухлядь и борошна и рушници“. Тойже Якуш відгромив „кіш“ у отамана Лукяна Карнауха і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльськiм повіті, і забрав у нього борошна і рушниці путивльських северуків. А отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ужожаї“, придибав отамана Колошу ва Рополоті, а на Сулі „коло Нятина перевозу“ погромив якусь иньшу черкаську ватагу⁴⁾. Иньші „вори Черкаси“ разом з донськими козаками ходять на Дону і Волзі і їх громлять царські люде „в Шацького і Рязьського“ і т. и.⁵⁾.

¹⁾ Рус. Вивл. с. 283, 293.

²⁾ В друкованім тексті Рус. Вивл. (с. 271) виступають наче б то „двори“ снх ворів („Афанасью промышляти надъ двораы надъ Черкасы, которые выиѣ на Донцѣ и на Осколѣ и на Сети живутъ и воруѣтъ, Мишукъ съ товариши, а бывалъ Путивлецъ ковакъ“, і Багалій приймає таку оселу колонізацію. Але се очевидно помилка: „надъ двораы“ замість „надъ воры“.

³⁾ Русска Вивлюєвка с. 271—2. ⁴⁾ Акты Истор. 1 с. 434. ⁵⁾ Рус. Вивл. I с. 292.

Се все вичислене з одного — двох літ. Як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо при тім, що крім промислів над Черкасами добичниками „путивльські козаки“ з Черкасів промишляли і над більш скромною закордонною ухадницькою братією, зганяючи її з московської території. Був ся промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території ухадництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громили на московській території заграничних добичників і ухадників, що йшли за московський рубеж, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже підніс се явище — сей розвій українського ухадництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть зза польської границі в землі московські „в бортны ухаджа“, і поставити поруч пізнійші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границу, будують ся, захоплюють ліси і води, і в Путивльськім повіті в сімдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селітру, палять ліси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей¹⁾).

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як українська колонізація все більше присувала ся до московської границі, а за нею слідом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздраження і конфлікти з боку сеї української людности, рух її за московську границу мусів усе зростати. Я поясняв на своїм місці²⁾ психологію сього українського люду, який чим далі забирав ся в глибину польської України, шукаючи вільної безпанської землі, тим дражливіший мусів бути на всякі, хоч би й найменьші прояви панських претенсій до його свободи і праці. Людність Лівобережа, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду. Через те нас зовсім не повинні давувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешніх осадників покинула свої осаді й розійшла ся, коли кн. Юрій Вишневецький почав заводити тут „нешлиханые податки п'янежные, быдлярче, медов накидане, горелки и селитры“³⁾. Переводячи на меньше трагічну мову, він, мабуть, почав заводити перші початки чиншів, поволовщини і примусову продажу меду, горілки і селітри — перші і найлекші, з погляду

¹⁾ Клявги Разрядныя т. I с. 774. ²⁾ Див. т. VII с. 260 і далі.

³⁾ Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

плянєцького господарства, початки експлуатації підданської людності, а люде з плачем скаржили ся, що князь їх тни „зубожил велми“, і вони з початку платили, але „на остаток, же вивец зубожено і знищено“ їх тим, почали тікати.

Пізнійше, в третім, четвертім і особливо пятім десятиліттю — в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткованне поступило значно далі і появили ся вже перші початки панщини. В гадацькій королівщині, то значить на території останнього заселення, в аренднім контракті, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських регалій — горілки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“, „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовшину і пільну десятину, але і пільну роботу і підводи — „нажати дві копи якого небудь збіжа, звести то, змолити по дві копи, сіно косити оден день, покошене зібрати, звести і скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима по 15 гр.,“ привезти по два вози дерева, возити поташ з гадацьких буд. Навіть гадацькі міщане мають ходити з підводями, робити ріжну роботу, шарварки і т. ин.¹⁾ Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позабути ся панів, — були річи незносні, і се поясняє нам, чому вже під час повстань 1637-8 рр. Задніпрове з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцький, стало головнем резервоаром непослушних, повстанських елементів. В парі з тим мусліо йти відси також і сильне переселєнне за московську границю, за межу панських претенсій шляхти.

По всіх дотеперішніх марних силкуваннях сих пересельців — знайти собі вільну від панів землю, така можливість відгородити себе від них непереходимою державною границею мусліа дуже сильно вабити тутешне селянство, і мандрівка йшла, без сумніву, невпинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруження, невдалих конфліктів з панським правом, панських нагінок і т. и.

Так літом 1638 р. урядник лубенський в листі до Путивльського воеводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадяцкога“, що вийшли за границю в Путивль „в нинішню свою козацьку війну“²⁾.

Допоминаючи ся видачі Острянина і Гуні з иньшими емігрантами, польські послі перед московським правительством рахували сеі козацької еміграції на тисяч двадцять „або й більше“. По їх словам сеі емігранти поставили собі слободи в ріжних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосілем, Мценськом, Осолом,

¹⁾ Див. мою статью в Записках київських т. I: Господарство польського нагната на Задніпровю (таже самий контракт). ²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 16.

Валуйками, Вороніжом, Михайловим, Дідиловим, Гремячим, Дудинськом, Рильськом, Курськом, Путявлем, Сівськом, й іншими старими городами царського величества¹⁾).

Коли та цифра „тисяч 20 і більше“ була може пущена без докладнішого обчислення, то безсумніву в польських кругах здавали таки собі справу в великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ним серіозно, як ми бачили з наведеного вище листу Потоцького в сій справі. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далі українська людність ішла за московську границу, осідала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила звязки нової української колонізації в басейні Дону.

Щоб вияснити собі процес розвою сеї колонізації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятиліття 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся організації московської України, її колонізації й обороні.

XVI в. становить епоху в поході Московської держави на полудне. З придученням Рязанських земель і відібраннем від в. кн. Литовського Сіверщини вона по цілій лінії, від Дніпра до Поволжа стріла ся лицем з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в. процес збирання великоруських земель на півночі, могла подумати про колонізаційні здобутки на полудні. Тим більше що протягом тогож століття і потім XVI віку зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на полудне, в полудневі части басейна Оки і верхівя Дону. Отсі колонізаційні, а заразом і оборонні мотиви—супроти страшених татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землі, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріплення і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половині сього століття докладно ровроблюєть ся, поволі посуваєть ся на полудне, прилучаючи все нові простори для оселої колонізації і перед завірюхою „смутного часу“, яка перервала сі заходи, осягає значні успіхи — сорозмірно в попереднім.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глибоко на північ, в лісові простори була загнана великоруська і всяка инша осела колонізація в попередніх століттях. По всіх

¹⁾ У Соловьева с. 1231.

заходах коло оборони східньої і південної границі ще в половині XVI в. внутрішня оборонна лінія йде по над р. Окою — від Нижнього Новгороду на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов. Друга лінія проходить в південній частині басейна Оки — Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лінія йде з поріччя Сури на вододіл Оки й Дону (Алатир, Темніков, Рязьк, Донков, Новосиль, Орел). Сіверські городи — се крайній редут на заході: що далеко врізається на південне в басейні Десни й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сіверський) і служить опорною базою для дальшого руху на південне. Сей південний пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород—Сіверський живе на військовій нозі. Всі городи сильно укріплені, зв'язані між собою системою дрібніших фортифікацій, прикриті з півдня ланцюгом засік, валів, сторожовень. Мають на поготові контингенти всякого військового люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на південне — підстерігати ворога і завчасу повідомляти про його наближення пограничні військові центри.

Система вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями військовослужбовчої людності, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але і спільними традиціями — організація пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленої попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочівниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорганізації, недостатці фінансів і незмірно слабій езекутиві велося слабо і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводилося систематично і пляново, виконувалося досить точно і вірно. Тільки — коли вже повести до кінця сю паралелю — в Польсько-литовській державі безсилність і непорядність державної машини виручала її і нагрожала її самопомічю, активністю народних мас, які кінець кінцем — хоч і ціною безконечних жертв — і оборону наладили і колонізацію сотворили. А в Московській державі менше було сеї активності — хоч би й тому, що заповідав правительствена опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обробаний український демос упередив державну великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України — перехопив у великоруської народності її територію, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до сколонізованя.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни агресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енергію до плянної оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних ваходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначніших воевод своїх кн. Воротинського, поручивши зайняти ся їй можливо кращою організацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного нам дяка Ржевского, учасника воєнних походів Вишневецького.

Воротинський свою діяльність зачав докладним виясненнем дотеперішньої оборонної практики. Зібрано попередні розпорядження і кореспонденцію в сій справі, скликано знавців сторожевої служби з місць, що знали її за останніх 10—15 літ, і на підставі вібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню організацію сторожевої служби. З сеї інтересної „росписи“ довідуємо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. поділяла ся на 12 районів („разрядів“), привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдальше висунені на полудень, обслуговували своїми „дальними“ і „ближними“ сторожами пограниччя з Польщею і поріччя Донця; сі сторожі становили кілька категорій. Ближню сторожу служили люде з міст за повинність: по Сейму, на володілах Сейму, Псла і Ворскли, на півдня і день дороги від міст. Дальні сторожі „донецькі“ служили наємні „севруки“, під наглядом служебних „дітей боярських“, в три переміни, міняючи ся що два місяці. Було тих сторожевих пунктів сім і вони виступали далеко в степи, на чотири, пять і більше днів дороги від своїх городів. Перша сторожа стояла недалеко польської границі, на вододілі Можя і Коломака і мала пильнувати просторонь на пятьдесят верст, від польської границі до р. Володаги — на право (себто на захід від свого становища) на 30 верст, на ліво на 25. Друга сторожа — на вододілі Самари і Донця, коло Обишкинського перевозу на Донці, доглядала просторони на 45 верст від того місця, де кінчив ся район коломацької сторожі. Третя сторожа — на Донці, коло Балаклійського перевозу (теп. ст. Балаклія) доглядала побережжя Донця ва 30 верст. Четверта — Ізюмська, коло пізнішого Ізюма, стерігла поріччя Донця від Савинського перевозу (теп. Савинні) до устя Оскола. Пята — Святогорська, коло Святогорського монастиря, що стояв за Донцем; вона мала стерігти береги Дінця від устя Оскола до устя Тора (против теп. Словянська).

Шеста, бахмутська — на устях р. Жеребця і Бахмутки, мала стерігти норічя Донця від Тора до Борової. Нарешті сема й остання — айдарська стояла на устю р. Айдара¹⁾.

Таким чином в сім часі Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далі норічя Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережа Донця на полудні. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїздникам сі дрібні пікети не могли дати: кожний складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сына“ і вони по двох їздили „в право і ліво“ від свого становища і нічого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наемні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо“. Весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і уходники а-за польського рубежа могли господарити зовсім свобідно.

Нова адміністрація 1571 р. на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місці зробила деякі зміни в розміщенню сторож (так айдарська сторожа була скасована вовсім, тому що Татари перестали тудою ходити; сторожу коломацьку рішено було перенести вище Муравським шляхом, на вододіл Мерла і Уд, на ріку Олененку, що тече в Уди, бо над Коломак рав у раз приходили „київські Черкаси“ і громили сторожу; так само пересунено вище Муравським шляхом сторожу другу, з верху Орелі над р. Гомольшу). Але крім того рішила згустити взагалі сю сторожеву сітку, та замінити непевний наемний елемент, з тих севруків-уходників, елементом служебним. В сторожі на будуще рішено посилати самих „дітей боярських“, приписавши для пограничної служби ще різні інші міста (між ин. Старолуб, Почеп, Новгород Сіверський). Крім того признано бажаним організувати для потреби пограничної служби козацькі контіненти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землі стане для роздачі їм. Крім дотеперішніх сторож завведено розізжі „станиці“ — одна така мала а Путивля проїздити вздовж польської границі на Донець і Донцем до Тора, а Тором до Самари. Друга їхала паралельно до маршруту першої, приблизно на теп. Суми і Зміїв на верхівя Ворскли (Карпово городище) і відти на Валки на верх Орелі. Понадто завчдено іститут так званих стоялих голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулі, „рав-

¹⁾ Бяляева О сторожевої службѣ — матеріали с. 7 і далі, тамже і мапка; географічний коментар і мапка також у Багалія Очерки с. 92 і далі.

“бзды“ в степах. Оден такий голова мав стояти на Муравськїм шляху на р. Мерлі, другий на Ворсклі на Карповїм сторожевищі (теп. Карпів-город), третій на Муравськїм шляху, четвертий на Водолазьких „ровнях“ на Донці, на устю р. Береки, коло теп. Ізюма. „Станиці“, котрі вони мали розсилати в ріжних напрямках, мали заравом доповняти систему сторож і станиць і служити їх контродем.

Таким чином просторонь між порічем Сейма і Донця і саме поріче Донця по обох сторонах мали тепер в ріжних напрямках обїздити сторожеві станиці, висліджуючи „военних людей“, і ся характеристична система сторож і розїздів далі потім розвиваєть ся, направляєть ся і доповняєть ся новими контїгентами¹⁾. Але для сього всього треба було людей — особливо місцевих, призначених до сеї тяжкої і прикрої степової служби. Без більших контїгентів вся ся складна система сторож і станиць ставала паутиною, серед котру проривалась безпардонно всяка сильнїйша ватага. В 1591 р. воеводи доносять про повну безрадність пограничних сторож супроти українських ватаг — „Черкасы во многихъ мѣстахъ ходять въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые всѣ погромили, и проѣзду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой пѣтъ“²⁾.

І от ми бачимо справді, що московське правительство радо приймає емігрантів, тихже Черкас, „верстає“ їх в козаки, хоче надїлити ґрунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу. Цар Федір, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерти Баторія, між иншии виступав також з обїянкою земельних налань магнатам і шляхті „коло нових городів в степу“³⁾.

Сї нові городи, що починають будувати ся на полудневїй границі особливо з 1580-х рр., по ініціативі Бориса Годунова — з початку фактичного правителя держави при царі Федорі, а далі його наступника, — также потребували великих засобів людности. Дуже жваве будованне їх зачинаєть ся особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставити город Ливни на Сосні і Воронїж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в помїч давнїйшим. Кілька лїт пізнїйше являєть ся Єлец на Сосні, низше Ливен. 1593 р. датують ся заснованне городів Білгорода на Донці, Оскола на верхнім Осколї і Валуйки на нижнім. Коло того-ж часу або трохи згодом являють ся Кроми на верхівях Оки і Курськ в порічю Сейма. Нарешті в останні роки XVI в. поставлено крайній пункт сеї нової системи укрїплень: город Цареборисов, недалеко устя Оскола в До-

¹⁾ Див. у Беляева ст. 24 і д. і матеріали тамже с. 14—28.

²⁾ Матеріали Беляева с. 38. ³⁾ Соловїов т. VII (II) с. 565.

нець, в сусідстві теперішнього Ізюма, з великим накладом засобів, і обсаджено значною валогою.

Але ся нова система городів і звязаних з ними укріплень, за-сік і т. и., не устояла ся. Налетіли бурхливі „смутні часи“, які за-ляли всякою вольницею се степове пограниче, розстроїли всю си-стему оборони, і коли по десятилітній перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставровання полу-дневої оборонної лінії, воно зрікаєть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Цареборисівську крі-постею залишено. Крайніми кріпостями на степовім пограниччю поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Вороніж і перед ними найдалше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і роз'їздів облишено. Бачимо тільки „близші“ сторожі, по старій термінології. Брак засобів по недавнім розстрою держави змушував до здержливости і можливої ошадности. Та все ж таки в порівнянню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер.

З 1616 р. маємо інтересну роспись пограничних кріпостей і валог. В Путивлі було 1048 „всяких ратних людей“, в тим дво-рян і дітей боярських путивльських 150, чернігівських 124, стріль-ців путивльських 100, чернігівських 200, козаків путивльських житомирських 160. В Рильську 744 чол., в тим дітей боярських риль-ських 132, курських 100, стрільців 100, козаків 253, та з Кур-ська стрільців і козаків 100. В Курську 1320 чол. — дітей бо-ярських 753, козаків 300, стрільців 200. В Осколі 856 чол., в тим дітей боярських 233, стрільців 100, козаків 275, з сотником. В Білгороді 813 чол., в тим дітей боярських 136, козаків різних категорій („жилецких“, „б'юльметных“ й ин.) 167, стрільців 243. В Валуйці 620 чол., в тим дітей боярських нема, тільки козаків 270, стрільців 250, і різна иньша служба. Крім залог стояли по границі більші й менші полки війська; загальне число його по всій полудневій границі виносило тоді понад 6 тисяч¹⁾.

Період нової експансії починаєть ся з закінченням польської війни. Насамперед розпочато будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східній, волзькій частині границі. Потім в 1637 р. вислано комісію в донські і донецькі місця, на Мурав-ський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях), і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, оден на Муравьскім і цілий ряд дрібнійших укріплень і оборонних валів. Так зявили ся в 1637—8 рр. на

¹⁾ Матеріали Беляєва с. 42—50.

р. Тихій Сосні Усерд. а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів¹). Далі Короча на р. Корочі, при Ізюмським шляху між Яблоновим і Білгородом. В рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний. Над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротоюк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочкою, над р. Осолом, Болховой і Карпів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом²), а крайні на заході городи — Олешня і Ахтирка були примезовані від Польщі при розмежуванні 1645 р.

Таким чином Білгород, що перед тим стояв на переді, як олен в форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границі. Зв'язаний посередніми укріпленнями — валами, засіками, острогами і сторожовнями, він творив славу „білгородську черту“, по імені Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної організації, і взагалі сеї організаційної і колонізаційної діяльності московського правитель-ства в пізнійшій Слобідщині, перейнявши се значінне від давнійшого центра — Путивля. Поза сею „чертою“, перед нею, зістала ся тільки Валуйка, в ролі московського форпоста, центра станичної і вістової служби, ескортвання послив і гонців і т. п.

Се була велика робота, а при тодішніх технічних засобах і в тих обставинах — просто таки грандіозна. Вона вимагала маси праці і матеріальних засобів і переводила ся з великим напружен-нем сил держави. Побудованне напр. двох городів — Вольного і Хотмижська коштувало 13.532 рублів, величезну суму, так що для будови „польських“ городів було визначено спеціальне оподаткованне. Палісади — різні „надолби“, „столбці“, „частики“, „частоколи“ — не кажучи про стіни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні. Засіки, котрими перегорожували ся дороги через ліси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кілька-десять сажнів широко (дерево надрубувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не зсувало з місця). Такі засіки тягли ся через ліси; на прогалинах ставили ся укріплення, вали й палісади, що боро-нили проходу. Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на ліво“ в напрямі сусідніх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палісадом. Кінець кінцем ся „білгородська черта“ утворила неперервану лінію укріплень, обсажену сторожами, на протязі яких 300 верст — свого рода китайську стіну, тільки де-

¹) Тепер нема цього города, стояв мабуть коло теп. Великого Яблупова на вер-хівку Холка, недалеко Корочі.

²) Дати засновання в „росписи городів“ 1678 р. (тажже і докладна опись їх всіх) — Дополненіє къ Актамъ Историческимъ IX ч. 186.

ревляну і вемляну, а не камінну! Але до повної перфекції вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок літ ішла тяжка робота в сім напрямі — поки розвій оселої української колонізації по за „чертою“ зробив її властиво зайвою¹⁾.

Будова сих нових городів, обсадження їх залогами, всякими служебними і сторожевими контингентами викликає нове запотрібование в людях. В нові городи правительство „зводить“ ріжний служебний нарід — дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. в давніших городів. Набирає на доповненне ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користується ся українськими емігрантами, які власне в сім часі — від повстання 1638 р. особливо — в великих масах ідуть за кордон. Два явища — фортифікаційні заходи московські і еміграційний рух український, не тільки стрічають ся хронологічно, але безсумніву й підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміграційний рух для укріплення своєї границі, і навпаки „устроюванне“ українських емігрантів, наділюванне грунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусідніх московських городах вабило і притягало українську колонізацію.

Се ж було більше меньше те саме, чого шукали українські маси в козаччині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р. дома, викинувши з козачьких прав десятки тисяч покозаченої людности і замкнувши козачький реєстр на розмірно невеликим числі старих козачьких родин. За московського границею їм обіцуюно користанне в землі без панщини і повностей свободу від панського права, в одиноким обовязком військової служби. Правда, з часом приходило ся познайомитись з тіневими сторонами тутешніх відносин: тяжкою властю адміністрації, прикрою, дрібязковою регламентацією життя, і „жесточкою“ на випадок її переступлення. Тому не рідко потім чуємо про „враду“ і утечу сих українських емігрантів, і пізнійше, замість осідати по московських городах, вони волять оселити ся на свободі, пова „чертою“, в Слобідщині. Але в кождім разі в 1630—1640 рр. українська еміграція в степові городи московської України розвиваєть ся значно.

Певні служебні контингенти українські позіставали ся в московських українних городах ще в смутних часів, з тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третім десятиліттю в ріжних городах і по цілому пограничю, гень аж у Сибір бачимо відділи „Литви і Черкас“,

¹⁾ Докладний опис сеї лінії в цитованій вище „росписи городів“ 1678 р. Про фортифікаційну техніку в цитованих працях Ласковського і Багалія, рисунки в атласі Ласковського.

переважно невеликі, по кільканадцять і кількадесять чоловіка¹⁾). Але наливає „черкаська“ людність в московські городи головно з кінця 1630-х рр., очевидно наслідком програних війн 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реєстрації самого приходу її, але раптом починаючи з 1637—9 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повіль, що заливає московське пограниччє²⁾). В Путивлю, Курську, Осколі, Вороніжі, Костенську, Коротояку, Усерді, Яблоніві, Корочі, Хотмижську, Білгороді, Вадуйці, і в подальших говодах як Єлець, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ — скрізь адміністрація заходить ся в сім часі коло українських емігрантів. Величезна маса московських распоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроєнія Черкасів“ по всіх отих українних містах: надлієння їх „жалуваннем“, грунтами, підмогами для загосподарєння, зачисленнем в службу і регламентацією сеї служби, відносинами їх до місцевої адміністрації й иньших верств людности, їх внутрішніми сварами і ріжними „измѣнами“³⁾).

Московське правительство, очевидно, відповідно оцінювало сю еміграційну хвилю, яку гнав в її границі польський режім. Воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того першою умовою щоб вони тут осілись, загосподарились і привязали ся до землі; тому цінило особливо людей „семянистих“, „прожиточних“. В вагальній інструкції, виданій воеводам, наказувано пильнувати, щоб Черкасам-пересельцям „не було ні од кого ніяких кривд і шкід, — аби коней і всякої худоби у них ніхто не крав і не відбирав, і сам воевода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнів“. Тих котрі б хотіли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно во всім („совеѣмъ вцѣлѣ“). Черкасів „добрих, семянистих і прожиточних“ записувати в службу, наділяти їх рілями, сіножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незаможних) в службу не приймати⁴⁾). Прихильно ставить ся уряд і до „білоруських пошів“, що приходять разом з козаками⁵⁾, і т. и.

¹⁾ Вибірка з розрядних книг у Багалія с. 756.

²⁾ Як ілюстрація невпинного руху емігрантських „черкаських“ ватаг в сім часі нехай послужить отся реляція з Білгорода: 6 жовтня прийшов з Литовської сторони отаман Матюш з товаришами, жонами і дітьми, 9 чоловік; 29 грудня Тимошка Витязів і з ним 20 чоловік з жінками і дітьми та „одиноких“ 19 чол.; 8 січня 14 чоловік з жінками та 26 одноких — оповідали, що ще багато збираєть ся в московську сторону, і т. и. (Білгор. ст. 82 л. 113).

³⁾ Див. Описаніє документовъ и бумагъ архива юстиціи, акти „Білгородського стола“, т. XII с. 202—3, 248—9, 262—3, XIII с. I і йн.

⁴⁾ У Миклашевского с. 169 (ст. N 4058).

⁵⁾ „Білоруські пошів“ з Черкасами в Вороніжчині — грамота 1641 р., Второвъ и Александровъ I с. 120. Нагадаю ще раз, що „білоруський“ — се в тодішній московській термінології не тільки білоруський, але і український.

Під час великої еміграції 1638 р. на підставі царського укаву „Запорозьким Черкасам, котрі минулого року 1638 і нинішнього 1639¹⁾ приїхали з польської сторони в степові і українні городи на государеве імя і на вічну службу, і по городах устроєні на жите в жінками і дітьми — дано государевого жалування „за вихід“ по 5 руб. чоловікови, матерям черкаським і жінкам по півтора рубля, дітям більшим — по 15 літ і більше — по рублю, меньшим по полтині; кормового жалування по городах дано Черкасам „семиянистим“ по 5 четвертей жита і 2 пуди соли, одиноким по 3 четв. жита і 1 пудови соли; по городах велено воеводам надляти Черкасів ґрунтами в порожніх і пустових вемель: дати їм велено по 3 десятини в однім полі, а в иньших двох по стільки ж; жалування їм [на посів] велено дати по 2 четверти жита та по 5 вівса на чоловіка; а на нинішній рік 1639 дано їм царського річного жалування отаманам по 7 рублів, осаулам по 6 р., рядовим по 5 руб., а поденного корму Черкасам, їх жінкам і дітям по городах давати не велено“²⁾.

Взірцем української кольонї в „українних“ московських городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640 до 1646 рр. кількадесятя актів, присвячених власне тутешній черкаській кольонї. „Черкаси“ приходили партиями і „устроєли ся“ згідно з вище поданою інструкцією. Напр. 1639 р. прийшло 17 чоловіка семиянистих і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєнне по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сіям по 5 четвертей, меншим по 4, одиноким по 3 — але за жито давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка — того року роздано їм 2208 р., 73⁴ четв. жита і стільки ж вівса³⁾. В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка“ — себто 440 родин. Мешкали вони осібною слободою під самим „острогом“ корочанським⁴⁾. З описи „пустих дворів“ декотрих Черкас-утікачів 1643 р. бачимо, що вони встигли побудувати ся, мешкали в дворах, обгороджених „тином“, мали крім хат комори, стайні, льохи⁵⁾.

Розміру ґрунтів, вимірених тутешнім Черкасам, в актах не показано; чи обмежили ся вище поданою нормою — по 3 десятини в полі, можна сумнівати ся. Для аналогії можна вказати, що в селі Старикові, яке причислене було до Корочі, козаки мали, ще в 1620-х рр., по „20 четей“ орної землі в кожде поле (разом

¹⁾ Московський рік починаєт ся від 1 вересня.

²⁾ Акты Москов. госуд. 11 с. 108 - 9.

³⁾ У Миклашевського с. 168.

⁴⁾ Грамоти воровчанські в Чтеніях моск. с. 12, 30, 54, 201.

⁵⁾ Матеріали Багаля 1 с. 187.

30 десятин)¹⁾, а отаман 30 четей. Так само в сусіднім Усерді козакам в 1630-х рр. міряли по „20 четей“; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей²⁾. Супроти сього можна думати, що і корочанським і иншим Черкасам в нових українних городах також давали по 20 четей, бо взагалі Черкаси тутешні трактують ся на одній лінії з козаками („Черкасы и полковые козаки“ — досить частий вираз). Тільки ріжна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дітей боярських“ діставали вони більші наділи (так стариківські козаки, перечислені на службу дітей боярських, дістали по 60 і 75 четей). Крім орної землі діставали сіножати і ріжні инші ужитковання, котрими користували ся спільно.

На прогодованне і посів діставали підмогу від держави, мабуть і не раз. Так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воеводі, аби тим корочанським „русским людям і Черкасам“, котрі не мають чим посіяти і взагалі того потребують — роздав „проса по четверику, и смотря по их землямъ, чѣмъ имъ земли свои объѣменить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзавестись“. При тім воеводі поручалось допильнувати, щоб ті Черкаси і „русскі люде“ свої ґрунти („указныя свои земли“) зорали і засіяли доконче. Коли попереднього року деякі не зробили того з бідности своєї, то щоб сього року вони обробили і засіяли їх доконче — а котрі б почали „изгиляться“, то їм аби велів обробити і засіяти землі „съ наказаніемъ“. Так само при роздаванні „жалованія“ того року велено воеводі брати за кожного „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засівати, „чтобы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“. А пізнійших років при роздачі грошового жалування поручало ся нагадувати, що сі гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне жите уряджували ся, рілко орали і абіже сіяли“. При роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшие Черкасы“), і мали казати воеводі поправді: котрі досі на Корочі на вічне жите не урядились, землі не орють, хліба не сіють і ніякого добра від них не наліялись — котрі шічачь, царське жалуванне пропивають, „в зернь“ програвають, або якимсь воровством промишляють — таким грошей не давати³⁾.

¹⁾ Володіння московських служебних людей (помістья) рахували ся на „чети“, при чім четь відповідала пів-десятині, десятина відповідала майже двом моргам, так що четь майже відповідає мортові; при тім рахуєть ся число четей в однім полі (при трох-пільнім хозяйстві), отже 20 четей в однім полі, 60 четей в усіх трьох полях разом. На скільки одначе „четь“, що означає четверть висіваного збіжжя, була вже тоді геометрично сталою мірою і справді відповідала півдесятині, се питання і тепер не зовсім ясне. Див. у Миклашевського с. 31 і д.

²⁾ Миклашевський с. 77, Оглоблин с. 236, Багадія Матеріали I с. 15—8.

³⁾ Корочанські акти с. 1, 12—3, 30—1, 56.

„Жалуванне“ діставали Черкаси розмірно велике — відповідно до вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лівні місцевих козаків „полкових“ і служили одвакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платвю більшу давали: у всяких перечисленнях місцевих служебних людей їх звичайно називають після дітей боярських, а перед козаками („дѣти боярскія, Черкасы и козаки“)¹⁾. Жалування грошового їм давали — рядовим козакам по 5 рублів, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тоді по два рублі з четв. Удержанне Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми; одна корочанська кольонія коштувала 2215 рублів на рік.

Всі ті 440 корочанських Черкас становили оден дівізіон в чотирох сотень, на чолі котрого стояв отаман, на чолі сотні сотник, сотня подіяла ся на десять десятків, в кождім десятник. В кождій сотні була своя корогва і хорунжий²⁾. Так само були організовані „козаки рускіє“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковицький, Полтавченко, Левченко, Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Білашенко, Стенька Новицький³⁾ і т. и. (Було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не змінiali всіх імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходці старшої дати, поверстані в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсім не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій черті, і ще більше — поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житю українська кольонія Корочі, її акти сього не поясняють: чи був тутешній отаман і сотники виборні, чи іменовані, про се не вгадуєть ся. Для декотрих інших кольоній є звістки про отаманів вибраних самими Черкасами⁴⁾. Але в кождім разі жите і відносини таких черкаських кольоній підлягали незвичайно пильній і детальній регляментації — не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адміністрація напр. забороняла місцевим воеводам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків: синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати; щоб зайняти опороженне місце, треба було подавати ся з чолобитною до самого царя⁵⁾, і т. и.

¹⁾ Напр. с. 44, 68, 212, 240. ²⁾ Ibid. с. 30, 34, пор. 244.

³⁾ Корочанські акти с. 247 і д.

⁴⁾ Проф. Багалій вказує на такий факт для Кроків—с. 162.

⁵⁾ Корочанські акти с. с. 248,—пор. с. 30 й ин.

Як я вже завважив, ся тісна реґляментація, яка впливала з духу московського бюрократизму й так глибоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроці мусіла давати себе відчувати українським емігрантам, безперечно, дуже докучала їм, бо глибоко противна була тим звичкам і поглядам, які сі українські емігранти приносили з своїх задніпрянських слобід¹⁾. Далі, при всім бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально виrozumілим і ласкавим для українських емігрантів — легко пускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карало своїх людей²⁾, воно попросту не вміло відчути тих прикрих сторін своєї політики, котрі мусіли давати себе болізно відчувати Українцям-емігрантам,—не могло переробити всієї адміністраційної практики з огляду на сю українську еміґрацію.

Як дико напр. се мусіло адавати ся Українцєви вихованому в понятях козацької „свободи“, коли він довідував ся, що він не має права свобідно распорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властю за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав за-служеними своєю службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воевода, що йому білгородські Черкаси Лаврин Бережинський з товаришами (уже, видно, натаскаві на московський порядок) донесли на „перебїжих Черкас“ Петра Данчура з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони бувши в Білгороді „пропились і зерню погратились, пашні не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподівати ся“. Він, воевода, супроти того не важить ся їм далі давати жалування і запитує правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказане, бить батоги нещадно, і учина наказане дати жаловане по нашому указу сполна“, та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і ніяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати“³⁾. Не дуже мабуть смакувало і „жалуванне“ з такими присмаками!

А от напр. „державний“ процес з приводу „непригожих слів“, котрі говорила „короченского Черкашенина жена Федьки Лоболы

¹⁾ Порівняти внаше докори Остриянови від його козаків, що він править ними не з вибору, а з волі правительства.

²⁾ Характеристичний приклад такої ріжницї, яку московське правительство робило між своїми і Черкасими в своїх відносинах, наводять Миклашевський (ор. с. с. 128—30). Своїм людям забороняло ся вичити т. зв. „заповідні ліси“, які полишали ся для оборони границь, під карою смерти, і дійсно за рубанне таких лісів веліли бити немилосердно „кнутиєм и батоги“. Коли ж таке виченне лісів виявило ся за Черкасими, правительство веліло тільки привести до присяги на російське підданство тих Черкасів, які ще не були російськими підданими і заборонити їм робити з того заповідного дерева вироби на продаж (1650). ³⁾ Білгор. стовб. 82 л. 342.

Оринка Алексєва дочь“ в Корочі на забаві (на бесѣдѣ) у свого зомляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нічого такого дуже страшного¹⁾, але корочанські Черкаси, що були на тій бесіді, не залишили їх донести (може з огляду на присутнього стрільця Мечаева, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателів). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила ті слова „забывся умомъ, потому больна падучею болѣзнью“, і подала чолобите на царське імя. Московське правительство поручило воеводі розслідувати „накрѣяко“, чи дійсно та жінка хора падучею болѣзною і говорить „забираючи“ з хробоби— в такім разі воеводі поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказної ізби при собі і при людях. Коли ж слідство не потвердить її хробоби, і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цілім умі“, в такім разі бити її „кнутомъ нещадно, тодько бѣ чуть жива была“. На слідстві місцевий священник, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна хора падучою хробобою, і воевода поступив по указу. Він велів ту хору падачкою, морально зломану утратою сина стару жінку коло розправи при собі і при иньших людях бити кнутом, „і бивши віддав її чоловікеви Федькови Лободі“²⁾. Можна собі представити, яке вражінне робили такі епізоди на Українців — до чого-чого, а вже зовсім не звичайних до таких екаекцій, та ще і з такого благого приводу.

Вкажу також іще на одну обставину житя „на черті“, яка теж не могла бути приемлею українським емігрантам — се земельна тіснота. Землеволодінне стояло під пильною регляментацією, адміністрація нарізувала ґрунти на основі розпоряджень центрального правительства, і в розмірах не дуже щедрих. Тридцять десятин, хоч би з придатком сіножатей і ужитків, се було дуже небагато для емігрантів, які прибували з лівобічних свобід і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору. А їм і такого скупого надїлу треба було допрошувати ся, щоб володіти ним легально. Московське правительство, виховане в практиці й традиціях своїх тісно засиджених центральних областей, не розуміло психології своїх „новоприблих“ підданих, і се було причиною, чому так часто

¹⁾ „Только де государь не выкупитъ изъ плону изъ Крыму сына моего Ромашка — какъ де изъ не вижу сына своего передъ собою, такъ бы де государь не видѣлъ сына сего“. Сина Оринки, очевидно, взяли Татари на царській службі, і вона закланала, як що цар його не выкупить.

²⁾ Корочанські авти с. 52 (1646), новїше у Новонберского, Слово й дѣло, I с. 537—8.

виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адміністрацією, і кінець кінцем — черкаська „измѣна“ й утечі.

Вони були причиною, чому українські емігранти не укладали ся в рамки життя „в черті“, а йшли „за черту“, в ті неосвоені порожні простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осідали тут, більшими й меншими групами, зрікаючи ся і більшої безпечности, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свобіднійше і просторнійше, не знати прикрої регламентації й тісности московського укладу.

З українних московських городів України йшли далі на полудне або легально: розбираючи від московської адміністрації в державу, за певну оплату, бортні ужожаї та пасіки, якими вона завідувала, чи земельні надання. Або нелегально, без її контролі осідаючи в ріжних степових місцях.

Подібно як старости подніпрянських замків в XVI в., так воеводи українських московських городів розпоряжали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ужожаїв“ і ріжних ужитковань за певну оплату. Завдяки писцовій книзі Путивльського повіту з 1620-х рр.¹⁾ маємо кілька інтересних дат про сю їх адміністрацію. Бачимо, що в тім часі воеводи роздавали в держави 266 бортних ужожаїв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ужожаї в дійсности були великими хуторами, що займали великі просторони землі, і в них проживало часом по кілька й кільканадцять людей. займаючи ся всяким хазайством — рибальством, звіроловством і хліборобством. Напр. оден такий ужожаї описуєть ся так: він лежить на Пселі і горі Пслом до Приліп і Біринської волости, на річці Уні і Смердиці, по р. Суджі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описує подобним чином тутешні пасіки; майже при кожній пасіці згадуєть ся орна земля, часом двори, рибні лови хмельники і т. и. Пасік сих було тут дуже багато²⁾.

Правительство радо роздавало також землі в держави (помѣстья) в тих степових просторах пізнійшої Слобідщини. При заснованню Царевоборисова, в наказі данім висланим воеводам поручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дає їм сі ріки з усіма допливами, аби вони тими землями по тих ріках володіли, а цареви сторожеву і военну службу служили. Велилось росписати ті землі („юрты“) за тими козаками і отаманами — хто якими землями володітиме, і ті реестри прислати

¹⁾ Книга писцовая оброчныхъ, монастырскихъ и помѣстныхъ ужожаевъ въ Моск. Архиві юстиціі, використана у Миклашевского с. 119 і д. ²⁾ Оглоблин, оп. с. с. 386—7.

до Москви¹⁾. Таким чином тоді вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешніх земель. Тоді сей плян не здійснився, і покинувши Царевоборисов — відступивши далі на північ, московська адміністрація мусіла врікти ся такого пляну широкої ровдачі земель в порічях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далі землі в сих сторонах. В писцовій книзі Білгородського повіту* стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова. Печенігів, Чугуева, Івюму, ровданих в другім і третім десятиліттю XVII в. ріжним монастирям, церквам²⁾. Між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлівський, на р. Бабці і Тетліві недалеко Чугуева.

Але далеко більше ніж таких легальних державців промишляли всяким промислом і вели півоселе, або майже оселе жите в тутешніх сторонах ріжні вахожі закордонні українські люде самовільно, без відому і санкції московської адміністрації. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухозяях тутешніх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток з XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Дніпром поруч з добичництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хазяйство ухольницьке, ширилась пів-осела, а далі й осела колонізація.

Коли московська адміністрація заходила ся ставити новий острог на валківським городищу, на верхівях р. Можя, при польській границі (теп. Валки), і московський воевода став на місці робити для того приготування (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасіках на р. Можю й иньших сусідніх річках. Вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовських пасік, і в кожій жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів³⁾. Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасіки й хутори закордонних Українців існують і по иньших місцях. На другий рік московське правительство нарядило слідство в сій справі в Вольнівським повіті, в порічях Ворскли й її допливів. В сім слідстві дійсно вольнівські люде подали до відомости, що по сусіднім річкам — Рабини, Братенці, Мерлу, Мерчику литовські люде тримають пасіки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуевим таких пасік може бути більше трьохсот. Декотрі з них введено вже літ сім тому, иньші останніми часами. Литовські люде проживають там „безпрестанно“, чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходиться ся

¹⁾ Матеріали Багалія I с. 10. ²⁾ Факти зібрані у Багалія с. 121—3.

³⁾ Білгор. стола ст. 268 с. 205, і у Альбовського с. 27.

терпіти всякі прикрости: коней їм крадуть, б'ють і побивають, так що по дорогах проїзду нема.

Ближші розсліди виявили, що сі литовські люде понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча, Полтави. Московське правительство велло вислати їх всіх за границю „без бою і без задору“ і наказати на булуче не входити в сі московські землі для ніякого промислу. Але сі українські хуторяне за кордон вертати не хотіли, і московське правительство кінець кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах¹⁾.

Так поволі і потиху, неофіційно і нелегально оселювала ся поволі українськими осадниками півніша Слобідщина. Сей економічно-колонізаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., поволі пригтовляючи півнішшу масову еміграцію в сі незахишені простори. Ся найширше розвинула ся по 1649 р. — але перша проба її, хоч і звихнена кінець кінцем, припадає знов таки на отсе десятилітє 1638—47 рр. Розумію еміграцію Острянина і його оселення на Чугуївськїм городиші, за чертою, самостійною осадою. Як перший крок, або прецедент півнішших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дійсно — не вважаючи, що ся перша проба скраховала так мізерно.

На жаль тільки, досі не маємо подробиць з розвою сеї еміграції. Подібно як і ватаги, що в тім самім часі мандрували і осідали ся в московських українних городах, виступають перед нами тільки півніше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення, — так і тут не маємо ближших звісток про сам перехід. По тім як Острянин—по словам польських свідків — в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втік з козацького табору, слід його пропадає. Бачили ми вище звістку, що він і багато иньших учасників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границу, вислали туди свої родини і майно²⁾. З початків липня (3/VII) маємо звістку від путивльського воеводи, що до нього прийшли посланці з листом від „гетьмана запорозького Яцка Острянина“ для відшукання жінок своїх, і воевода потім тих посланців відправив назад „в Литву“, за польську границу. З того б виходило, що по своїй сецесії з-під Жовнина Острянин ще пробував якийсь час на польській Україні, організуючи еміграцію. На сім пункті видко, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлінням бо від Гуні і війська Запорозького до того ж самого воеводи приходили коло тогож самого

¹⁾ Білгород. стола столб. 242 с. 69, Миклашевський оп. с. с. 128—9.

²⁾ Диви с. 299.

часу післанці з остереженцем, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна) — отже аби воевода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, а силоміць захоплених людей і чуже майно аби видав післанцям¹⁾. Гуня тоді ще сидів на Старці і поки кампанія не була програна безповоротно, мусів кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отсі утечі за московський кордон. Переконавши ся, що справа програна вповні, він потім, як знаємо, сам пішов слідом Острянина,

Не далі як в серпні 1638 р.²⁾ Острянин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнім воеводою „били чолом“ цареві на тім, що „вони в литовській землі держали ся православної віри і Поляки та „папіжане“ хотючи їх неволею привести в „папежську віру“ почали їх самих і жінок та дітей їх убивати, і багато вже їх братії, жінок і дітей і всяких „родимців“ побито, і вони — гетьман і Черкаси, тікаючи від того смертного убийства і не хотючи бути в папежській вірі, з жінками і дітьми прийшли на царську сторону“³⁾. Просили прийняти їх під царську державу і веліти „устроїти“ на вічне жите на Чугуєвім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і пчід, і як їх пчнуть розсилати по різних українних городах, як то робила звичайно московська адміністрація, то худоба й пчолы пропадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх посадять у Чугуєві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть. Так принаймні потім переказує сей пункт царська грамота.

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, дозволило їм селити ся на Чугуєвім городищі, на р. Донці — в районі тих „черкаських промислів“, котрі, видно, і сій Остряниновій компанії зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроєння“ її вислано від білгородського воеводи свого чоловіка, М. Лодженського, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначеннем ґрунтів для мешкання Остряниновим козакам. Всього їх вібрало ся тут тисяча чоловіка⁴⁾,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. Ш. с. 13.

²⁾ Виходить се з того, що вихід Острянина в московських актах все датується 7146 роком, що по тодішньому численню кінчав ся 31 серпня 1638 р. Влишої дати його приїзду не знайшло ся.

³⁾ Матеріали Багалія. В царській оповістці вірним Черкасам про утечу Черкасів чугуєвських (1641) сі мотиви еміґрації розписують ся ще крикливішими фарбами: „германь Ятцко Острянинъ, а съ нимъ сотники и рядовые Черкасы и били намъ чоломъ, что они изъ Литовские стороны въ наше Московское государство пришли для того, что польские и литовские люди ихъ крестьянскую вѣру нарушили и церкви божіи разоряютъ і ихъ побиваютъ і жонъ ихъ и детей збирая в хоромы пожигають і пищальное велье насыпавъ имъ в пазухи зажинають і соцы у жонъ ихъ рѣзали и дворы ихъ і всякое строеные разорили и пограбили“—Воронежские акты I с. 100.

⁴⁾ Точнійше — 1012 козаків — 2 попи, Багалій Очерки с. 181.

цільий полк, який і організував ся по полковому: було десять сотників, дев'ять п'ятдесятників, 102 десятники, військовий осаул і писар¹⁾, а ролю полковника сповняв сам Остриянин, тільки далі захоче титул гетьмана, і московське правительство його в сій ранзі признає²⁾. На перший початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублів грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшині більше, відповідно до ранги; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселі роздано зараз же, ще з осені, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладженського острог, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілю і сіножати, і московське правительство ведло виміряти — простим козакам по 20 четей в полі, старшині більше (сотникам по 35, Остриянину по 120 четей) і видати їм на засів жита і вівса.

Але тут трапила ся біда. Воевода білгородський не приставив на час призначеного на засів збіжа: писав до воеводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіже самих Чугуївців, а ті відмовили ся, що їм нічим возити, і так час засіву пройшов, і поселенці зістали ся без збіжа. Вислали чолобитну до царя, де описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хліба, зорали поле, і не мавши що посіяти тепер гинуть з голоду і всякої хвороби, хотіли вже кидати город та йти куди инде „душі свої прогудувати“, тільки місцевий воевода намовив їх зістати ся, запевняючи що правительство то все поправить. Весь сей інцидент виглядає взагалі як результат бюрократичного конфлікту між білгородським воеводою, котрому були з початку поручені Остриянинівці, і новим воеводою, визначеним на Чугуїв спеціально, і скропило ся се, як звичайно буває, на Остриянинівцях³⁾.

Дійсно, збіже нарешті прийшло, козаки обсіяли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли инь-

¹⁾ Наводжу з реєстра — на жаль дефектного (з Білгор. ст. N 108 л. 268 і д.) імена Острияниної старшини, хоч вони й покалічені немилосердно московським звичаєм: осаул Іван Гордіїв, військовий дячок (писар) Філон Юрїїв, сотники: Михайло Браславець, Корній Кудря, Богдан Матюшенко, Василь Бублик, Мокій Володимирів. П'ятдесятники: Петро Таланний, Гаврїло Іляшів, Кіндрат Іванів, Федір Харїтонів, Тимофій Богданів. Між десятниками Семен Остриянинів. Після реєстру козаків — „ядвои бѣдныи й разорене“, і серед них Михайло Путник „сїтвакъ“.

²⁾ Видумка „Історїї Русов“, що гетьмана „Стефана Острияниці“ разом з Гунею усмертила в Варшаві (с. 56), наробила великого замішання пізнішим авторам, котрі в Слобідщині стрічали ся з гетьманом „Яцком Остриянином“. Філарет здогадував ся, що сей Яцко був свояк проводиря повстання Стефана Острияниці. Соловїїв думає, що Яцко проводив повстанням, а скарали в Варшаві його батька, і до сеї галки прихилив ся і Багалій, не відважаючи ся відкинути звістки про скарання в Варшаві проводирів повстання 1638 р. Хоч уже видавці Воронїжських актів (1 с. 133 і д.) досить захитали Ц, а потім Куліш в Основі 1862 і за ним Головинський (ор. с. 23—4) рішучо заговорили про вихід Остриянина до Слобідщини, власть „Історїї Русов“ ще раз проявила себе.

³⁾ Мат.ріали Багалія с. 13—16 і відомости невиданих актів у нього ж, Очерки с. 181 і д.

ші справи. Служба, котрою обложила їх московська адміністрація і її місцевий представник — воевода чугуївський, була тяжка і на сім ґрунті між козаками і воеводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також різні суперечки за ґрунти. Осідаючи на степу „ва чертою“, в центрі різних степових ухожаїв. Острианинівці мабуть сподівали ся що матимуть бодай тут повне дозвіле, не так як під рукою московської адміністрації по українських городах. Але їм і тут ве давали господариги, як хочуть, а скупевько виміряли рілю і огорода; коли ж вони хотіли свобідно використувати сусідні ухожаї, і тут стріли ся з ріжними обмеженнями і перешкодами з боку адміністрації. Одні землі вважали ся вже приналежними до білгородських поміщиків, в иньших місцях воевода забороняв їм ставити млини, заводити пасіки і т. и. В усяких таких непослушностях воевода московським звичаєм брав ся до всякого „накаванія“, але ся московська „жесточ“ могла тільки гнівати козаків не більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воеводу Щетініна і прислало на його місце Кокорева, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „оть жестокаго наказанія вь сумненіе не пришли“; але відносини були вже попсовані.

До того очевидно, прилучила ся й агітація, яку вела польська погранична адміністрація, намовляючи емігрантів до повороту, підбурюючи против Острианина, лякаючи, що їх розведуть по українних московських городах.

В звязку з усіми неприємностями серед козаків розвивало ся недоволенне на Острианина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею. Иньшого ж „гетьмана“ козаки собі ве могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомим на сім становищі¹⁾. Острианин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся цареві, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше посувало відносини. Вже з початку 1639 р. маемо його донесенне, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги²⁾. 1640 р. тойже Розсоха з иньшими організували петицію на Острианина, обвчуваючи його в „зраді“ — мабуть хотіли, аби його перемінили; але що слідом той сам Розсоха втік за границю, то петиція не мада успіху.

¹⁾ Козаки при одній нагоді кричали: „гетьманом тебе на Литві не вибрали, пожалував (іменував) тебе гетьманом государ цар!“ (у Філарета с. 31).

²⁾ Матеріали Багалія с. 16.

З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи різні кривди від Острянина (головно в земельних і господарських відносинах). Острянин поїхав сам на Москву, там переведено було слідство на місці, Острянин довів свою лояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далі против опозиції. Прийнято його на царській аудієнції, і чугуївському воеводі дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воеводі поручало ся їм наказати, „аби у всіх його слухали“. Але результат з сього був зовсім противний: Острянинові козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не владсть ся, по його повороті з Москви абунтували ся, вбили його, били ся з воеводою і московською залогою, що була при нім, і забравши своє майно, жінок і дітей, пішли з усім назад за польську границю, 26 квітня 1641 р.

Ближших подробиць сього „бунту“ не маємо, і про самий епізод знаємо тільки з урядової кореспонденції московської, зверненої на те, аби запобігти якійсь тривозі в українських колоніях по інших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед інших українських емігрантів і поспішило розіслати грамоти, наказуючи адміністрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе поручено перевести слідство і всякі елементи непевні з поміж емігрантів, за котрих інші не сходили ручити, висилано у внутрішні міста¹⁾.

З чугуївськими ж утікачами слідом стрічаємо ся в ролі „воровських Черкас“. Літом 1641 р. приходили на Тор „взмѣтники чугуевские Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави. Значить, вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники²⁾. На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партії „сведенців“ з самих великоросійських служебних людей. В результаті, в Чугуїві дістала московська Україна другий, поруч Валуїки, і ще більше висунений в степи аванпост своєї лінії городів і укріплень.

Взагалі скільки можна судити, чугуївський епізод не зіставив по собі прикрого вражіння в московських правительственныхнних кругах, — і не повинен був зіставити. Проба кінець кінцем не вдала ся, але вона дала цінний досвід, який научив, що з певними змінами

¹⁾ Чугуївські акти — Опись білгород. стола с. 107—8, 132—3, вибірки з інших у Філарета IV с. 25 і д., Миклашевського оп. с. с. 308, Багалія Матеріали с. 17 і Очерки с. 187 і д. Про долю Острянинової жінки, що зістала ся в Московщині і постраждала ся в Москві царським коштом — моя замітка в київських Записках.

²⁾ Довскія дѣла II с. 241.

такі „черкаські“ городи в степах вповні можливі. Перший український гетьман, прийнятий під царську руку, зістався лояльним супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй лояльності. „Ізмѣна“ козацького війська знаходилася для себе оправдане і в намовах польських, і в ріжних помилках московської адміністрації, що боком вийшли сим емігрантам. Тому московське правительство далі радо приймає українську еміграцію, як ми бачили. Розсилає її, що правда — по своїх городах, але перехід Остринина став прецедентом для пізніших козацьких осель „за чертою“, які розвиваються під час Хмельниччини. Не зістав він, можна думати, без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким: в московських пропозиціях, щоб він перейшов на московську територію, і нарешті — в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміграція за московську границю також, певно, не зісталася без значіння в розвою дальших подій, перед усім самої Хмельниччини. Еміграція ся протягом десятиліття утворила значні кадри військової людности, непридавленої шляхецьким ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху і сею участю його зміцнити. Се значінне позитивне; але було і негативне, далеко важніше.

Еміграція ся, проробивши дороги на схід протягом отсього десятиліття перед Хмельниччиною, виробила певну практику, певний досвід — і послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших ровчарованнях в ній українські маси, замість приложити старань до реформування козацької політики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби. Польщу і польську Україну. Народній рух не дійшов до повної інтенсивности — бо еміграція відкрила інший вихід, і народня енергія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита — за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до повної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

„Початок і причина війн Хмельницького“. Українське громадянство перед Хмельниччиною.

Погляди сучасників на причини Хмельниччини. Мотив релігійний — обставини релігійного життя перед Хмельниччиною; українська церква за часів Могили і її становище в державі. Мотив соціальний і національний. Козацькі кривди.

„Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от Ляхов на православіе гоненіе і козаковъ отягошеніе“, починає свою історію Хмельниччини „самовидець“, застановляючи ся над її причинами з чвертвікової перспективи, котра відділяла його від повстання 1648 р. в той час, коли він брав ся до її описування. І погім він продовжує далі, розвиваючи сю другу і очевидно—найбільш реальну і конкретну в його очах причину:

„Тоді бо у нихъ [козаків] всякі вольности однято: одних повиписовано, і як вони не хотіли (бо не звикли були) паншину робити, то їх на службу замкову оборнено — до листів [воженпя] і до чищення коней старости їх держали, в дворах печи палити, псів чистити, двір підмітати і до иньших неаносних діл приставляли. Тіж, які зістали ся реєстровими козаками, над ними полковниками були пани-шляхта, присилані від гетьмана коронного: вони ані трохи не дбали про вільности козацькі, а ще всякими способами їх смиряли і легковажили. Плату постановлену для козаків від короля його милости і річипосполитої, по тридцять золотих річно, забирали вони собі і тільки діляли ся з сотниками — бо сотників не самі козаки вибирали собі і настановляли, а полковники з своєї руки, кого хотіли—або їм були аичливі. Приставляли також полковники козаків до всякої домової роботи, їм незвичайної. А коли бувало козак добуде у Татар доброго коня — зараз відберуть. Козаки ті що ходили на Пороги на рибу, — на Кодаку від них відбирали десяту рибу на комісара, а осібно треба було дати ще й полковникам, і сотникам, і осаудови, і писареви. З Запорожа бувало через степи шлють в городи бідного козака з ророгом [рід сокола], яструбом, орлом, або з хортом, посилаючи в дарунок якомусь панови — не

жалували козака, хоч би й згинув — як то й легко могло було від Татар. Зате як козаки піймають якого небудь язика татарського, то полковник посилає з тим язиком татарським до гетьмана коронного якось свого жовніра, до котрого полковник ласкав, — а козацьку відвагу зневажають. В городах¹⁾ знов була кривда від Жидів: не вільно козакови в домі своїм держати ніякого напитку, навіть на свою потребу — не тільки меду, горілки, пива, але навіть і браги. До великого уб жества козацтво прийшло. А більше як шість тисяч не могло козаків бути — хоч би й син козацький, мусів ту ж паншину робити і плату давати²⁾.

По сім автор спинаєть ся над причинами невдоволення поспільства:

„Поспільство хоч у всім жило багато [обфито]—в вбїжі, худобі, пасіках. але були над ним вимисли великі, від старостів, намісників. та Жидів, чога Україна не звикла терпіти. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд [себто урядників] держали, тому про кривди посполитих мало знали, або як і знали, то засліплені дарунками від старостів і Жидів-орендарів того не розуміли, що їх по шкурі їх же власним салом мажуть: дарують їм те що видерли від їх підданих, і що сам пан міг би взяти від свого підданого і не так жалував би підданий його,—а який небудь ‚шевлюга‘, який небудь Жид богатить ся, по кілька цугів коней справляє, вимишляючи великі чинші, поволовщини, дуди, осип, сухі мірочки, з жорнів плату й инше“²⁾.

І тільки далі, принагідно згадує про кривди в вірі, котрі поставив був на першим місці:

„Також у вірі руській була ‚помішка‘ велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волини, але й на Україні уніа почала гору брати. В Чернигові уніатські архімандрити оден по другім наставляли³⁾, по инших городах православні церкви запечатували: в тім їм [уніатам] помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже на Україні що город, то костел був. В Києві теж не малий утиск чинили церквам божим старожитним — тодішній воведа Тишкевич і також езуїти, домінікани, бернардяни і инші закони [чернецькі], наїздами й процесами⁴⁾ утісняючи митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не вдріжняли староруську православну віру від поганства, бо вже більше пошанованне було аби якому Жидови паскудному [спросному], аніж найліпшому християнинови Русинови. А найгірше

¹⁾ Тут се значить те ж, що в старших документах „на волость“.

²⁾ Вид. 1878 р. с. 3—5.

³⁾ В друкованій фразе неясна—в ній бракує се слово „уніатські“, яке вважало пропущеним; про сих уніатських чернігівських архімандритів стає А. Веревлова: Уніатські архімандрити в Чернигові, 1093 (в Трудів архівної комісії).

⁴⁾ Наїздами правни, вар. правами.

глузування і утиск тернів нарід руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру¹⁾

Автор, як бачимо, досить повно начеркнув головні моменти в тім процесі наростання народного гніву і роздражнення, що прорвалися нарешті в великім повстанні. І поставивши, сказати б—з ідеологічних мотивів—на першім місці причину релігійну, він на ділі зіпхнув її на сам кінець, з вірним почутом різностепенної реальности складних мотивів, вказаних ним. А в справі релігійній зачавши від звичайної пісні про релігійні утиски Ляхів, серед релігійних причин народного роздражнення на першім місці в дійсности поставив ворожнечу православних з уніатами і прикрости від ренегатів православної віри.

Схема причин, подана нам тут, зрештою не становить його історичної власности—се широко розповсюджене в тім часі, в 2-ій пол. XVII в. толкованне причин козацького повстання. З певними відмінами воно повторяється у різних письменників, а свій початок веде почасти від офіціальних мотивовань причин повстання з козацької сторони, почасти—від рефлексій, безпосередно викликаних у сучасників повстання.

Від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстанне, в тім роді як отсе дає Самовидець або деякі інші пізніші письменники; може бути, що се простий випадок, що до нас не дійшло такого ширшого викладу від Хмельницького, а може й справді тільки згодом, з історичної перспективи стала виднішою така ширша панорама. В своїх листах і розмовах, записаних їх учасниками, Хмельницький висуває то той то инший мотив, дуже часто перемішуючи з своїми особистими кривдами, які похнули його до бунту.

В т. зв. реєстрі кривд—змісті скарг Хмельницького присланих з Низу до Потоцького, поруч своїх особистих кривд Хмельницький вказує на насильства старостинських урядників над козаками, аналогічні з тими, які йому самому довелося витерпіти. „Панам урядникам українним коли сподобається щось силоміць взяти в домі козацькім, чи жінка козацька, чи донька козацька, — тоді мусять сказати як їм заграють; про сі кривди п. краківський (Потоцький) кілька разів писав до урядників і державців, упоминаючи їх, але то нічого не помогло“²⁾. Той самий мотив повторяє Хмельницький в своїм

¹⁾ Ibid. с. 11.

²⁾ Michałowski с. 4 = Памятники I² с. 195, де він має титул: Rejestr krzywd Chmielnickiego do imci p. Mik. Potockiego... roku 1647 posłany. Хоч маємо його не в оригінальнім тексті, а вимсь зробленим витягу, але автентичність його змісту не будить ніяких підозрів. Під іменем листу Хмельницького до Потоцького посилається ся на нього вже Пасторій, Hist. Pol. с. 39; єсть очевидний натяк на сей лист у Кисля в листі його з 16 марта—Sprawy с. 303. Копія з приписками з Несвиж. арх. в теках Нарушевича 143 с. 733.

листі до короля, по корсунським погромі, вказуючи на „нешчасні кривди і великі зневаги“, які приходилося козакам терпіти в останніх роках. „Не тільки свого убогого майна, але й самі в собі не вільні ми стали; хутори, луки, новорозроблені сіножати, рілі, стави, млини, десятини пчільні забирають, і що б комусь у нас козаків сподобалося—силомиць відбирають, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, і так поранили і покалічили нам товариства“¹⁾. В розмові з московським агентом розвиває він знов релігійний мотив: повстання підняте в інтересах „християнської віри грецького закону“ і рахує на поміч самого короля²⁾.

Ми бачимо тут таким чином досить широку скалу мотивів, тільки розкилану в різних висказах.

З польського боку сучасник Кушевич парафразаючи агітаційні листи Хмельницького, звернені до реєстрових, вказує на нищенте польськими вояками козацького і селянського майна, на знеченування ними жінок і доньок козацьких та селянських, на служби, повинности і роботи, що против давнього звичаю накладають ся на козаків. Коли-ж хто почне скаргити ся на всі отсі кривди — осмівають його або обсіпають образами, або збувають гарними, але порожніми словами, тим часом як всі зусилля звертають ся на те, аби з коренем винищити самий рід козацький. І як особливо незносне підносять ся немилосердні здириства Жидів³⁾.

Коховський, офіціальний „королівський історіограф“, *historiographus s. r. m.*, вкладає в уста Хмельницького такі агітаційні мотиви. Насамперед, каже він, благовидним приводом для повстання виставляла ся грецька віра, котрій по словам Хмельницького діяли ся гіркі зневаги з powodu унії⁴⁾. Маєтності владичі і чернеці повідбирані, священники в пониженню: уніати, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла; де ще в якім куті зістала ся правдива батьківська віра, — там єзуїтські проповідники пускають в рух різні наклепи. Всі благання православних на соймах вістають ся даремними, або відкладають ся з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликає гнів. Забула ся давня слава козацька; як прийде війна, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й манять, використовуючи для чужої користи їх відвагу, а як небезпека мине, тоді ва ніщо ваять їх кров і їх самих за остатніх уважають. Кварцяне військо бушує немов в неприятельській землі. Пани не мають границь своїй жорстоко-

¹⁾ Michałowski c. 44 = Kochowski I c. 42.

²⁾ Жерела VI c. 14. ³⁾ Акты Ю. З. Р. III ст. 16.

⁴⁾ Стараю ся передати можливо докладно гадки виложені прикрою латинкою.

оти, і виливши весь запас ярости своєї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками, а те иноді до ноги вирізує цілі села. Нема границь гіркої неволі, а панованне обрізаного жидівського роду робить її ще незноснійшою¹⁾.

Третій сучасник, Грондський, в своїм виводі причин Хмельниччини — одним з просторійших, який маємо²⁾, починає від кривд козацьких, як скасованне козацької самоуправи ординацією 1638 р., загороженнв дороги на низ Кодаком, вибраннв під козаків найкращої добичи левецької, побори від риби і здобичи татарської, заборона варення пива і горілки, роздаванне сотницьких урядів не за заслуги, а за хабари, відбиранне урядів — в надіі нового дарунку, і побиранне грошових кар з кожної нагоди. Потім переходить до кривд народови — підданим панським: ріжних поборів панських і арендарських (ниже се місце подамо в цілости) і вкінці вказує на кривди, які діяли ся в релігії:

„Що до грецької їх релігії, сильно то всіх вражало, що як трапляло ся якомусь панови з яких небудь мотивів перейти на римську віру (а бувало се дуже часто), то і підданих змушувано до неї-ж. А як де-небудь вони стояли при своїм, то церкви у них силою відбрано і на потреби римської віри обертано. По-де-куди тіла попередників, що давно вже на порох потліли і тільки в ценових трупах переховувались, вивозили ся з гробівців на иньші місця. В иньших всякими способами призволили попів до того, аби помалу перетягали народ на римську віру, за помічю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і дасковими способами, — силкували ся змусити до того силою, забираючи непокірних до вязниць, иньших віддаляли від урядів, а на їх місце настановляли инакших, подібних убравнем, але дуже відмінних доктріною, і всяку власть і суд присволяли над ними, під намовами честних патрів езуїтів. Все се незвичайно роздражнювало всіх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо. Коли ся нагода трапила ся, вони не упустили її, але яко-то кажуть — обома руками за неї учепились“³⁾.

В дійсности в тім десятиліттю перед Хмельниччиною релігійне жите українське, хоч, розумієть ся, не стелило ся рожами ані трошки,

¹⁾ *Annales Poloniae climacteres*, 1683, I с. 25. Досить близько (тільки коротше) повторюють ці мотиви *Pamiętniki do panowania Zygmunta III*, вид. Войцїцким (I с. 274 до 275 — залежність очевидна). Дещо буквально повторяє пізнійший Юзефович в своїй *Annales urbis Leopoliensis* (Сборникъ лѣтоп. Ю. и З. Р. с. 121).

²⁾ *Historia belli cosacco-polonici*, 1789, с. 29 і д. ³⁾ *Op. с. 33.*

все-таки було занадто далеко від таких напружень, які переживало давнйше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання.

Конфлікти мали місце голвно в західній Україні, так що коли від загальних жалів на утиски православних, печатанне церков і т. и. православні переходять до конкретних фактів, перед усім виступають справи вабраних церков в Холмській епархії: в Люблині, Красноставі, Сокалі. Се були дальші відгомони тих свар, викликаних розділом монастирів і церков між православними й уніатами, наслідком „пунктів заспокоєння“, і захватами звісного нам влад. Терлецького¹⁾.

Так у Сокалі йшла негасима війна за церкви, силоміць захоплені ним²⁾. 1640 р. Терлецький обжалував сокальських міщан, що вони позривали печати в церкви св. Миколая, котру він запечатав, позабирали відти весь апарат церковний і десь поховали. З сього приводу він розпочав процес, що привів до визначення нової комісії, але по словам пізнйшої уніатської записки, ся комісія дала тільки привід до нових оружних бійок між православними і уніатами. На початку 1646 р. православні міщане разом з селянами сусідніх сіл вчинили цілу війну і захопили силоміць церкви, які тоді держали уніати, покалічивши і побивши при тім уніатських духовних. Сам Терлецький, перед самою козачиною зіхавши до Сокаля для приборкання православних, був в великій небезпеці, як „сокальські бунтівники“ спровадили па нього Волохів з чиеїсь двірської роти і прийняли його каміннем та вистрілами.

В Белзі, коли Терлецький зіхав туди з тою-ж метою в 1641 р., православні, довідавши ся про се наперед, деревом забарикадували двері місцевих церков і скликали всіх парафіан, аби всі з зброєю, яку хто має, ішли боронити своїх церков. І дійсно, коли Терлецький післав до тих церков своїх попів, щоб там одслужили недільну службу, вроблено тривогу, задавонено в двони, збігли ся до кожної церкви парафіане, чоловіки й жінки, „з кіями, коцюбами і колами, котрих немало наготували“, і не допустили попів до церков, прикро викрикуючи при тім на владика: „Бодай того уніата нещїсте огорнуло, злодія — негоден він, аби нам церкви відмикав, і не допустимо йому, хоч би нам і до горла, і шиї постинано, бо не есть пастирем нашим“³⁾.

Так оповідало ся з уніатської сторони; з православної могли багато оповісти про різні кари і репресії, які снадали на православних за се противленне унії.

В Більську напр. православних, які противили ся унії, засуджено на банїцію, позбавлено горожанських прав, а всіх взагалі

¹⁾ Див. ч. I с. 195—6.

²⁾ Архивъ Юго-Зал. Рос. I VI ч. 321, П. Могіла П дод. 50, Гарасович I. с.

³⁾ П. Могіла II дод. 61.

місцевих православних позбавлено права на які-небудь уряди міські і наложено на них грошеву кару в 1000 таларів¹⁾). Владика луцький Пузyna, до котрого належали сі північно-західні українські землі, жалував ся на володимирського уніатського владика і його капітулу, що вони теж пустили ся слідами Терлецького. Закидав їм, що вони в Кобрині заборонили православне богослуження, вистаравшись королівській лист *ad male pagata* (хибними інформаціями), змушують міщан ходити до уніатських церков, тіла покійників арештують, хоронити не дозволяють, і навіть доставши з небіжчика окуп на подзвінне, „замість дзвонення звичайного, на тривогу в дзвони бють“. Людям, що несуть мертве тіло, і цехам дорогу заступають, бють і мордують, сукна на марах шарпають, тіла мертвих з мар скидають. Людей хапають до вязниці, винами урядовими їх нищать. Подібне дієть ся і по иньших містах—в Люблині, Берестю, Красноставі, Ковлі, Грубешеві, а особливо в Більську, де уніати з засідки напавши побили священика, що йшов з св. дарами, дари викинули в болото, оружною рукою здобули дві церкви і заставши там еромонаха одного, „побили і змордовали“. В Клещелях, Лосичах, Парчові і в селах коло Більська оружною рукою позабирали церкви, признані комісарами православним, забороняють православне богослуження, вимушують від православних декларації на унію, а потім ріжними декретами гродськими, трибунальними, асесорським „окривають“, „від міст виключають“, маєтки конфіскують і до решти людей нищать²⁾).

Особливого розголосу з сих епізодів набрало забравне брацької православної церкви в Люблині, тому що православні магнати й заможніша шляхта, як і католицька, зчаста відвідували Люблин за дла справ трибунальських, і так ся кривда, вадана уніатами, все була у них пред очима. Захоплена 1638 р., ся церква служила потім предметом гарячих дебат на соймі 1640 р., підіймала ся на соймах 1641 і 6142 р., спонукала до вишання короля, що поручив любинському старості вернути її православним,—але і сей наказ не був сповнений і справа тягла ся й ятрила ся далі, до самої Хмельниччини³⁾).

Другим таким огнищем неустанних релігійних війн була Перемищина. Боротьба двох тутешніх владиків—православного і уніатського як найсильніше захоплювала місцеву українську шляхту і взагалі православну людність, що в рішучі хвилі з зброєю в руках спішила на поміч православному владиді, а порушувала, можна ска-

¹⁾ Ibid. ч. 79.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 325.

³⁾ П. Могила II дод. ч. 40, 55, 56 й ин.

вати, все українське громадянство цілої України, що справу перемиського владитства, вибореного під час безкоролів'я, вважало загальною національною справою. Коли в 1638 р. перемиський уряд на основі трибунальського васуду вибрався відбирати від владки Гулевича захоплені ним монастирі, він стрівся з цілим військом, розміщеним під монастирем, в правильних відділах. На даний з гармати знак про наближення уряду воно приготувалося до оружно́ї битви, а на запитання його представники заявили, що поступають по наказу м. Могили і „обивателів Перемиської землі віри грецької, стану шляхецького“, а мотивувалися тим, що владитство перемиське „належить не самому тільки Гулевичу, але всій Русі, котра не в унії“¹⁾.

Грізна небезпека, в яку потім впав Гулевич—інфамія, кинена на нього і з такими тяжкими заходами і жертвами потім знята (1641), змусила православних до більшої обережності в дальшій боротьбі. Проте сильне огірчення і подразнення таки зісталося і проривалося тут в різних епіводах²⁾.

На Білорусі знов аренкою завзятої релігійної боротьби була єпархія полоцько-вितесьька і митрополіча виленсько-новгородська. Постанова короля, що в Полоцьку, Витеську і Новгородку на будуче не має бути православних церков, давала привід до безконечних спорів, переслідувань, менших і більших бійок, і взагалі тутешня атмосфера, подібно як на Побужу, була переповнена релігійним роздражненням.

В зв'язку з проголошеним „пунктами заспокоєння“ принципом рівноправності представників усіх конфесій, в західній Україні з новою силою підіймаються спори про права православних по містах, участь їх в цехах, міських урядах і т. д. Толеранційна політика короля була безсила положити кінець кривдам, тим більше—що й сама звичайно не відважалася йти до кінця і здебільшого застрягала й тут в компромісах між рівноправністю і старим порядком. Роздражнена ж сею толеранційною політикою правительства єпархія старалася власними засобами нагородити ті утрати унії і католицтва, які задавала їйся королівська політика.

Пани-шляхта, що за Жлґмонта пописувалися католицькою ревністю в тон клерикальній політиці короля, тепер уважали добрим тоном підчеркувати своє католицьке завзяте, як певний прояв само-

¹⁾ Gdyss to nie yedno iego msci oycu Ulewicowi nalezy wladictwo, ale y wszytkiey Rusi, ktorzy nie są y uniyey—акта переж. гроду львів. краев. архиву кн. 361 с. 1820.

²⁾ Дав. про сю боротьбу Лозіньского Правен і Іевен I с. 298 і д., Добрянського Історія єпископовъ єпархіи Перемьшльської с. 18 і д.

стійности, шляхецької фронди супроти короля, котрому шляхта вважала добрим тоном показувати свою незалежність. Маємо багато звісток про натиски, під впливами єрархії, і дідичів на православне духовенство, котрими вони старалися ослабити чи врівноважити уступки, пороблені православної церкві.

Так от латинське духовенство перемиське, з огляду на відновлення православного владитства, на своїх синодах 1630-х рр. постановило приложити всі старання до того, аби підтримати унію¹⁾. Постановлено, що всі руські священники з маєтностей перемпської латинської катедри мають до кінця року піддати ся власти уніятського владыки Крупецького, инакше треба відібрати їм парафії. Зверталось се головно на священників ключа Радиминського і Лукавельюго, бо священники ключа Яслиського вже піддали ся Крупецькому, хоч теж не ставили ся на його єпархіяльний собор. Ухвалено було проголосити сорокденну індугенцію всім хто чимсь приложиться до успіху унії, і спеціально всім дідичам-коляторам, які в своїх маєтностях даватимуть презенти священникам-уніатам²⁾.

В дусі сих постанов дійсно і поступали побожні дідичі. Напр. Сенявський наказує, під карою смерти, священникам і міщанам в Олешичах, аби були послужні Крупецькому³⁾. А єпископ Пясецький, звісний історик і ліберал свого часу, прихильник королівської політики, руських священників катедральних маєтностей для більшої певности привів під свою безпосередню власть, щоб не давати їм хитати ся в тодішнім перемиськім роздвоенню між унією і православ'єм⁴⁾.

Сі прояви гострої релігійної боротьби захоплювали увагу цілої України, і наповняли атмосферу українського життя релігійним напруженнем.

Анонімний український полеміст з винницької філії київського брацтва⁵⁾, закладаючи уніатам шкоди і спустошення, котрими вони спустошили Русь гірше від польських Болеславів і татарського Батия, повторяє за видеськими полемістами оповідання про те, як на Білоруси, в Вильні і в иньших містах запечатувано церкви, обертано їх на корчми і кухні, спустошено монастирі, забираю цер-

¹⁾ Synodus dioecesis Premisiensis 1636 c. 13.

²⁾ Pawłowski, Premisia sacra c. 443.

³⁾ Так переказує се не видане розпорядження Добрянський—Історія єпископовъ перех. с. 21.

⁴⁾ Zachariasiewicz Vitae episcoporum premisiensium ritus latini c. 133. Грамота Пясецького редиминському священнику, з обовязком, że zwierzchności władcy Sylwestra Huliewicza nie uniatckiego nie będzie przyznawał, ale samej naszej zwierzchności podlegać będzie—у Добрянського l. c.

⁵⁾ Indicium to jest pokazanie cerkwie prawdziwej, przez jednego z zakonników reguły Basiliusza św. wkrótce wyrażone, 1638 — трактат в цілости невиданий, вивавки подав Головацький — Бібліографическія находки во Львовѣ, 1873 (Сборникъ отд. рус. яз. X).

ковні маєтности, православних обтяжано різними карами, змушувано силоміць до унії і т. д., з ближших же українських сторін додає тільки два епізоди. Один — се голосна острозька трагедія 1637 р. викликана роспорядженням дідачки, Анни з Острозьких Ходкевичевої, що на сам великдень веліла перенести кости свого батька воеводи волинського Ол. Острозького з православної замкової церкви, де він був похований, до кляштору єзуїтського. Православне міщанство, роздражене таким насильством над мертвим, котрого воно шанувало, — останнього православного князя з дому Острозьких, вчинило малий бунт против дідачки, і за се було покаране тяжкими карами і муками¹⁾. Другий „тумуль“ се київський того-ж року, вчинений незнати ближше ким під час митрополичої процесії на першого Спаса на Подолі.

Розуміть ся, подібні „тумульти“, в душі тодішнього часу, — або такі факти, як безправне скаранне на смерть воеводиным судом студента київської брацької колегії в 1640 р., — вчинене на те тільки, як підозрівали, щоб пострашити і розігнати студентів з тої колегії²⁾, — безперечно, дражнили сучасних Українців дуже сильно. Факт характеристичний, що імя тодішнього київського воеводи Яна Тишкевича (1632—1648) на завсіді заховало ся в пам'яті (як бачимо у Самовидця) як гіркого ворога православних, хоч властиво для яких-нибудь дійсних утисків православної церкви тут не було місця.

Незалежно від ріжних прикостей, які не залишали чинити їй і тут ріжні ревнителі католицької віри, православна церква в східній Україні, на Подніпровю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою, і далека була від якоїсь прострації. Навпаки, вона повна була енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита, котрого правління займає майже цілу перед-революційну добу (Могила вмер під новий рік 1647 р.).

Я зазначив свого часу, що здобутки безкоролівя, завершені „пунктами васпокоєвня“, православні вважали великим своїм тріумфом, і недоцінюючи очевидно виїмкові політичні обставини, котрі дали їм сю побіду, склонні були бачити в сих здобутках міцву підставу дальшого розвою православного церковного жвтя і його конечної перемоги над унією. З сфер митрополичих, та можна сказати — і взагалі з схілно-українських духовних кругів звучать вь сім

¹⁾ Сучасна вірша про се — „Дявель о пригдоць нещасной“ видана пок. Жи-тецьким в 51 т. львівських Записок. Про сей епізод — у Ор. Левицького Анна Алоиза кв. Острожская (К. Старина 1883, XI), і в новім обробленню — Єзуїтська преподоб-ниця, Л.-Н. Вістник 1913 кв. II (передруковано в книжці „Волинські оповідання“, 1914).

²⁾ Про сей епізод П. Могила II дод. 46.

часі сильні і утішні ноти, що мовляв лихоліте православних скінчило ся і вони можуть сміливо і певно дивити ся в будуччину. Вже і перед тим православна церква, під покровом козащини, зайняла тут фактично дуже сильне становище; тепер ся фактична позиція була легалізована і вдавала ся зовсім певною і надійною. З Кітва уніати мусіли уступити ся до решти. Що значила уніатська архимандрія в Чернигові, котру Самовидець вважає такою незною провокацією православних — показує лист короля 1643 р., де він іменував коадьютора і наступника тодішньому архимандритови, звісному Кирилови Транквіліонови. „Маючи відомість, що в усій області Чернигівській нема ніякого уніатського монастиря і свята унія замикаєт ся в олній тільки особі велебного отця Кирила Транквіліона“, король уважав, з огляду на дуже старий вік о. Кирила придати йому помічника і заступника, аби з його смертю архимандрія не попала в руки схизматиків¹⁾.

Під проводом Могилы православна церква скріпила свою організацію, і його кружок поставив для себе питанням чести поставити її вище всяких закидів противників. В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання до того, аби привести все до одностайности і порядку. Найвищим виразом сих змагань був київський собор 1640 р., на котрім був передіскутований проект катехізма, виготовлений київськими духовними (головним автором його вважаєт ся Ісайя Трофимович Козловський, ухвалою собора нагороджений за свою працю титулом „доктора богословія“), а за разом і розібрано цілий ряд питань, більших і меньших, з обрядовости, дисципліни і обичайности²⁾.

Потреба в загально прийнятій, канонізованій баноні православної доктрини справді була пекуча. Східня церква не мала повного викладу своєї віри і ся недостача давала себе дуже сильно відчувати в сю епоху релігійних суперечок і полемік, а ще як на те 1629 р. зявив ся змістіфікований, ніби-то православний катехізм, пущений під іменем патріарха Кирила Лукаріса, в дійсности написаний з протестантського становища. Вороги православних не залишили вхопити ся за нього, він зараз вийшов в кількох виданнях, і його протестантськими поглядами кололи очі православним, докоряючи за відступленне від правовірних традицій. Отже се було дуже сміливим подвигом, і за разом—свідощвом певности своїх сил, коли саме українська

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 311.

²⁾ Акт соборный відомий тільки з видання Саковича *Sobor kijowski schismaticki przez оуса Mogile zlozony i odprawowany* (було два видання, 1641 і 1642 р., передруковано в IV т. Рус. Истор. Библ.). Сакович, обмеживши ся полемічними примітками, самого змісту, очевидно, не змінив.

церква рішила ся взяти ся за виповнення сеї пекучої потреби. Він мав свідчити, що часи упадку, темноти і безрадности пройшли для неї безповоротно, коли її провідники беруть ся до такого тяжкого і відповідального діла.

І справді „Могилянський атеней“¹⁾ не согірше упорав ся з сим ділом. Переглянений і справлений на київськiм соборі, з участю делегатів від усіх епархій²⁾, його катехізіс—т. зв. „Православне ісповідання віри“ був пересланий на розгляд царгородському патріархови, і той передав його на розгляд собору скликаного тоді (1641) в Ясах. Передіскутований і виправлений ще раз тут, київський катехізіс був предісказаний на затвердження всіх чотирох патріархів і був ними затверджений 1643 р.

Се був великий тріумф могилянського кружка і української церкви взагалі, що її виклад православної науки знайшов таку високу апробату. Осоромлені були розсівані ворогами думки про брак релігійного освідмлення в православної українській церкві, про її неадаптість до вищої науки, безпомічність в релігійних питаннях³⁾.

Одначе виданим сеї великий катехізіс, що дістав звичайне імя „Могилиного“ на пізніші часи, Могилі не довело ся бачити—він вийшов тільки в 1662 р. Не маючи справленого тексту Могила не міг надрукувати його у себе вь Києві, випустив тільки короткий витяг, насамперед одначе по-польськи—„аби затамовати уста нествидливих намовців“, а потім в тім же році 1645 „діалектомъ рускимъ“. Він вийшов в малім форматі, для лекшого ужитку в сінях і в школах, як сказано в передмові, під заголовком: „Събраніе короткой науки о артикулах вѣры православно-католической христианской веддуг визнания и науки церкве с. восточной соборной апостольской для цвѣченя и науки всѣм в школах ся цвѣчачим христианскимъ православнымъ дѣтемъ“. Виданне повного текста, „найгрунтов-

¹⁾ Зйраз очевидно популярний в сім кружку, див. Патерик Косова, 1635 р., с. 181, і Терагуріуму передм. в.

²⁾ Що в соборі брали участь делегати всіх чотирьох православних епархій, каже Галатовський, викладаючи науку про душі умерших (Мессія Правдивий, 1669, ст. 320). По його-ж словам проводив собором яко „маршалок“ його Самуїл Шниц, архим. судьський, „писарями“ були ректор київський Коновонич-Гобрацький і тодішній ректор гойський Інокентій Ізель. Текст катехізіса був потім стверджений формально владиками: в київській лаврі переховувалсь рукопис його підписана і припечатана Могилою, Пузыною, Гулевичом і Косовим, про се говорять соборна грамота митр. Гедеопа Четвертинського—у Макарія XI с. 597.

³⁾ Саме в осені 1643 р. появиля ся в Вильні книжка ново-наверненого католика Федора Скужиновича (Скумина-Тишкевича) Przyczyny rozgucenia disunicy przezaspemtu pogodowi Ruskiemu podane, де він доводячи, що православні не знають письма св., ані своєї власної віри, пускав (чи повторяв поголоски), що висланці київські з Молдавії вернули ся ні в чин, і з Константинополя нема рішення справа—to jeno slyszec, iz Graecy się tem odzywają, że nas Ruś uczyc wiary nie będzie (розд. V § 4).

нійшої науки“ обіцяно „подати прудко“; але Могилі не вдало ся сповнити сеї обіцянки¹⁾.

Дебати, ведені на київськiм соборі 1640 р., дають образ і міру сучасних богословських інтересів. Поруч різних елементарних справ, в тім роді як заборона нюхання табаки, або куповання православними мяса у Жидів,—дебатували ся питання про те, де пробувають по смерті душі праведних і де душі грішних; як відбуваєть суд над поодинокими душами умерших; звідки береть ся душа у дитини—чи від батьків чи творить ся Богом. На всі сї питання треба було мати готові, вироблені відповіді, аби католики не тикали в очі, що православні самі не внають, у що вірують.

Так само в сфері обрядової, супроти обрядової одностайности римокатолицької церкви, котрою хвалили ся різні полемісти супроти неодностайности практик і обрядів православної церкви, могилянський кружок вважав конче потрібним подбати про зведенне їх до одного ваірцевого знаменника. Власне в сю сторону дуже болюче уколів Клян їх бувший товариш і співробітник Касіан Сакович, колишній ректор брацької школи. Перейшовши згодом на унію, потім на католицитво, він з рівною зідливістю звертав тепер своє перо і проти православних і (навіть ще гірше) против уніатів²⁾. Богослов не глибокий і взагалі чоловік, очевидно, не принципіальний, в полеміці вульгарний, але не позабавлений гумору і грубого дотепу, він по своїм переході на латинство змалював дуже зідливо сумний стан української церкви—православної і уніатської: темноту і непорядність духовенства, брак богословського усвідомлення, і особливо—хаотичність обрядових практик і різні неправильности в них³⁾.

Нова книжка робила сильне вражінне, бо при всій своїй тенденційности орудувала дійсно багатим реальним матеріалом —

¹⁾ Перше українське видання, з варіантами польського, передруковане у Голубева П. Могіла II дод. 81. На другий рік (1646) українське видання було передруковане у Львові в святоюрській друкарні владика Желиборського (Зобран'є короткої науки), а в 1649 р. вийшов словянський переклад київського видання в Москві (перегляд його відіня у Голубева I. с.).

²⁾ Досить докладна біографія Саковича у Голубева П. Могіла II с. 321 і д. (теж в предмові до Архива Ю. З. Р. I. IX) і у Харламповича Зап.-русскія правосл. школы с. 402—4. Син православного попа з Хотилича, з теп. Галичини, учив ся в вайомській академії, був „інспектором“ (губернером) Адама Кисля, потім пробував на дворі Крупницького в Перемишлі, в 1620—4 рр. був ректором київської школи і став тоді ченцем з іменем Касіяна (світське імя його було Каліст). Перейшовши звідси до Люблина, пристав тут до уніатів і дістав дубенську архімандрію по Смотрицьким, але з кінцем 1630-х рр. з неясних причин мусяв з неї уступити ся і тоді перейшов на латинство (1641). Номер р. 1647.

³⁾ Книга носить безконечний титул, якого шкода цілого й виписувати: 'Etapor-
fwas; albo perspektywa i objaśnienie błędów, herezyeuy i zabobonów w Grekoruskiey
cerkwi disunitskiey tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sacramentów
i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się... в Кракові 1642. Вийня
і витяги з неї у Голубева I. с.

поміченнями над обрядовими непорядками, котрі Сакович міг дійсно пізнати дуже добре, побувавши під час свого бурхливого життя в різних місцях України, а при тім була написана живо і дотепно, хоч і простакувато. Кружок Могили поспішив відповісти на неї великим апологетичним трактатом на польській мові, „Літос“, під псевдонімом „Евсебія Піміна“¹⁾. В нім різко і лайливо відгризаєз ся він від нападів Саковича — сі лайливі, нелітературні атаки тим більше впадають в око, даючи міру роздражнення Могили і його кружка²⁾, що Сакович в своїй книзі трактував самого Могилу з великою, як на полеміста, пошаною. Заразом „Пімін“ вияснив дійсний характер православних обрядів і боронив їх практику, і ся апологетична сторона мала всяку вартість. Тому перекладений на славяно-українську мову „Літос“ користував ся великим поважанням в православно-славних кругах, як літургічна книга.

Але відгризаючи ся від нападів Саковича, запевняючи його, що різні вказані ним непорядки і неправильности в значній мірі відійшли вже в минуле, заборонені або справлені новітніми поученнями єрархії, — Могила з компанією мусіли признати, що все-таки непорядки існують³⁾. Сам Могила в своїх записках на собор 1640 р. публично признавав „нестроєніє“ духовного і иночеського чину, особливо в обрядах: „згода однимъ словомъ вся наша церковь російская — не в догматахъ вѣры, которые непорушно держать, але в обычаехъ такъ до молитвы, яко и житія побожного надеръ есть зепсована“⁴⁾. Над поправою їх працював, як згадано, київський

¹⁾ Трактат має теж довгий титул: Λιθος albo kamien z prosy prawdy cerkwie świętey prawobalawnie ruskiej na skruszenie falesznociemney perspektwy albo raczej piższkwila od Kassiana Sakowieza byłego przed tym kiedyś archimandrytę dubińskiego, pniata, iakoby o błędach, haeresiach y zabobonach cerkwie ruskiej w uniey nie będącey tak w artikulach wiary iako w administrowaniu sakramentow y inszych obzładkach y seremoniach znajdujących się... 1644. str. 424. Передрукований в примітках Саковича в ч. I т. IX Архива Ю. З. Р. Автором її Сакович (в своїх критичних замітках) і православні вважали Могилу — так само як називали його автором і катехізиса і требника. Але правдоподібніше вважати всі сі видання колективним ділом Могилиного кружка з більшою або меньшою участю самого Могили.

²⁾ От напр. квітка полеміки, яка може характеризувати сей полемічний тон обох сторін: на глумування Саковича з земних поклонів православних, що вони гловє на земіє положувазу оwdzie iako działa narzchtowane nazad pówystawiają, Літос відповідає: Na siebie to i na podobnych tobie, ktorzyscie z cerkwí uciekli y z niey szzydźcie, Bogu głowę skłaniając, działa ruchtują. Przymiż wdzięcznie wet za wet.

³⁾ Ще більш рішучо, розумієт ся, наставляв на тім Сакович в своїх замітках до Літоса; чи дилустив їх друком, вістаєт ся неясни. В історії польської літератури Вишневского фігурує відповідь його п. е.: Oskard albo młot na skruszenie kamienia s' hizmatyckiego, rzuczonego z tarwy kirowskiej pieczarskiej od nieakiegoś Euzebia Piміна... wykopanu, ... w Krakowie, 1646, але існування такого друку вістаєт ся неясним, і ми знаємо тільки рукописні замітки Саковича, часто дуже інтересні, побіблені на примірнику Літоса і видані тепер разом з ним (Архивъ Ю. З. Р. I. IX).

⁴⁾ Памятники кiev. ком. I^o с. 152.

собор 1640 р.¹⁾, против них звертав Могила свої окремі розпорядження, вінцем же сих заходів його і його кружка мав послужити славний „Могилін требник“ — третя велика праця Могиліного кружка, третій основний камінь, положений під відбудову православної української церкви.

Він вийшов 1646 р. під заг. „Еухологіонъ албо Молитвословъ или Требникъ, имѣяй въ себѣ церковная различная послѣдованія іереомъ подобающая“ — величезний корпус, що зістав ся найбільш повною літургічною збіркою на всі пізніші часи²⁾.

В нім можливо повно було вібрано літургічну українську традицію з друкованих і рукописних требників, критично (з церковного становища) переглянено і при тім виключено де-що, вміщене в попередні, і доповнено що бракувало — по части перекладами з грецьких требників, а ще більше — власними утворами, в значній мірі зробленими на взірць римського бревіарія. Крім самих „чинів“ уміщено чимало статей що поясняли значінне і вагу таїнств і обрядів. (Статі сі також зложені під впливами бревіарія, а де котрі навіть просто переложені відті).

Сім требником Могила хотів виключити з уживання попередні збірки і привести таким чином до однастайности літургічну і обрядову практику своєї митрополії. В передмові він наказує священникам відложити всякі інші требники, а купувати сей і його тримати ся. Але Могила вмер так скоро, що не встиг відповідно поширити свій требник, та й тяжко було широко спопуляризувати таку махіну. Тому його вивели з уживання видані потім скорочення сього требника — було їх видано кілька, в Києві і Львові. Та хоч і так, через них, але кінець кінцем Могилін требник в значній мірі овягнув таки свою мету — однастайність церковної практики і обряду.

Інші Могиліні пляни лишили ся не здійснені. Він збирав ся зробити нове видання біблії — поправніше від острозького, що ставало де далі більшою рідкістю. Львівський друкар Михайло Сльозка, присвячуючи Могилі своє видання тріоди (1642), згадує про приготовання до сього монументального діла. Воно лишилось не сповненим. Другим пляном Могили було видання збірника житий святих, на

¹⁾ Галатовський каже навіть, що на сім соборі був предложений до потвердження пізніший требник (Мессія правдивий с. 321). Але се дуже сумнівно — хіба якісь начерки його, або части могли там бути, деякотрі ж без сумніву пізніших років.

²⁾ Він має два варіанти: повніші приміряння, з додатковими статями для монастирів, мають 1759 карт in folio, коротші, звичайні — 1655 листів. Титуловий лист має дату 16 грудня 1646 р.; гравюра, роботи славного Іллі, датовані 1644 р. (завважу, що в реєстрі його праць — в Словарі Ровинського поминані сі гравюри Требника — численні і дуже інтересні). Зміст требника (оглав) передр. у Сошкова Опыты рос. бібліографія V, дод. Про його також у Макарія XI с. 604 і д.

основі грецької збірки Симеона Метафраста—про се згадує Дмитрій Туптало в передмові до свого пізнішого видання Міней. З цього вдалося до певної міри здійснити публікацію українського агіологічного матеріала. На поручення Могили Сильвестр Косів, пізніший митрополит, зладив польську перерібку київського Патерика, з полемічно-апоологіетичними статтями, де доказувала ся, з одного боку—святість київських святих (надприродність їх нетлінності), з другого—їх приналежність до церкви православної, від латинської одріжненої. Книга ся видана була в 1635 р.¹⁾ А кілька літ пізніш вийшла друга книга—збірка печерських чуд, головню пізніших, не обнятих Патериком, під заголовком „Тератургіма“, з поручення Могили споряджена Ат. Кальнофойським, теж по польськи²⁾. Сюди між іншими ввійшли і записки самого Могили про печерські чуда. Він зібрав оповідання про чуда і події, які свідчили про святість православної української церкви, і сей збірник заховав ся в рукописи—виданий був уже нашими часами, як історична пам'ятка³⁾. Апоологіетичними завданнями—оборони репутації православної церкви в особах її святих і святих в очах чужинців пояснюють ся і ся обставина, що згадані могилянські публікації про київські святиці були випущені перед усім по-польськи, для чужих⁴⁾. Словянське видання Патерика, по ініціативі мабуть того-ж Косова, вийшло значно пізніше, аж в 1661 р., по його смерті, але гравюри для нього робили ся ще в 1650-х рр.

Вчислені могилянські видання мали велике організаційне значіння і значно підносили енергію і самопевність в православних кругах. Організаційна діяльність Могили взагалі оцінювала ся незвичайно високо вже його сучасниками. Сакович в своїй Перспективі завважає, що як би Могила взагалі приступив до унії, то варт був би не тільки митрополичого, але й патріаршого чину за свою похвальну і користну діяльність. Хвалить також його школи, колючи очі уніатам, що їх школи не витримують порівняння не тільки з латинськими,

¹⁾ Патериков albo zywoty ss. oycow pieczarskich, obszernie słowénském ięzykiem przez sw. Nestora... napisany, teraz zaś z graeckich, łacińskich, słowiańskich i polackich pisarzow obianiony... przez S. Kossowa, ep. macisławskiego. Вияти в Архиві Ю. З. Р. I. VIII.

²⁾ Тератургіма або чуда, котре былы так в самым свѣтотодотворным монастыру Печарским, іако у в обыдву свѣтых печзарач... wierne і pilnie teraz... zebrane у swiату podane przez w. o Athanasiusa Kalnofoyskiego. zakonnika tegoż s. mon. Peczarskiego. 1638 (ви́мки тамже). Друге аналогічне видання, випущене також Кальнофойським, як додаток до Тератургіми, але меньшого значіння: Patergon cudow swętych.. w monastyrу Kupiatyckim, napisanych od wiel. o. Hil. Denisowicza igumina.. przez eiusdem Teraturgimatis autora w. o. At. Kalnofoyskiego przydane... Київ, 1638.

³⁾ В Архиві Ю. З. Р. ч. I, т. VII.

⁴⁾ Про обидва видання особливо у Голубева П. Могила II с. 268 і д.

але і з Могилянськими, з котрих—як би тільки не ереси і схизма їх — мала-б Русь правдиву потіху¹⁾. І сі школи справді становили також поважну рубрику в добутку відродженої православної церкви.

Початки могилянської школи ми знаємо²⁾, знаємо й опозицію, збуджену нею в перших початках. Могила зробив уступки сим опозиційним течіям, злучивши свою нову колегію з братською школою, але обстоював свою ідею — школи переважно латинської, чи латинсько-польської, приладжені до практичних потреб сучасного життя під польським режимом. Різкими виступами против унії в Києві він і його кружок оправдав себе в очах місцевої суспільности: „серцевідець, бачучи невинність нашу, а велику потребу шановних муз народови руському, розігнав хмари фальшивих упереджень—освітив серця всіх, так що признали нас за правдивих синів східної церкви в послушности у св. отця патріарха царгородського“, висловляєть ся оден з могилянців, Сильв. Косів³⁾. Київське громадянство полишило Могилі вільну руку в шкільній справі. Він організував по своему плану колегію в Києві, а філію в Винниці.

Та слідом прийшлося йому витримати атаку з католицької, польської сторони, коли против його колегій київської і винницької як знаємо, піднесено, що в них безправно вчать еретики, і школи сі служать притокою до розрухів і неспокоїв. Сі інтриги викликали звісну нам королівську заборону, яку удало ся усунути тільки соймовими постановами 1635 р., що дозволили в православних школах київських і виленських вчити по-грецьки й по латини, але не вище діалектики і логіки. Тим способом було поставлено межу розвоєвних шкіл: вони не могли засвоїти собі сучасної академічної програми, викладів теологічних, а мусіли обмежити ся програмою середніх шкіл, колегій.

Єзуїтські колегії, як найбільш популярні в Польщі школи, найкраще приладжені до вимог сучасного польського життя і вищих верств суспільности⁴⁾. без сумніву послужили головним взірцем для сих обох могилянських шкіл—головної київської і для її філії. Ся була заложена зпочатку в Винниці, потім 1639 р. Могила переніс її на Волинь, до Гощі, де дідишка кн. Регіна Соломирецька фундувала монастир і при нім дала фундацію на православну школу, „на викоріненне арианської ереси“ котрої Гоща була визначним осідком давніше⁵⁾.

¹⁾ С. 103—4, 111—3, витяги у Голубева І. с. ²⁾ Днев. т. VII с. 418 і д.

³⁾ Exegesis — передр. у Голубева Ист. Киев. акад. дод. 12 і знову в Архиві І. VIII.

⁴⁾ Др. Шурат (Українські жерела до історії філософії с. 29) в латинській рукописі XVII в. (*Magna ars disserendi de qualibet materia*) знайшов згадку, що Могила був учеником Варона (*per summum nefas vituperatur, Varonem enim praeseptorem habebat eminentissimum*), а патер Варон в 1609 р. був професором філософії в єзуїтській колегії la Flèche в Парижі, відси згодом: що й Могила був її вихованцем.

⁵⁾ Фундаційний акт в Архиві Ю. З. Р. I. VI ч. 303.

Наші відомости про організацію і науку в колегії могилянської доби — аж до її розгрому в 1651 р. взагалі досить небогаті, проте все-таки з тих відомостей які маємо, а особливо — з підручників і записок лекцій її учеників, які заховали ся¹⁾, досить виразисто виступає її суто-схолястичний характер, панованне зверхньої, риторично-діалектичної дресури, в душі сучасних польських колегій, і латинської та польської мови, як органів літературної та наукової думки. Грецька мова, видко, стояла на другім пляні і упала, не маючи міцної підстави, не вважаючи на всі заходи Могили розстартувати ся добрих професорів-Греків. Патр. Паїсій під час свого побуту в Київі 1649 р. похваляв добру науку словянську і латинську, а про грецьку замітив, що її вчать тільки „отчасти“, і в обережній формі висловив бажання, щоб на грецьку мову звертало ся більше увага²⁾. Небогато, видко, в сім часі дбали також про мову словянську і українську, і вони безжалісно засмічували ся польсьонізмами, під впливами шкільних занять і літературного уживання польщини.

Наука взагалі була уряджена на вірець середніх єзуїтських колегій, де не вчили теології. Курс був семилітній або восьмилітній: три кляси граматичні (інфіма, граматика і синтаксис), по одному року: дві риторичні (піігика і риторика) і кляса філософічна, де вчили два або й три роки, за браком богословської кляси захоплючи й деякі части теології. За те де-які дісципліни, що викладали ся в філософічнім клясі єзуїтських колегій, в київській колегії не викладали ся, як напр. етика, геометрія і — річ особливо замітна — мова єврейська. Відчувала ся, без сумніву, недостача професорських сил, котрих відтягали иньші наукові, літературні і практичні церковні занятя. А при особливій увазі, яку присвячувано церковно-риторичному і діалектичному вишколенню на латинській і польській мові, все иньше відступало на другий плян.

Публичні промови, деклямації, діспути, проповіді, шкільні представлення мали заправляти учнів заадалегідь до ролі проповідників,

¹⁾ Звісні такі курси сеї доби: *Orator mohileanus*, курс реторики, читаний Йос. Кононовичем-Горбацьким в р. 1635/6. *Liber artis poeticae*, читаний 1637/8 р., Котковським, як можна думати. *Subsidium logicae*, курс Кононовича-Горбацького 1639—40 р. *Opus totius philosophiae*, курс Ін. Ізеля, читаний в р. 1645/6 і 1646/7 (два роки) — містить діалектику, логіку, коментар до Аристотелевих трактатів про метеори, фізику, метафізику і трактат *De Deo et angelis*. Єсть крім того початок полібоного-ж курса, може читаного Ізелем в 1647-8. Нарешті Реторика Лазаря Барановича, на польській і латинській мові, читана мабуть в р. 1646—7. Див. у Петрова Київская академия во второй пол. XVII в.

²⁾ Памятники кiev. комиссії II с. 190—3, про заходи Могили у Макарія XI с. 131. Варлаам Ладцевский в передмові до своєї грецької граматки, виданої в 1746 р., каже, що грецької мови в київській академії не вчили сто літ, але не знаємо, чи мав він докладні відомости про науку в могилянській добі.

дискутантів, полемістів, — вони практикували ся, судячи по припадковим звісткам, в сю добу щільно, і дійсно ся мета — пригтовання метких полемістів, апологетів, риторів, які-б могли гідно, по тодішнім поняттям, репрезентувати православну церков перед громадянством своїм і чужим і перед лицем противника — досягала ся досить добре. Богословське і полемічне письменство сеї доби і часів безпосередно пізнійших, і ті нагоди, де православні богослови мусіли виступати в обороні своєї науки перед релігійними противниками (напр. в звіснім релігійнім диспуті 1646 р., предложенім могилянськими богословами новоприбулим єзуїтам¹⁾)—свідчали, що ся мета була досягнена. Не визнаючи ся спеціальною богословською чи філософською глибиною і самостійністю, православні богослови показували досить значне читання, орудували богословським і історичним матеріалом і виявляли несогірше діалектичне вишколенне.

Як представники „могилянського атенея“ і вихованці могилянських шкіл в сім часі, поруч свого сеніора Ісайї Трофимовича Козловського, „доктора богословія“ і „провінціала колегіума київського і гойського“, як його називає пізніша академічна традиція, виступають такі особи: Сильвестр Косів, посвячений потім на єпископа мстиславського (наступник Могіли на митрополіі). Атанасій Кальнофойський, видавець Тератургіми. Софроній Почаський, другий ректор брацький, висланий потім в якусь місією на Молдаву, де він помер слідом. Ігнатій Оксенович Старушич, перший ректор гойський, потім наступник Ночяського на ректорстві київським. Йосиф Кононович Горбацький, четвертий ректор київської колегії, наступник Косова на владичстві мстиславським. Інокентій Гізель (з роду Прусак и реформат), пятый ректор київської колегії, пізніше архимандрит печерський, чоловік видний в політиці і в культурнім житю (довго памятний виданням „Сінописа“). Лазар Баранович, наступник Гізеля на ректорстві, котрому разом з колегією прийшло ся переживати тяжкі 1650—1 рр. Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський—звісні піонери української культури на московським ґрунті, куди вони перейшли в 1649 р. Теодосій Сафонович, історик, властиво компілятор-укладчик українських хронік, і ин.

Звичайна схема академічної карієри була така, що професори читали курси почавши від нижчих клас і переходячи до вищих. Професор вищої, філософської класи, як сеніор, був варазом ректором; потім, відбувши свій курс, він переходив звичайно на якесь

¹⁾ Єзуїт Ціховський, що виступав в сім диспуті против І. Гізеля, видав потім друковану історію його п. г. Colloquium Kijoviense de processione Spiritus S. inter r. d. Innocentium Giesel, collegii Mohilaeani Kijoviae rectorem et philosophiae professorem et Nicol. Cichovium S. J. kijoviensem tum missionarium, 1649.

иньше ерархічне становище. Тим пояснюеть ся часта зміна ректорів і постійний вплив професорських сил від шкіл.

Талантів сильних, яскравих між вище перечисленими людьми властиво нема. З погляду політичного і національного також не знаємо тут людей інтересних, визначних. Але в православної правочірности все се оуди люде міцні і певні і з сього погляду вони дають похвальне свідоцтво і своїй школі і її фундаторови Могилі, а усім їх латинофільством, що дивувало і скандалізувало немало і своїх і чужих.

Боронячи сей новий курс шкільної науки від вакидів своїх і прогив заходів польських, Косів в своїм звіснім Exegetis-і толкував його мотивами практичної потреби, яка вимагає від Українців внаання мови латинської (а треба само собою додати — і польської). Він вказував на те, що латинської мови і раніше вчили в братській київській школі. Але сам мусів признати, що в школі могилянській сю науку поведено з далеко більшою енергією, ніж перед тим¹⁾.

В католицьких кругах незвичайний нахил самого Могилы і його кружка до латинської і взагалі католицької літератури, до католицьких взірців, до черпання з латинських джерел — як от латинського брєвіарія при укладанню требника, викликав підозріння в потайній прихильности до католицизма. Так єзуїт Рутка в своїм полемічнім трактаті висловив переконання, що Могила в душі не був православним, бо свій требник доповнив з латинської агенди і з иньших латинських книг, а тільки удавав, що користав з грецьких. Уніатський митр. Суша теж доводив, що Могила був потайним католиком²⁾.

З другого боку такі ж підозріння підносили з непримиримих православних кругів, які тримали ся при Ісайї Копивським і иньших ревнителях правдивого благочестія. Нинше будемо говорити про найбільш голосний прояв сеї агітації — утечу задніпрянських старців до Москви, в звязку з поголосками про фундування нового патріархату. Тут вазначу, що й до нині в літературі можна здібати ся з підозріннями що до православної правочірности Могилы або й могилянського кружка³⁾. Але для сього нема ніякої підстави.

¹⁾ Нове видання Exegetis-а в архиви Ю. З. Р. I. VIII с. 422, виписки також у мене в т. VII с. 477.

²⁾ Тексти у Голубева Ц. Могила II с. 227. Православну правочірність Могилы проти таких підозрінь боронив Галатовський в своїй книзі Stary kościół zachodni (1678).

³⁾ Яблоновский в своїй монографії про київську академію, говорячи про особу Могилы, виставляє як відкрите питання, наскільки вірно подозрівав Рутка в Могилі потайного католика (с. 130). А Куліш в своїм Отпаденіі, дуже різко осуджуючи Могилу, як „Поляка въ православномъ облаченіи“ (I с. 186), вважає церковну політику могилянського кружка свідомо латинофільською: „Представители церковной ієрархіи, съ Могилой во главѣ, стали ввухать, что церковь католическая отличается отъ православной только нѣкоторыми обрядами. Это отличие Могила всячески смягчалъ въ издаваемыхъ нинѣ требникахъ, приспособляя православное къ католицизму“, і т. д.

Нахил до латино-польської культури, до католицької обрядовості тут без сумніву був. Але він пояснюється, сказати-б — релігійною тактикою тодішньою: бажанням протиставити на кождім кроці католицизму — його науці, обрядови, культурі, як рівновартну паралель — те і таке саме православне. Так аби нічого не бракувало по православній стороні. Забивають баки латинською премудрістю з католицької сторони — православні мусять виказати ся такими-ж рідорами і діалектиками з свого боку. Пишають ся католики своїми диспутами, деклямаціями, представленнями — має бути те саме з православної сторони. Католицьким обрядам, процесіям, рідним зверхнім оказам культу мусять бути протиставлені православні. Католицьким поглядам і доктринам в певних питаннях — такі ж вироблені, готові, канонізовані православні.

Се, розуміть ся, з становища національного розвою, національної культури тактика властиво хибна, бо вона імітує чужі форми і силоміць загавляє до них своєрідне жите, заглушуючи те своє, що не знаходить конкуренції, а всіми способами виروضуючи штучно, за чужими взірцями, те що становить виразнійшу прикмету чужої, конкуренційної культури. Але таке явище часто повторяється в національній боротьбі і свідчає тільки про певну короткозорість, не може свідчити про злу волю. (Певні паралелі тому помітимо напр. в сучасних стараннях галицьких Українців мати все те що є у Поляків, аби нічого не бракувало і не могло соблазняти когось гадкою про певну низишність Українців через недостачу чогось такого, що є у Поляків, і се може дати нам ключ до розуміння подібних же змагань XVII в.)

Взагалі я мав уже нагоду зазначити, що з становища національного українського життя моголянська доба, що вважала ся свого часу та до певної міри і тепер вважається апогеєм відродження православної церкви України і Білоруси, по-за чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість¹⁾. Вона легко-важила народні традиції і спроваджувала українське культурне жите на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду. Представники сього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім, і національним почуванням. Оцінюючи все з становища виключно церковного, конфесійного, вони відчувували ся від народу і від тих верств, в котрих збирало ся національне жите, і сим приготували в будучности упадок самому церковному житю.

¹⁾ Див. в т. VI с. 478.

Перед усім се треба сказати про самого Могилу, нічим ближше не звязаного з українською народністю, далеко ближшого по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозрінь на нього, так само і на його кружок. З свого першого конфлікту з українським громадянством, з гірких результатів компромісових амагань 1629 р. Могिला набрав досвіду і дальша лінія його діяльності не покаже ніяких вагань. З тої твердої позиції, яку він зайняв в безкоролівє, ледво чи звели-б його надії якого-небудь патріаршого титулу.

Історія напр. розгляду і затвердження Могиліного катехізісу, котрого він так і не зважив ся видати до самої смерті своєї; не маючи справленого і затверженого патріархами тексту, найкраще покаже, наскільки цінував він і пильнував правовірних традицій і того що в тих часах було найвищим критерієм правовірності — санкції патріархів.

Українське громадянство мало вірні погляди на справу, коли не давало себе збивати наклепами, які пускали на Могилу його противники в роді Ісаїї та його старців, та не блазило ся ані латинськими уподобаннями могилянського кружка, ані його здержливою тактикою супроти католицьких кругів.

Се треба констатувати, що в сім моменті відносини православних єрархічних кругів взагалі і зокрема — кружка Могилы до латинської церкви не визначають ся такою гостротою і напруженнєм, як бувало ранійше. Вони не мають в собі різкої ворожнечі, навпаки характеризують ся певною здержливістю і обопільним шанованнєм. Се до певної міри толкуєть ся зверхнім впливом — „пунктів заспокоєння“, що наказували релігійну згоду, облищенне полємики, всякого рода процесів, суперечок і можливу згідливість в пожитю¹⁾.

Тим поясняють і певну застою в релігійній полеміці, яка помічаєть ся в сім часі. Такт справді наказував православним після уступок, зроблених правительством всупереч опозиції клерикальних кругів, по можности не дражнити сих кругів, і вони дійсно по можности пильнували сього. Вістре релігійної ворожнечі було ввернене більше против уніатської церкви, з котрою приходило ся ділити ся спадщиною старої православної церкви, і так тяжко було

¹⁾ Strony obiedwie w zgodzie y pokoju zachowac się mają, nie następując jedna na drugę. Pisma y controwersie, które między sobą mieli, supprimere y napotym żadnych, które zwykli exacerbować, nie wydawać — nauką y przykłady dobrymi zgodę i miłość iednąć — punkta 1632; в конституціях 1635 р.: wszystkie processy i litispendycze, między nimi z obudwa stron wszczete, in perpetuum abolemus.

поділити ся, а котра опинила ся взагалі в дуже труднім становищу, так що питання про скасування унії знову ставало на черзі. Більш короткозорі уніатські загорільці, в тім роді як холмський владика Терлецький не бачили перед собою нічого крім можливого розширення свого володіння, захоплюючи можливо більше церков і монастирів та боронячи їх від претенсій православних, а разом—бувало—і від аспірацій католицьких. Але обачніші і дальновидніші люде з уніатської ерархії мусіли сильно застановляти ся над більш серйозними, основними питаннями самого істнованя уніатської церкви.

Релігійний компроміс 1632 р. не тільки ослабив становище уніатської церкви, поділивши її володіння, вже зайняті і ще сподівані, між уніатами і православними, але й принципіально захитав становище уніатської церкви, порушивши саму рацію її істнованя. Уніатська церква проєктувалася і організувала ся на те, щоб сею дорогою привести православних Польщі і Литви на лоно католицької церкви. Всі змагання правительственных і клерикальних кругів були звернені на те, щоб доконче положити кінець існуванню православної церкви, православної ерархії, і волею або неволею перевести православну людність до послуху уніатській ерархії, а через неї — до привалезности до церкви католицької. В тім була вся мета, зміст і призначення унії і уніатської церковної ерархії. Коли компроміс 1632 р. розбив сі пляни, признавши і легалізувавши істновання самостійної православної церкви поруч уніатської, — уніатська церква стала непотрібним буфером між католицькою і православною церквою. Вона тільки ускладнювала їх відносини і дражила обидві сторони, як непотрібна перешкода.

Православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважанне свое до католицької церкви, як старої, організованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивили ся на змагання уніатської ерархії відмежувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви Польщі-Литви. В високій мірі характеристично, що в тій самій Холмщині, де владика Терлецький так завзято воював з православієм, уніатам з другого боку приходило ся плакати ся на вороже і зневажливе трактованне їх з боку католицького духовенства. Тодішній уніатський митрополит Антоній Селява вислав до римської конгрегації *De propaganda fide*, котрій підлягала уніатська церква Польщі і Литви, свій меморіал, де жалував ся на постанови синодів латинського духовенства Холмської епархії, під проводом Пясецкого, одного з найвірнійших прихильників королівської політики. Синоди сі в 1643 і 1644 р. винесли ряд постанов незвичайно ворожих

для уніатського духовенства, які йшли в супереч всім розпорядженням і бажанням римської курії і варті того, щоб згадати їх тут як характеристичний симптом тодішніх церковних відносин.

На синоді 1643 р. латинське духовенство постановило, що уніатські єпископи не повинні претендувати на права і прерогативи єпископів латинських; не повинні присвояти собі титулу *illustrissimi*, котрим титулувалися єпископи латинські; не повинні носити за їх прикладом золотих ланцюхів по-за богослуженням. Воно забороняло уніатському духовенству жадати десятин від уніатської людности і стримувати її від давання десятин латинському духовенству, а за всяке противленне сим постановам грозило процесом перед єпископом жмудським, як комісаром папського престолола.

Ще інтересніші постанови винесені були на синоді 1644 р.:

„Русини уніати всьому католицькому клєрови і справі католицькій,—читаємо тут,—наробили прикрости більше, ніж колишні діауніти: вони молодіж латино-католицьку баламутять, на свій обряд перетягають, сповідатись перед латинськими священниками забороняють і своїми східними ересами її наповняють. Тому забороняємо їм приймати латино-католиків до своїх шкіл, особливо в Холмі; батькам латинникам наказуємо, або не сміли туди посилати, під страхом відлучення, і ученикам католикам загрожуємо карою, якби ходили до тих шкіл. Крім того остерігаємо, що всі вони і кожний з них через се одно не будуть допущені до чину священничого і бенефіцій церковних, тим більше, що в сусідстві мають школи латино-католицькі заможські і люблинські, де їм учити ся зручнійше. Досять з Русинів, аби вчили своїх Русинів і ними піклувалися.

„Ті ж Русини злобно відбирають у латинського кліра десятини, проповідуючи своїм вірним, що вони не повинні платити йому; тим підпадають вони під відлучення і ми наказуємо проголошувати на них відлучення в тих місцях, де на них буде доведений сей злочин.

„Забороняємо також парохам або адміністраторам церков латино-католицьких дозволити яким небудь Русинам, хоч би й уніатам, відправляти в своїх церквах які небудь служби божі, а особливо святу мису, хоч по латинському хоч по грецькому обряду.

„Також священник латино-католицький аби не смів відправляти в біжниці руській (*in synagoga ruthenica*) святої служби божої під карою відсутення від свого священницького уряду і відлучення, в котру попадають вони самим уже ділом сим.

„Забороняємо також латино-католикам, аби не сміли сповідати ся перед руським уніатським священником; інакше нехай знають, що розгрішенне, дане їм руським, не має ніякої сили.

„Також шлюб латино-католика з латино-католичкою, або латино-католицької особи з особою руською може бути заключений тільки перед латино-католицьким священиком, місцевим парохом. Якби-ж який руський уніатський священик легкодушно важив ся спротивити ся такій постанові нашій, мусить бути укараний відлученням і иньшими карами, за помічю світської власти“¹⁾.

Уніатська ерархія гірко ображена була таким трактованнем уніатського духовенства наче якогось не-католицького, уніатських церков як якихось „сінагог“—так називано звичайно тільки церкви православні. Справді, тенденція латинського духовенства—поставити на відповідній віддалі уніатську церкву, більше менше там, де була церква православна, була очевидна, і дійсно була дуже характеристична. Уніатська ерархія шукала помочи у папської курії, і та з свого становища справді цінячи уніатську церкву, старала ся впливати на клерикальні і правительственні круги, але кінець кінцем не могла переломити їх малоприхильного настрою.

В тон йому підгравали такі услужні пера, як Сакович, що зводячи свої рахунки з уніатською ерархією, обвинувачував українську уніатську церкву, що вона носить тільки йменне унії, а в дійсности стоїть на схизматицьким ґрунті, а що до темноти і забобонности свого духовенства, всяких непорядків і надужить стоїть гірше ніж православна церква під рукою Могили. В перших своїх публікаціях (*Kalendarz stary, 1640, Sobor kijowski, 1641*) Сакович ще не виступав безпосередно против уніатів, тільки проти східнього обряду, котрого вони тримались. В „Перспективі“, ображений уніатськими заходами проти його публікацій і різких устних відзивів (про се оповідає в передмові)²⁾ він уже вдарив на уніатів без усякої церемонії. Закидав владикам, що вони мають тільки титул унії з римською церквою, а у всім згоджують ся з схизматиками: правять богослуженне з їх книг, повних хиб і забобонів, і нема у них любови і ревности пастирської після смерти „тих покійних гідних митрополитів і владиків“. Дорікав їм симонією, поборами з духовенства, недбалством в ставленню поїв, неправильним відправлюваннем таїнств, глузував з різних непорядків, з жонатого духовенства—всуміш висміваючи уніатські порядки з православними.

І се були болючі докори, бо часто були правдиві, і дошкуляли уніатам ще більше ніж православним. Ті бодай могли вимовляти ся тяжким становищем своєї церкви, довго позбавленої ерархії, всякими утисками і тяжкою спадщиною давніших лихих часів. Але уніатам—

¹⁾ *Narasiewicz Annales ecclesiae ruthenae* с. 352.

²⁾ Передрукована у Голубева П. Могила II дод. с. 323 і д.

тим, що кинули стару віру і иньших кликали кидати її, в інтересах кращого церковного порядку і правої науки йти під римського первосвященника, називали себе католиками, претендували на однакові права з католицькою церквою,—їм дуже трудно було оправдувати ся, коли їм показували, що не далеко вабігли від православних. А тим часом приходило ся в тім признавати ся, і таке признавнне звучало напр. в досить незручній і анемичній відповіді минського владика Пахомія Войни-Оранського, з котрою він виступив против Саковича¹⁾. Він виправдував ся, що ті різні неправильности походять з надто великої простоти і „уломности“ уніатських священників. Посилав ся на заходи соборів і візитаторів, на суровий суд і скидання з урядів провинників. Про проступки владиків відзивав ся, що їх не годить ся виносити, а покривати, щоб не було соблазну, і т. д. Розумієть ся, се звучало власне як свідoctво власного убожества.

В політичних кругах ті вічні жалі і накликування до помочи з боку уніатської ерархії робили неприємний настрій. Її удавання до папи з жалаями на правительство і клерикальні латинські круги, до правительства—по поміч против непослуху і супротивлення православних, з одного боку, з другого — те роздражненне, яке, зовсім очевидно, викликали серед православнаго громадянства заходи уніатів коло поширення свого володіння і поміч, яку давало їм правительство,—піддавали кінець кінцем теж гадки досить неприхильні до уніатської церкви. Чисто релігійні мотиви, яким так повно і нероздільно підлягало правительство Жигимонта, не мали такої сили над правительством Володислава, як ми вже знаємо. Навпаки воно мало нахил до релігійної толеранції, і питання релігійні оцінювало перед усім з становища політичного.

З політичного ж становища справа православної віри мала дві сторони, з котрих мусіла бути оцінювана: нахил православних Польщі і Литви до Московщини, се одно, небажана залежність їх від царьградського патріархату, що стояв на услугах турецького правительства—се друге. Унія, не осягнувши своєї мети—опанувати православну церкву і відчужити її варівно від московських і турецьких впливів, не тільки була ненаручна з становища релігійної толеранції, служачи невгасимим огнищем релігійних свар і нагінок, але і з чисто політичного погляду викликала небажані наслідки, бо ватісняла ще більше звязки дізунітів з патріархатом і Москвою.

¹⁾ Zwierciadlo albo zasłona od prew. i. m. oycy P. W. Orańskiego... naprzeciw uszczypliwey Perspektwywie przez x. K. Sakowicza, złożonego archimandritę dubienskiego zebraaney i napisaney, 1645.

Очевидна була річ, що власне в період творення унії і підтримування її правительством ожили і зміцнилися звязки діаунітів з патріархами, перед тим майже завмерлі. З другого боку—всякі успіхи унії з тим більшою силою змушували православних шукати помочи і опори у єдиновірної Москви. І я думаю, що в польських правительственных кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіма її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була звязана православна справа.

З сього становища, правдоподібно, трактував ся в сих сферах і проект східного патріархату Польщі і Литви, котрий очевидно не раз піднімав ся в часах Володислава. Перед усім з сього становища повинен оцінювати ся і нами, хоч без сумніву з різних, відмінних сторін трактував ся в сучасних польських і українських, клерикальних католицьких і православних кругах. В сих супречаннях він заблудив ся і потонув, не будши навіть повнові виразно поставленим, так що й наші відомости про нього зістали ся дуже невизначні. Але для оцінки тодішніх відносин і настроїв він має вагу, і мусимо коротенько спинити ся над виясненнем сього моменту.

Найбільш інтересний з сього погляду обіжник короля, розісланий ним в осени 1636 р., серед жалів і прикростей, які викликав розділ володінь між православними і уніятами. Король звертав ся до єрархії обох церков і до брацтв— „бо і від них немало залежить в релігії вашій“. Вказуючи на те, що переведенне в жыте способів васпокоєння стрічає трудности і мабуть далі не лишить Річ-посполиту в спокою, король виває їх, аби пред будучим соймом постарали ся, порозумівши ся між собою, винайти певні способи релігійної згоди і порозуміння, а від себе як такий спосіб висуває утворенне особіного патріархату для православних і уніятів Литви і Польщі:

„Знаємо, що найважнішим питаємем між вами і ними буде послушенство, котре віддаєте патріархови константинопольському. Але коли ви візьмете під увагу, що діяло ся з тим (патріаршим) престолом і тепер дієть ся, легко прийдете до того, що не нарушаючи прав патріарших можете ви, за прикладом Москви й иньших держав, мати дома те, що тепер ввідки инде дістаєте. Учините річ Богови милу, Річпосполитій користну, народови Руському потрібну—особливо тому що в унії пробуває, а нам про всяку нагоду—памятну“¹⁾.

Заразом король через своїх післанців вів усні переговори в тім же напрямі, накликаючи обидві сторони до можливих уступок. За-

¹⁾ Supplementum ad historica Russiae monumenta ч. 72—лист адресований до львівського брацтва, з датою 5 вересня. Подібний же лист з датою 31/VIII був адресований до уніатського митрополита—див. у Голубева П. Могила П с. 122 (в друковану опись митрополичого архива не війшов).

ховала ся заява такого післанця в актах виленського брацтва. Король пригадував, що уступки православним були вроблені з огляду на обіцянку їх проводирів, що вони скоро приведуть до порозуміння з уніатами, і час би се сповнити. Вказував на прикристи, обмеження і пониження, які дають себе відчувати православним і грозять загибллю їх „такому гарному обрядови“, викликаючи все більше переходів на латинство. Заохочував до порозуміння, поки час—поки уніати, не дочекавши від православних ніякого порозуміння, не перейшли ще в усім церквами і маєтками на латинський обряд¹⁾.

Як підставу для порозуміння витягнуто знову стару формулу, приготовлену для компромісових соборів 1629 р. Пункти про відміни догматичні і обрядові обох церков, які мали тепер уважати ся за такі що не підпадають суперечкам і осудам противної сторони, зіставлені тут без вначнійших змін, тільки додано загальну замітку, що в тих пунктів дещо можно й попустити. Натомість вся увага звернена на відірвання Руси від патріархату. Крім того що зверхня власть патріарха над епархіями Польщі і Литви допускаєть ся під тою умовою тільки, що він викажеть ся правовірною сповідею своєї віри пред правительством польським (як в проєкті 1629 р.), — новий проєкт висловляє бажанне, щоб раз діставши посвященне від патріарха, митрополити руські потім уже не мусіли їздати за посвященнем до нього і всі взагалі відносили до патріархату обмежили ся листуванням в питаннем віри та поминаннем патріарха митрополитом на богослуженнях.

Проєкт широко розводить ся над мотивами, в яких було б бажно занехати подорожі за посвященнем до патріарха. Ударе в різні чулі струни—вказує на видатки, ввязані з сими подорожами, на те що така залежність робить нечесть руській церкві: зайди Греки правлять Русинами по своїм приймам, і т. д.²⁾ Ясно відчуваєть ся, що тут лежить властивий нерв цілого проєкту і взагалі всіх сих заходів—ліквідація звязків з патріархатом³⁾.

Про заснованне самостійного патріархату для епархій Польщі і Литви проєкт не згадує; недоговореність чуєть ся виразно в тих дуже складних, перемудрених і зовсім очевидно—неможливих до переведення способах, якими проєкт хоче скомбінувати номінальну залеж-

¹⁾ Декларация са була друкована у Лукашевича *Dzieje kościoła wyznania helweskiego*, і з другої рукописи у Голубева П. Могила II дод. 30; Голубев (с. 142) наводить і дагу сих переговорів—1636 р., тии часом як Лукашевич клав їх на останні роки Вселодиславового панування—як і у Єрлича переговори про компроміс положені під р. 1647. ²⁾ У Гарасовича *Annales* с. 452.

³⁾ Са обставина потверджує, що проєкт в сій формі належить до сеї стадії компромісових заходів; так каже й Гарасевич, не пояснюючи одначе, чи се його здогад,—чи копія, яку він мав, давала якусь вказівку в сій напрямі.

ність від патріарха з признанням верховности папи і провести його в жите. Він немов полишає самим сторонам вибрати з сеї плутанини на твердий ґрунт — признати заснованне самостійного патріархату за єдино можливий і бажаний вихід з усіх трудностей. В своїм обіжнику король, як ми бачили, вважав можливим вказати на сей вихід зовсім виразно. Натяк, зроблений його уповажненим перед виленськими братчиками, що з сим компромісом треба спішити, поки уніатська церква ще існує і не потонула і не розпустила ся безповоротно в морі римо-католицької церкви, дає зрозуміти, що по думці короля православна церква не мала бути такою пасивною стороною, як представляють собі деякі дослідники: тільки прийняти уніатські догмати, власть папи і т. д., одним словом за ціну патріаршого титулу для свого митрополита перейти властиво на унію¹⁾ Король давав зрозуміти, що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за ціну певних уступок — головою за розірванне свого підданства царгородському патріархови.

За сю ціну пожертвувати унією — віддати її назад під православну зверхність, в державного, політичного становища могло вважати ся річею зовсім оправданою і мудрою. Унія не сповняла свого призначення, не виявляла житевої сили, служила тільки джерелом неуставного роздраження і боротьби. Коли б, пожертвувавши нею, можно було вирвати Русь Литви і Польщі з під впливів чужих держав — Туреччини і Москви, рахуючи, що утворенне самостійного патріархата не тільки розірвало б залежність української-білоруської церкви від турецьких впливів, а викликало б і певне напруження і проголошенне також і в відносинах місцевих православних до Москви, — можно було б сказати, що се здобуток не був дорого оплачений. Варто було задоволити національні домогання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахили до Москви, і я думаю, що кружок Володислава з становища його московських і турецьких плянів мусів се розуміти. Москва виростала знову і ставала знову небезпечним конкурентом.

З другого боку такий проєкт, що обіцявав повну перевагу над унією, підданне її під власть православної єрархії, скріпленне православної церкви і піднесенне її престижу, без порушення догматичної сторони, — міг рахувати і на спочуте Могили і православних. Могила, безсумніву, бажав можливо сильною, самодержавною

¹⁾ Так власне розуміє справу Голубев і припускає, що Могила відразу ставив ся неприхильно до сього плану (II с. 146—9). Я думаю, що король і його дорадники не були так наївні, аби думати, що в сей момент піднесення православної церкви її можна звабити на унію патріаршим титулом.

власти в українсько-білоруській церкві. Вишування патріархів у внутрішні справи її він уважав небажаними, шкідливими, і опираючи ся на свою гідність патріаршого екаарха змагав до того, щоб мати під своєю властю і юрисдикцією владиків і ставропігійальні ієститутції, не допускаючи безпосереднього відклику їх до патріарха.

Се становище він вазначив виразно, виступаючи против відклику до патріарха перемиського вибранця на владцтво Ів. Понеля. Він заявив, що він не посвятить його, як кандидата неканонічного, навіть як би патріарх на те дав свій наказ: „иъж мы таковое отъ свят. пастыря нашего куръ Кирилла константинопольского патріарха право и листъ маємо, абы никто зъ народу нашего російского нѣчого приватне и потаємно безъ наше митрополитанское и всее церкви наше російское вѣдомости и благословенія себѣ отъ святѣйшихъ патріарховъ выправовати не важил ся, если жъ што такового и выправиль безъ благословенія насъ митрополита и безъ вѣдомостд всее церкви, — абы то у насъ православныхъ всѣхъ не важно и не принято zostавало“¹⁾.

На сій підставі Могила претендував на дисциплінарну власть над владиками, на право цензури видань, на безпосередню зверхність над брацькими церквами і монастирями. Напр. він слідить за шафованнем владиків і монастирів їх маєтками, боронить від розтрати, звертає увагу і навіть наказує зайняти ся реставрацією упущених церков і т. д.²⁾. З львівським брацтвом у нього вийшла суперечка в справ друкарських. За те що львівське брацтво не піддавало своїх видавъ його цензурі і друкувало видання конкуренційні, приспоряючи тим утрати київської печорської друкарні, Могила виступив против брацьких видань, заборонив братичкам друкувати книги без його відому, а всім вірним „під клятвою“ заборонив купувати брацькі видання, і для сильнішого натиску благословив львівського друкаря Михайла Сльозку друкувати церковні книги. Брацтво звернуло ся до тодішнього патріарха царгородського Партенія і той наказав Могилі відібрати від Сльозки даний йому дозвіл, але Могила не послухав, можливо — опирав ся на права дані йому попереднім патріархом Кирилом, — чи сподівав ся взагалі покінчити з залежністю своєю від патріарха.

Партеній вислав до нього грамоту, доказуючи, що він не сповняє прийнятих форм покори супроти патріарха, як свого зверхника — не поздоровив його, коли він засів на патріаршим троні, і тепер входить в патріаршу власть, змушуючи львівську ставропігію

¹⁾ П. Могила I дод. с. 557.

²⁾ Див. у Голубева I с. 407 л., 510—11 й ин.

до послухності собі. Патріарх ведів не зачіпати ставропігії, під грозою великого невдоволення, але Могила таки не послухав і далі добивав ся від братчиків, щоб вони рахували ся з його зверхньою властю¹⁾.

При таких тенденціях Могилі, при таких його поглядах на становище митрополита, придбанне патріарших прав, безсумніву, мусіло йому дуже усміхати ся. Прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східніми патріархами, промовляв за можливістю такої реформи — недурно король в своїй грамоті вказував на нього. Що власне Могила мав при тім вайняти сю позицію патріарха, се було ясно для всіх. Ніхто в тім не міг зробити йому конкуренції, і з становища правительства був се кандидат вповні відповідний. Імя Могилі як budouчого патріарха ходило по устах.

Весною 1638 р. воевода волинський Сангушко мав писати Ісайї Копинському, що Могила призначений на „патріарха християнської віри“. Так як Копинський про се сповіщав своїх прихильників, задніпрянських старців, і як потім ігумен дубенський Пафнутій оповідав про се перед московським воеводою, ціла справа представляла ся як одна інтрига на православну віру. На соймі порішено, щоб православної віри в Польщі і Литві не було — „християнські церкви“ вруйнувати, книги руські вивести, і перевести сей плян має Могила. Він відступив від „християнської віри“ (православної себто) і папа благословив його бути патріархом ніби то в християнській вірі (заховати вид православного), а він присяг королеві і сенатови, що віру християнську „ученьемъ своимъ“ знищить і всю службу церковну заведе по волі папи римського, церкви всі поверне на лядські костели і книги руські виведе. Казали, що місце Могилі в Печерським монастирі і на митрополії займе Корсак, що саме настав (1637) митрополитом уніатським, в монастирях київських осядуть латинські черці, а Могила буде мати резиденцію в Вильні²⁾.

Очевидно, Ісайя в значній мірі сам приодяг одержані звістки про budouчий патріархат в таку сенсаційну форму, щоб докучити свому суперникови, а решту докінчила стрівожена уява задніпрянських старців, і без того підозріло настроєних до Могилі.

Тодішня польська кампанія також давала привід до трівожних поголосок. Оповідали, що з польського табору були вісти про унію: вже вона порішена, і тільки нинішня війна перешкодила віздови Корсака на київську митрополію. Під впливом сих поголосок, і в звязку з тою загальною еміграцією, яка почала ся, коли кампанія взяла неко-

¹⁾ П. Могила II дод. 62, про суперечку сю тажже с. 502 і далі.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 5, 7—8.

ристний для Українців обороть, стариці і старці задніпрянських монастирів—лубенського Мгарського, Густинського і Ладинського рішили мандрувати також за московську границу, і весною 1638 р. післали своїх післанців до пограничних воевод до Путивля, просячи прийняти їх з огляду на небезпеку їх вірі. Справа ходила до самого царя і велено було їх прийняти, і по сім ченці зладили ся до переселення з усім добром монастирським. В остатній хвилі одначе відстав від сеї змови лубенський ігумен Калістрат з частиною старців і пробував і иньших відмовити від мандрівки, заявляючи, що поголоски про унію невірні. Се викликало цікаву полеміку між ним і иньшими ігуменами, вже з-аграниці: ті докоряли Калістратови, що він вирік ся Ісайї та його благословеніє і клятву пошлював, вийшов у зносини з латинниками і іронізує з унії, що її так настрашили ся: „чи з рогами чи голинятими ногами, чи з усом чи з бородою великою, чи піша, чи їздить?“ На вакиди Калістрата, що ігумени позабирали добро і пограбили монастирі, вони пригадали йому й то, що він „козореаского роду“ (козорізі), і певно не приніс в монастир великого вкладу, тим часом як вони „по ласці божій шляхтою породили ся“. Кінець кінцем за границу перейшло півтораєста черців і черниць, з кільканадцятьма селянськими сім'ями, підданими монастирськими; майно монастирське одначе переважно відібрали від них пограничні агенти польські. Московське правительство розмістало емігрантів в далеких монастирях, теп. Нижегородської й Симбирської губ.¹⁾

Ся агітація і мандрівка черців, а також велика еміграція пограничної людности за границу, що теж ішла під окликом небезпеки православній вірі, або принаймні в московських кругах представляла ся в сім освітленню (див. вище с. 74), викликала тривогу в правительственных кругах. Сі факти дійсно давали серйозну остерогу против усяких експериментів на некористь православної віри. Король, і ще більше Могила мали научку, щоб плян українсько-білоруського патріархату не будувати на яких небудь уніатських підставах, коли він мав бути здійснений,—і думаю, що ся научка не пішла в ліс, не тільки для Могили, а й для короля. Але трудність лежала в непримиренім становищі римської курії, дуже підовіриливо настроеної до толеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи комиромісам коштом унії.

Коли король по соїмі 1638 р. вислав до папи лист просячи папського дозволу на скликанне собору уніатів з православними, папська курія, не вважаючи на всі старання короля представити сю справу в можливо користнім світлі, поставила ся дуже неприхильно

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 2 і д.

до цього проекту. Король запевняв, що на сім соймі він уже так обробив православних, що можна сподівати ся їх приступлення до унії, коли їх закликати на уніатський собор, вяснити ім справу прилучення і ті умови, на яких вони могли прилучити ся до унії. Він представляв, що собор буде властиво уніатський: православних треба запросити, щоб вяснити ім справу і договорити ся що до способу їх приступлення.

Але курія, мабуть, мала реляції уніатської або латинської ерархії в сій справі, і ті представляли собі її инакше. Не вважаючи можливим вяснити справу листами, курія рішила вислати до Польщі нунція, аби на місці пильнував справи, і поручила йому противити ся рішучо скликанню мішаного, уніатсько-православного синоду і обговорюванню яких-небудь конфесійних компромісів. Аргумент мав бути той, що канонічне право не допускає таких мішаних синодів з католиками, і церковна практика вважає нетактовним наново дискутувати раз порішені річи. Унія може бути переведена тільки на основі постанов флорентійського собору, під тими умовами, як переведена була в 1590-х рр., і нема чого тут дискутувати і вимішляти щось нове. Поза собором можна переговорювати ся з дізунітими, витолковувати ім,—а як би вони ставили якісь нові умови, належить їх переслати на розгляд папи¹⁾.

Нунцій Фільонард, висланий до Польщі, в дусі сих інструкцій зайняв дійсно дуже непримирене становище супроти всяких компромісових плянів. Собор, заповіджений ще в 1636 р., прийшло ся відложити. Нунцій на ново опротестував уступки зроблені православним, і те саме зробили, з його ініціативи очевидно, католицькі сенатори²⁾. В своїх реляціях до Риму він описував короля прихильником еретиків і схизматиків і непохвально відзивав ся про Поляків взагалі. Одна з таких реляцій була перехоплена і король, користаючи з загального роздраження на нунція, не залишив виявити йому як найсильніше своє невдоволення та зажадав від папи, аби його відкликано. Папа відкликав, але нового нунція на його місце не прислав; відносини зістали ся напружені, хоч папа все таки не залишав листами своїми намовляти короля до більшої прихильности до унії³⁾. Були листи від папи і колегії de propaganda fide з захоотою до унії також до Могіля і до Кисіля, котрих добрі заміри ім рекомендував владика Терлецький⁴⁾.

Коли настав новий папа (1644), Володислав через свого агента патра Валеріана капуціна попробував наново порушити справу ком-

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 272. ²⁾ Theiner Vetera monumenta Poloniae III ч. 369.

³⁾ Ibid. ч. 375 (1643). ⁴⁾ Theiner III ч. 374, П. Могіля II дод. 69.

промису. Патер Валеріан приложив всі старання, щоб представити пред папою справу в найкориствійшій світлі. По його словам Могила був вповні готов поширити унію в своїй єпархії, і дізнити не настоюють уже на соборі. Курія, з огляду на таку добру нагоду до прилучення діавнітської Русі, рішила вислати нового нунція, звістного вже вам Торреса. Одначе і йому дано було в науку інструкцію, виладжену свого часу для Фільонарда, і взагалі Рим далі міцно стояв на єдино можливим для нього становищі—що иншої унії не може бути як тільки на підставах фльорентійських. Що до проекту патріархату, то сю справу трактовано досить ухильчиво, не відбираючи надій і очевидно рахуючи, що за-для сеї мети Могила піде на все. Крім нього пунцієви звертали особливу увагу на луцького владику Пузину, про котрого взагалі йшла слава, що він тайний католик і свого часу (мабуть при одержанню владицтва) зложив уніатську сповідь віри¹⁾.

З такими інструкціями Торресу трудно було помагати королеви в його плянах заспокоєвня православної справи, але справа компромісу і засновання православного патріархату не вгасала. В православних кругах сподівали ся його до останку і—полишаючи на боці різні мальконтентські круги вроді Копинського,—згаєть ся, ставили ся до нього з симпатією. Сподівали ся з тим піднесення сили і значіння православної церкви, а не бояли ся з боку Могили уніатської інтриги. Маємо цікаве з сього погляду листування між Могилою і виленьським брацтвом в осени 1646 р., на кілька місяців перед смертю Могили. Братчики, пишучи до Могили, потитулували його тільки екзархом патріаршим, і Могила дорікнув ім за таке укороченне титулу. На се братчики поспішили пояснити, що вони поступили так зовсім не для пониження Могилиної чести, а *futura providendo*, і зробили се за порадою київського ректора, Ін. Гізеля, себ-то чоловіка з могилиного кружка, дуже по нього близького. Значить—затитулували вони Могилу тільки екзархом патріаршим в надії недалекого патріаршого титулу²⁾.

Можна таким чином з усею рішучістю сказати, що доба Могили, або—правління Володислава IV, була апогеем сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопевности, свідомости своєї сили і далекосяглих надій православної єпархії.

Сї надії свої вона будувала одначе не на збудженню громадської ініціативи, не на організації опозиційних сил серед україн-

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 286.

²⁾ II. Могила II дод. 83 і 84.

ського громадянства, як представники українського відродження XVI в. і їх наступники в першій чвертині XVII в., а на помочи і прихильности правительственных кругів. Як строгий каноніст, проповідник упорядкування православної церкви відповідно до Ці канонів і віками усвячених практик, оборонець високого престою і сильної власти ерархії, Могила не був прихильним до тої широкої участі громадянства в церковних справах, яка витворила ся в попередню епоху змагань.

Цінячи напр. брацтва в теорії, або коли приходило ся обстоювати безпосередню залежність їх від митрополії супротив претензій владичих—бо се було в інтересах повноти і сили його власти¹⁾, Могила різко виступав против участі світських членів брацтва в справах церковних. „Дивуємо ся, що милость ваша не тільки не віддаєте охотою того, що нам самим, архіереям божим, шафарям таємниць його власне належить, але й сурово видаєте—будучи простими ляками, котрим право боже в церкві і в справах її мовчати наказує, підноситься і важиться над самий церковний і духовний уряд митрополитанський і екзарший, не то що архимандрійчий“ — писав Могила львівським братчикам, коли вони відставили ігумена Йосифа Кириловича від завідування онуфрейським монастирем. „Ви тих осіб, котрих ми властю Бога і найвищої зверхности церковної нам даною благословили, подали і настановали ва вашим прошеннем і причиною,—скидаєте з урядів духовних своєю безвладною якоюсь властю, щоб не сказати—сліпим поривом. Викидаєте з монастирів і з спокійного монашого мешкання, докучаєте словами невалежними і нешановними“, і т. д.²⁾.

Тим менше міг Могила бути прихильником участі в церковних справах елементів революційних, яким була українська козачина, до котрої опіки і участі звертали ся бувало його попередники. Не тільки мотиви тактичні—огляд на правительство—не дозволяли сього тепер, коли на ласку правительства так багато рахувало ся. По самому складу ідей і почувань сих „за ласкою божою шляхетно уроджених“ і ерархічним консерватизмом перейнятих представників Могилянських кругів було їм противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом. Оповідання пізніших письменників, що представляють Могила прихильником Хмельниччини,

¹⁾ Iakoż by nie ten klejnot stauropigiey zostawał w bractwach po te czasy, iżby dawno apostatowie z swoią unią wszędzie chorągwie porozwiali, писав Могила владіці білоруському Косову, борюючи неаалежности моголівського брацтва від нього і своєї безпосередньої власти над брацтвом (П. Могила II дод. 42). Цікава ся кореспонденція між владикою і митрополитом, ведена по-польськи!

²⁾ П. Могила II дод. 23.

опирають ся на очевидним і повним нерозумінню Могилиної доби, хоч перейшли навіть і в новішу історіографію¹⁾.

Ні, Могила не був прихильником козаччини, від котрої прийшло ся йому вважати таких болючих прикостей ще перед своїм виступом на митрополію. І описки і помочи шукав його противник Копинський, Могила натомість служив своєю помічю Кислевю, як треба було всякими хотрошами заспокоювати козаків²⁾. В могилянській літературі не знайдемо ніякого спочути погромови козаків в 1637—8 рр. і тим бідам, які всади на них тоді, навпаки знайдемо досить зневажливі відзови про сих „ребелізантив“. В „Тератургімі“ виданій могилянським кружком в 1638 р., в присвяті кн. Лі Четвертинському з спочутем і похвалою згадують ся його подвиги в рядах польського війська в кампаніях против козаків—куруківській, переяславській і кумейській, убійчі удари, що падали з його руки на козацькі голови, козацькі трупи, що стелили ся під кінські копита польського війська, і криваві тріумфи гетьм. Шотоцького „над гордими ребелізантами козацькими“³⁾. Але все таки тут вирази ще досить здержливі в порівнянню з тими фарбами, якими описував козацько-польські конфлікти київський ректор Оксенович-Старушич кілька літ піанійше (1641) в надгробнім слові над тим же кн. Лею Четвертинським:

„Высоце славный богатырь нашъ князь Ілія, будучи барзо лѣтъ молодыхъ гдѣ послышалъ, ижъ козацкій ребелізантиъ Голадъ, ласкою королевскою и волностю золотою утучонный, порвался на власного своего пана руку подносячи — при иншихъ многихъ сердечныхъ милосникахъ отчизаны, сынахъ коронныхъ... порвал ся з одважнѣмъ

¹⁾ Гродський, ніби то з слів Виговського, оповідає, що Хмельницький прийняв гетманський уряд тільки в благословення митрополита, що не лише благословив козаків на повстання, але й затривив анатемю всім, хто маючи змогу чимсь помагати йому, ухилив ся-б від участі (Historia belli с. 50). Енгель, переповідаючи се оповідання, приложив його без усяких остережень до Могили (Geschichte der Ukraine, вид. 1796, ст. 152). У Срезневського в Загоровській Старині Хмельницький розсилаючи універсали по Україні, пише до митрополита: „Настає час волі божої, молитє ся за нас і за вітчизну“, і „митроп. Петр положив церковну клятву на всіх хто не стане одностайно з Хмельницьким, і по всіх церквах звелів молити ся Богови, аби спас православне“; і по сім завважає ся, що універсали Хм. мали скрізь успіх. Костомарів у своїм В. Хмельницьким (1 вид. с. 237, вид. 1859 р. с. 177) повторив се оповідання в приложенню до Могили, в тою тільки поправкою, що Хмельницький, „конечно, совѣтовался съ нимъ еще в 1646 году“. Піанійше він (вид. 1884 с. 249) висловляв здогад, що Хмельницький міг щось таке говорити на помершого для осмілення козаків, і в кожнім разі вважає Могулу безсумнівним прихильником козаків („былъ еъ нимъ благосклоненъ и постоянно находилъ ся ними въ признанныхъ отношеніяхъ“, с. 116). Такою вважає його репутацію у сучасників, а внаше, говорячи про Косова (с. 361), противставляє його Могили, кажучи, що Косій не поділяв „православно руськихъ ідей незалежности, які одушевляли його попередника“. На неправдоподібність сеї характеристики Могили дуже різко вказав Куліш у своїй Історії опаденія, I с. 187.

²⁾ Див. в ч. I с. 231, 1 вид.

³⁾ Передмова л. СЗ.

знимушомъ молодымъ на застарѣлыя въ бурдѣ и крнобрности козацкіе Голяды на Курукови, на которыхъ каркахъ первястки мужества своего досыть славно милой принесли и офѣрвалъ отчизнѣ. — А гды ребеблїя свовольныхъ козаковъ запорозскихъ межи Бѣловерой и Кумейками в немалую прибрали ся купу, тамъ... при боку ясно-вельможного е. м. пана Миколая Потоцкого... яко добрый ротмнстръ станоль и крнобрность днепровыхъ ребеблвантовъ, дурную буту ушикованую, з сердечными кавалерами полсними, братією своєю помешалъ, стелючи поля ва милоу бездушнымъ трупомъ козацкимъ. А потымъ лѣтомъ тогожъ року в открытомъ полку людїй власныхъ ясно освещеного родича прибылъ одважный тотъ богатырь на Старецъ противъ свовольному ребеблванту Остренину, гдѣ пред очима аще велм. е. м. п. гегмана полного досыть одважне и мужне ребеблванты громилъ днѣпровые и богатырскїй свой анимушъ милой отчизнѣ асьне освѣдчилъ¹⁾.

Могилѣ й його товаришамъ могло зовсімъ широ здавати ся, що православна церква вже не буде потребовати тихъ днѣпровихъ ребеблвантїв і не повинна компромїтувати своєї справи, поручаючи їй козацькій опїці. Безъ сомнїю такого погляду держав ся і наступникъ Могилы, оден з найблизшихъ йому людей Сильвестръ Косів, з епископїв білоруськихъ вибраний на митрополїю з огляду „на значний і старинний його рід, високї прикмети, побожність і розумність, а такожъ ревність і постійність в релїгїї нашій“²⁾. Переговори в справї релїгїйного компромїсу, веденї з нимъ заразъ по тїмъ якъ вступивъ він на митрополїчїй престїл, зробили дуже приємне вражїнне в польськихъ кругахъ³⁾.

¹⁾ „Казане погребовое над тѣломъ ясно освещеного князя е. вл. п. Илїи Святополка на Четвертїи Четвертинского, ротмистра войска кварцяного его крол. млтѣ“ і т. д. — вїжки в замїтїцї проф. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношенїй въ Малороссїи XVII в. (Извѣстія акад. отд. рус. яз. 1903).

²⁾ Актъ вибору з дня 25/II 1647 — в Архївї Ю. З. Р. 11. 1 ч. 28, также (ч. 27) актъ вибору на печерську архїмандрїю Йосифа Тризни, довершеного 25/І. Небезинтересно поглянути на свѣтськихъ участникахъ обохъ виборівъ, представниківъ православнихъ ще родівъ. Першимъ стоїть Адамъ Кисїль в чинї каштеляна кїївського (одинокий православный сенатор), далї земскї достойняки: Максимїліанъ Бжозовскїй підстолїй кїївскїй, Семенъ Вигура городничїй кїїв., Данило Вороничъ скарбникъ кїїв., Федіръ Суманскїй Прокура писаръ зем. кїїв., Олександръ Кисїль підстолїй чернїгів., Самїло Вороничъ чашиникъ чернїг., Криштофъ Кильчицкакий скарбникъ чернїг., Прокїпъ Верещака коморникъ чернїг., Борисъ Грязной (з московськихъ емігрантїв) ловчий новгород-сїверскїй, Григ. Четвертинскїй підкоморїй луцький, Захар. Четвертинскїй підсудокъ луцький, Гаврило (Наугуто) Коритинскїй бурграфїй луцький. Понадто члени такихъ шляхетськихъ родівъ: Тимшъ Бжозовскї, Ставецькї, Єрличї (Йоакимъ, звїсний мемуарист, оден з кїлькохъ що й підписали ся по-руськи), Трипольскї, Витговскї, Дублявскї, Щельовскї, Немвириньскї, Олексичї, Пашнї, Третяки, Солтани, Сурнини, Скипори, Савицькї, Шаянскї, Голубї, Липинскї, Филиповскї, Стривязькї (sic), Ставецькї, Шельковскї, Бажинскї, Масальскї, Черницькї, Хлопецькї, Ободенскї, Соколовскї, Волковицькї, Кердеї, Мадаленскї, Гладуновичї-Дубїськї, Поворївскї, Дмоховскї, Ледуховскї, Злотолинскї, Городиськї, Стрїльчаньскї, Затиркевичї. ³⁾ Див. низше, в останній главї.

Нічим не виявив вів свого спочуття і солідарности з великим повстанням, котрого свідком судила йому доля бути; навпаки весь час до його помочи і поради ввертаєть ся в козацьких справах Кисіль — як і до його попередника. Ся двовначна роля сього львівського духовенства поясняє різкий викрик чигиринського полковника Вешняка підчас комісарських переговорів 1649 р.: „і ваші ксьондзи і наші попи — всі... сини!“¹⁾

І не вважаючи на се все першим окликом, під котрим загреміло повстання і з котрим потім пішло воно в традицію — все таки було оклик „за віру!“

„В Польщі і Литві всіх Ляхів побити за те що віру християнську ламали і богато християн побивали та сидоміць до дялської віри приводили“, описує програму повстання московський вістник Климів, на початку червня побувавши в таборі Хмельницького²⁾, і так перекажує секретну місію від Хмельницького: „як будуть тебе роспитувати царські приказні люде, ти їм потайки скажи, що королеви смерть учинила ся від Ляхів: довідали ся Ляхи, що у короля з козаками зносини: послав король від себе грамоти на Запороже до попереднього гетьмана, щоб вони самі за віру християнського грецького закону стояли, а король їм буде на Ляхів помічник“...

Тут можна б бачити умисно для московського ужитку приготовлену легенду. Але про війну за віру говорять і иньші, зовсім випадкові вістники. „Запоровькі Черкаси бють ся за віру“, оповідає в листі чоловік з Вязьми, побувавши за границею, на Білоруси. „Свара і бої з Поляками й Литвою у Черкасах вийшла за віру“, толкує иньший, довідавши ся вістей з Більна. „Ляхи бють ся з Запорожцями за віру“, поясняє якийсь Жид-митник в Дорогобужі. „Кажуть, що за віру у козаків з Поляками така війна, і перед тим була у них така війна“, пише в Ріги Німець Вольмар своему знайомому до Пскова³⁾ і т. д..

Досить се несподівано по тім всім, що ми бачили вище — але кінець кінцем не буде дивним, воли ми пригадаємо, з одного боку — цілий ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території — дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередно перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого — візьємо на увагу те, що з різних мотивів роздражень і невдоволень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького пановання, — релігійний мотив був найбільш популярний,

¹⁾ Michałowski. с. 373.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 216.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 212, 227, 229, 231; пор. також 213, 230, 237, Акты М. гос. II с. 222 й ин.

найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих¹⁾.

Коли таким чином мотив релігійний усилено підчеркував ся, розширив ся і роздував ся нерозмірно з своїм реальним значінням в данім моменті, — навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, так що віде майже не виступає у весь аріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афорізмами, які дають нам зроуміти той властивий сполучник, який об'єднував ріжні класові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті.

В попередніх розділах сеї праці ми слідили з можливою докладністю за соціальним процесом, як він розвиває ся ва українським ґрунті в останніх столітях. Бачили, як він переводив величезні маси українського народу в становище повного безправя, переймаючи їх гнівом і ворожнечою против польського режіму, вигоняв з насиджених місць найбільш енергічні й непримирені елементи й переслідував крок за кроком далі, на нових осадах, подніпряньських і задніпряньських, — на останніх границях Річи-посполитої, де вони сподівали ся бути безпечними від панських претенсій. Ми бачили, як на сім ґрунті виросла козацьчина як велика соціальна сила, завдяки своїй непримиреній опозиції шляхецько-магнатському режімови, і в міру її зросту на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським пануванням. Не тільки селянство, а й міщанство і дрібне шляхецтво, притиснені тяжкою рукою старостинської адміністрації, і православне духовенство, і православна, національно-настроєна шляхта, і просто шляхта місцева, незалежно від свого походження (навіть з родів західних, широ-польського походження), що напливають все в більших масах протягом першої половини XVII в. до східної України, не мирила ся з монополізацією тутешнього землеволодіння і тутешнього хозяйства в руках самих магнатів²⁾, — всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні звязки з козацькою опозицією.

¹⁾ Досять влучно, під очевидним вражінням сучасних релігійних війн, зауважає з поводу релігійної агітації Хмельницького Коховський (с. 27): *suetu rebellis genii more, qui nunquam regionem invasit, nisi prius enthesi ustitata religionem obtenderet*—не підійняєть ся повстання, поки не ужене собі за покров релігії.

²⁾ Про сей процес монополізації землеволодіння східної України в магнатських руках і випраданні магнатами дрібніших власників див. в т. VI с. 285—6. Ноту дрібношляхецького вдоволення з поскромлення магнатської пихи Хмельницьким будемо бачити виразно в сучасній віршовій літературі про Хмельниччину.

В різних моментах ці зв'язки виступали сильніше, в інших слабше, більше або менше виразисто й яскраво. Хмельниччина потягнула всі ці елементи протесту з особливою силою, викресала з них максимальну іскру боротьби. Але з другого боку, розуміється, мусіла на собі показати і різні впливи та змагання цих опозиційних елементів, які втягнула в свій вир. І сила та виразистість цих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого і складного руху 1648 р., залежала, розуміється, не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелігенції і ступеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей.

От тим власне пояснюється, що на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підкреслено — боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королевят, що мовляв захопили в свої руки державу і правління, обезвладнили короля, напосіли ся на козачину. Се теж був мотив дуже зручний, з становища державного легітимізму, а заразом найбільше близький тим шляхецьким (почасти і козацьким) елементам, які в таких значних масах вступили в ряди повстання і надавали також тон його ідеології, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькій війську, становлячи так би сказати — його мозок¹). А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ту стихійну силу, яка заливала українські землі, підкопуючи, обрешуючи всі позиції шляхецького режиму, — все таї переважно виставали ся в ролі пасивній супроти провідників повстання — хоч і учосили їх нераз проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, в його мотивуванні, в формулюванні його завдань вони проявляли себе невмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії.

Сю енергію ми вже могли помітити в попереднім повстанні.

Ми бачили відзиви польських політиків і адміністраторів, які оцінювали зовсім справедливо всю останню подніпрянську колонізацію, як велику масу запального матеріялу для зломлення польського

¹ Участи в Хмельниччині шляхти й II значітно присвятив особливу увагу Липинський в своїй монографії про Кричевського (*Z dziejów Ukrainy* с. 157 і д.). В козацькій реєстрі 1649 р. він нарахував представників 750 шляхецьких родів в числі 1500 осіб (с. 490) — перед ним подібною статистикою зайняв ся був А. Поле (*Powstanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego, Sylwetki historyczne*, т. VIII) і нарахував представників 450 родів в числі 2500 душ. З сучасних звісток про Хмельниччину а дві такі що дають цифри шляхти в рядах повстання (розуміється ся без всякої претенсії на докладність). Анонімна реліція в Варшаві про облогу Замостя переказує звістку, що в війську Хмельницького а 7000 Полаків, себ-то шляхти (руки Чорторійських 379 с. 134). Кунаков розвідуючи про Хмельницького вночі 1649 р., чув, що в його війську „польських и литовских шляхты, которые учинены были банитами, 6000 человек“ (Акты Юж. и Зап. Рос. III с. 404).

шляхецького пановання¹⁾. Розвій шляхецької колонізації і шляхецького господарства в тих кільканадцяти літах, що пройшли між повстанням 1637-8 р. і Хмельниччиною, ще збільшили сю масу енергії і її напруження. Як огненні букви на сій сторінці польської історії ясніє характеристика Бопляна писана в переддень Хмельниччини: „Шляхта живе як в раю, а селяне як в чистилищі, а як ще селянам трапить ся попасти в неволю лихому панови,—іх становище гірше від галерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до Запорозжів“²⁾. Але — сам Боплян не знайшов причинової звязи між сим, так сильно начеркненим образом і великим повстанням. Він трактує його просто як акт мілітарної енергії козаків, не пояснюючи його соціального підкладу. І серед иньших письменників, чи українських чи чужосторонніх, не знайдемо ні одного, котрий би влучив в сей соціальный нерв: поневолення і експлоатація селянської верстви були занадто загальним явищем тоді скрізь.

Може ще найблизше підійшов до нього жидівський мемуарист, Натан Ганновер, характеризуючи те тло, на яким виникли козацькі повстання, вінчані Хмельниччиною. Спімнувши насамперед заходи Жигимонта, якими він приводив до польщення і католичення українську аристократію, і організацію козацького війська, „вільного від податків і обдарованого такою вільністю, як шляхта“, він так характеризує становище українських мас: „Решта бідного руського народу робила панщину у магіатів і шляхти, а сі обтяжали його тяжкою працею, глиною і цеглою і всякою роботою в дому і на полі (біблійні фарби жидівської неволі в Єгипті). Шляхта накладала на нього великі тягарі, а де-котрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід з усіх найбідніший (жидівський) — теж панував над ним“³⁾.

Волинський Жид глибоше вглянув в ті основи, з яких виростало повстання—дав ширший синтез соціальних і національних причин його навіть, ніж свій „Самовидець“, що не спиняючи ся гадкою на загальнім поневоленню підносить тільки де-які другорядні прояви й симптоми його: самоволю державців, особливо Жидів. Само по собі кріпацтво не ображає соціального почуття речника „статочного“ громадянства, він готов навіть припустити, що самому панови селянин не пожадував би податку—тільки панощенне підпанків уїдало

¹⁾ Див. в т. V с. 216 і д., т. VII с. 225 і д., і в сім (VIII) томі I с. 277 і вид.

²⁾ Description, вид. 1861 с. 24.

³⁾ Найновіший переклад—М. Балабана (Sprawy 13—4).

ся йому. Подібне поверховне спликування на різних подробицях кріпацьких відносин, без загдублювання в самий принципіальний, класовий, чи національний антагонізм дуже характеристичне; стрічаємо його і у інших письменників.

Так Грондский напр. тим способом описує селянські кривди: „Нарід руський тим способом утісняв ся—синів їх пани змушували до різних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькови оного, аби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету звану „лудек“, що варта 6 грошей угорських: Жиди сей податок збирали і вишпачували. Крім того коли родила ся дитина, особливо хлопець, то наче на те, щоб пан потішив ся збільшенням синів у селян своїх, і щоб запобігти аби виріши той хлопець не подав ся до козацьких куп без відомости свого пана,—не дозволяло ся хрестити, поки такої ж монети не заплатять. Також коли дівчвна віддавала си заміж, не можно було побрати ся, не заплативши наперед того „дудка“ панови. І се на перший погляд здавало ся легким, але потім, через жидівську хитрість виросло в важкий тягар. Бо коли приносили податок за хрещенне сина або за вихід заміж дівчини, Жид, видумуючи різні перешкоди, не брав відрыву, але з звичайним своїм дотепом ріжними викрутами примушував платити собі більше. Також інші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій часті тому що віддавали ся в аренду Жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними присволяли собі“¹⁾.

Коховський завважає: „Що з українським народом поступали не без певної несправедливости, не можно заперечити. Все залежало від суворой або мягкой владі старост і панів тамошніх і від владі самого народу — покiрного супротив власти чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік, і інші підданські повинности, які здавна відбували ся і зносили ся. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові титули—шкіру за право ловити звіря, небувалі податки від риболовлі, замість денної панщини по три полторака²⁾, вини і карні і всякі такі річи—на них нарікали і жалували ся як на незносні тягарі, тим більше як наставляли немилосердні зборщяки та немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність Жидів, що з кривдою людности з прикрою своею вигадливістю вишукували

¹⁾ Ор. с. с. 32.

²⁾ Так мають в сім місці Pamiętniki.

різні доходи, або брали на відкуи горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусіли потім окупити смертю¹⁾.

Дуже характеристичне се особливе підчеркування ролі Жидів між різними причинами роздражнення українського народу—анти-семітизми XVII в., на котрім сходилися польські шляхецькі й українські козацькі круги.

Ми бачили вже, як Кушевич в змісті агітаційних листів Хмельницького серед різних, переважно досить загальних нарікань на поневоленне козаччини особливо підчеркує, що вона була віддана на самоволю королівських урядників і—чого не можна стерпіти—ва немилосердність жидівську²⁾. В листах Хмельницького писаних по корсунським погромі дійсно вказується на кривди від Жидів як на прояв крайнього поневолення козацького³⁾. Кривонос в своїм ввіснім листі до Заславського вважає їх головною причиною повстання („Жидів зволь ваша мил. до Висли завернути, бо та вина від Жидів вачала ся—вони то і вас з розуму звели“⁴⁾). Подібне буцім то писав і Хмельницький львівському магістратови стоячи під Львовом⁵⁾.

Московський конець Кунаков, по дорозі роспитуючи про причини козацького повстання, по свіжих слідах його (зимою 1648/9 р.) в своїм донесенню правительству досить побіжно згадує про иньші причини („вже давніше, багато літ велике утисненне від Ляхів і уніатів—віру благочестиву ламали, церкви божі печатали і багато благочестивих церков повернули на унію“, далі— „самих Черкасів побивали, жінок і дітей і маєток у них відбирали і всякі насильства і руйну їм чинили“). За те дуже спиняється на жидівських неправдах: „Крім того була Черкасом руйна від Жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів: ті Жиди Черкасів грабували і всяко над ними знушали ся: як тільки котрий Черкашенин викурить горілки або зварить пиво чи мід, не сказавши Жидови, або перед Жидом почне говорити не виявши шапки,—Жиди чіпляли ся до сього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу. А як помер Станислав Потоцький (читий Конєппольський), тоді Миколай Потоцький і кн. Ярема Вишневецький і Остророг і иньші пани до решти дозволили Жидам Черкасів нищити“⁶⁾.

Еронім Піночі, секретар королівський, як одну з важних причин козацького невдоволення теж підносить пагубні ради жидівські, що вони давали старостам на збільшенне доходів—„обіцювали по

¹⁾ Climacteres I с. 27, пор. Pamiętniki с. 274—5. ²⁾ Ваше с. 82.

³⁾ Michałowski с. 42, 44. ⁴⁾ Michałowski с. 89.

⁵⁾ Жерела IV с. 101. ⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 279.

20 тис. золотих, аби тільки пан заборонив палити горілку і шинкувати крім них (Жидів арендарів), і се чинило великі прикрости козакам, особливо як на жидівське жаданне підстарости посилали рубати кавани і горниця горівчані, як би де знайшли“; згадує також про великі доходи, які Жиди-арендарі вимішляли від судових справ¹⁾. Подібно висловлюється й краков'янин Голінський, добачаючи в жидівських визисках найважливішу може причину повстання²⁾.

В кінці як особливо різкий момент жидівського знушення над Русю вказує ся арендованне Жидами православних церков. Безіменний автор мемуарів в XVII в., осуджуючи поневоленне козацтва ординацією 1638 р. і добачаючи в тім тільки жадність до більших доходів старостів і дідичів українних, докоряє їм, що вони „Жидів упровадивши, за для гроша все їм в аренду пустили, навіть церкви, так що Жиди мали від них церкви, і хто хотів шлюбу, або хрещення, мусів Жидови арендареві заплатити, аби відчинив церкву, так само в неділю, або в святий день, і се так докучило хлопству, що вони теж на бунт пішли разом з козаками і змивши шляхецькою кровю свої краї, наповнили Україну несчисленими юрбами хлопства, вирізавши своїх панів³⁾“.

Львівський канонік Юзефович в своїй пізнійшій літописі міста Львова розвиває ширше сю дражливу подробицю жидівської експльоатації, не жалуєчи Польщі, щоб дати волю своему ворожому настроєви до Жидів: „Чув я навіть від наших же Поляків, старших, таких, що знали сю справу, що панованне Поляків в тих сторонах дійшло до такої недержливости, що навіть над церквами давали вони власть сьому родови (жидівському). Священик ковацький, попросту званий „дп' не міг у своїй церкві уділити своїм парохіанам тайнства хрещення, шлюбу й иньших, коли наперед не заплатив Жидови за ключі установленної паном плати, бо мусів кожного разу від дверей церковних відносити їх і віддавати до рук Жидови. З якими се надужитями діяло ся і вневагою тайнств і віри християнської, нехай судить потомство. По заслугам потерпіла ти бди свої, Польщо⁴⁾“.

¹⁾ Oczyste spominki I с. 141.

²⁾ Kdysz tesz niemal Zydzi przyczyna tey woyny u rebely kozackiyy, bo po Ukrainie wszedy niemal po Russy Zydzi u panow poarędowali majątnoscy, browary, gorzaln, młyny, pasieky, czła, myty, kędy częścokosc srogą czynieli nad poddanemi, danine i roboczne większą podnosząc, czego Rus y kozaczy nie mogli tego znossicz, bo niewolno w miasteczku u we wssi nikomu sobie piwa warzic ieno Zydowi, a u Zuda na sink bracz, gorzalki i miodu robie nikomu ieno Zudowi, hoc (hoc) mieli prawa y wolnosci swoje, to Zidzi odięly u ubogich szcisznęly przez winiosle arendy — panom ukazuяcz wielkie rozytky a ubogich ludzi lupiącz y cięmięzacz (с. 108). Подібні ж галася повторяє він потім ще раз—с. 180.

³⁾ Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc. I с. 254—5, пор. 274—5: я збираю до купи сі два тексти, що повторяють себе з деякими відмінами.

⁴⁾ Сборникъ лѣтоп. Юж. в Зап. Рос. с. 121—2.

Се все ті-ж мотиви, які оброблені були в звісній думі про по-неволенне козаччини Жидами і її повстанне:

Як од Кувішчини та до Хмельнищини
Як од Хмельнищини та до Бряшчини¹⁾,
Як од Бряшчини та й до сього дня
Як у землі кравецькій та добра не було...

Жида орендарі заарендували „всі шляхи козацькі“ й заставили їх своїми шинками — „на одній мплі по три шинки становили“, змушуючи козаків до куповання у них горілки і меду, за недоволен-нем варення тих напйтків на власну потребу:

Як іде український козак таї корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-девенче, за що я буду рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш, та й корчму минаєш“²⁾.

Заарендували Жида „всі козацькі торги“ і брали „мито-промыто“ від пішого і конного переїзжого, від усякого товару; навіть від старечої милостині, хто собі що вижебрав, забирали що краще, немов від товару, —

І ще ж то Жида-рандарі у тому не перестали —
На славій Україні всі козацькі церкви заарендували:
Когрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину повзяти,
То не йди до попа благословить ся,
Да піди до Жида-рендаря та полож битий тарель, щоб позволив церкву
одчинити,

Тую дитину одружити.

Дума одначе не розвиває ширше сього вдячного мотиву, нато-мість з особливою любов'ю розробляє иньший — побори з промислів і доходів, що так сильно звучить також і в иньших відгомонах су-часних невдоволень. Жида-рандарі „всі козацькі ріки заарендували: Самару, Саксань, Гнилу, Пробійну, Кудеску“ (вар.: Каїрку і Гнило-бережку). Назви здебільшого реальні: Самара, Саксань — доплив Ігула; Гнила Саксагань її допливець; Каїрка — малий доплив Дніпра низше порогів; єсть також Перебійна — „вітка“ Дніпра³⁾. Їх треба розуміти, очевидно, загально — як оранду поборів з сте-пової рибної і ловецької вдобичи, бо ні на Самарі ні на Саксагани, тим менше на Каїрці або Перебійній жидівських комор ніколи не було.

¹⁾ Правдоподібно: Бряшчичина.

²⁾ Збираю характеристичні подробиці з обох головних варіантів думи — Антоно-вич і Драгоманів II с. 20 і д.

³⁾ Див. у Величча Реєстръ річок и прикъмъ по обохъ сторонахъ реки Днепра зостаючих, 1697 р., т. III с. 471, також у Еварницького Вольности запорожскихъ ко-заковъ вивъ осібивъ. Д. Єрофеєв висловив підозріння, що реєстр річок въ краінімъ ва-ріанті вставлений Кулішемъ (Записки київські VII с. 45), але я не бачу причини так думати, тим більше що назви річок позмінювані сууроти реальних.

Которий би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити,
 Жінку свою з дітьми покорити,
 То не йди до пона благословити ся,
 Да піди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддати,
 Щоб позволив на річці риби вловити,
 Жінку свою з дітьми покорити, —

інакше Жиди відбирають здобич, а навіть і вброю (сюди очевидно належить подробиця з другого варіанта, де Жид „у українського козака всю зброю одбирає, а ковак за Жидом походить, ще його й вельможним паном називає“). І на ілюстрацію того образок:

Тоді ж то один козак нимо кабака іде,
 За плочима мушкет несе,
 Хочє на річці утя вбити.
 Жінку свою з дітьми покорити.
 То Жид-рандар у кватирку поглядає,
 На Жидівку свою стиха словами промовляє:
 „Ей, Жидівочко ж моя Раса!
 „Що сей козак дуває, що він у кабак не вступить,
 „За денежку горілки не купить,
 „Мене, жида-рандара, не перепросьить,
 „Щоб позволив йому на річці утя вбити,
 Жінку свою з дітьми покорити!
 Тоді то Жид-рандар стиха підходить,
 Козака за патли хватає.
 То козак на Жида-рандара скося, як медвідь поглядає,
 Іще Жида-рандара мостивий паном уживає:
 „Ей, Жиду, каже, Жиду-рандару мостивий пане!
 „Позволь мені на річці утя вбити,
 „Жінку свою з дітьми покорити“.
 Тоді Жид-рандар у кабака входить,
 На Жидівку свою стиха словами промовляє:
 „Ей Жидівочко ж моя Раса!
 „Буть мені тепер у Білій Церкві паставним равом—
 „Назвав мене козак мостивим паном!“

Сі образи були, видно, мотивами широко розповсюдженими. Пишний Жид, що велить козакови без шапки перед них стояти (порівняти оповідання Кунакова) та каже себе (*horribile dictu*) мостивим паном називати, — і упокорений козак, що мусить зносити жидівські штурханці і гнути ся перед ним (козак в сих образах українського поневолення виведений, очевидно, для сильнішого ефекту: коли лицарський гордий чоловік таке мусив вносити від Жида, що говорити вже про небораку-хлопа?). Дума, очевидно, тут черпає з усної, свійської традиції, і судячи по жвості і силі сих образів, ся традиція була досить свіжа і богата в часі творення сеї думи. Натомість книжна українська традиція поза Самовидцем переважно мало самостійна і бліда.

Так Грабянка, для вияснення причин козацького повстання ввертаєть ся до оповідання Коховського, — хіба може для більшого переконання, щоб словами Поляка потвердити українські кривди! Череповідає його свідцтво одначе досить свобідно, додаючи деякі

подробиці, якими оживляє сухе оповідання свого джерела („иметь ли кто звѣра? кожу дай пану! иметь ли рыбу? дай урочную дань оттуда на пана! отъ военныхъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будетъ — дай, хлопе, на пана!“¹⁾). На иньшій місці²⁾, говорячи про порядки, які настали по Остряниновій війні, переказує він оповідання Самовидця про тяжкі роботи і податки заведені державцями і орендарями — „дуди нѣякись, повивачное, пороговщину, подимное и погодовщину, очковое, сгавщизну, ноемщизну, сухомелщину“. Додає арендованне Жидами церков („таже церкви божія Жидомъ запродаяху и за дозволеніємъ жиловскимъ крещаху младенци, и всякіе обряди церковніе благочестивыхъ поддаяху Жидомъ въ аренду“). А докидає ще тяжкі муки, задавані Поляками козакам і їх сімам: „дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци дровіємъ изгнѣтаху и иная неисновѣдимая творяху бѣды“ — популярна фраза, яка потім парафразуєть на різні способи.

В агітаційнім універсалі Хмельницького (фальсифікаті), взагалі риторичнім і біднім змістом (правдоподібно власної фабрикації), Величко згадує ще безчестювання священників („бючи, роскрівляючи, волоси і бороди вириваючи і утинаючи“) та заборону зборів — „до такой приплы были есте неволѣ у Поляковъ, же двомъ или тромъ на мѣстѣ, на улицѣ или в дому своемъ зшедши ся заказано і неволно было вамъ зъ собою горорити и о потребахъ своихъ господарскихъ побесѣдовати, безъ чого и акти христинніи и веселніи быти не могутъ“.³⁾ Лукомський в своїх доповненнях до дневника Окольского розвиває мотиви оповідання Грябянки⁴⁾ і Величковаго універсала⁵⁾, розмішуючи їх різними, часом дуже фантастичними подробищами. Напр. Поляки українських людей „шиями в колоди або в плетні в найтяжші морози саджали, так що їм руки і ноги відмерзали, а иньші на смерть від морозу померзали; жінок козацьких в плуги запрягали — лід орати або рисувати, а Жидам веліли їх канчуками поганяти; иньших на лід поставивши, казали з прорубів воду брати й їх поливати, або в проруби окувати веліли“⁶⁾.

Нарешті автор „Історіи Русовъ“⁷⁾ вінчає сей пікль в розвою легенди, оповідаючи, як розіслані по Україні після погрому 1638 р.

¹⁾ Лѣтопись с. 32. ²⁾ с. 29—30. ³⁾ Лѣтопись I с. 83—4.

⁴⁾ Коховского при тѣм вѣн, цитуючи за Грябянкою, зробив Валуевским.

⁵⁾ Невідомі руки додали курьозний коментар до різних поборів, вичислених (за Грябянкою-Коховским) у Лукомського: Изъясненіе даней Жидами внимаемъ — отъ игранія на дудѣ (хлѣбе толкованіе „худѣа“), на свѣчлѣ, на скрипцѣ и прочую 4, отъ дѣтей новорожденныхъ за повнѣчь 200, овсяныхъ, садовыхъ и огородныхъ плодовъ 200, отъ каждой хаты 5, подушенный окладъ 10, отъ вступающихъ въ бракъ 6, отъ улія долѣ 2, отъ рыболовѣ изъ ста долѣ 10, отъ вѣтрающихъ млиновъ и жорновой 20, судія посулы то чѣсть на... позвахъ для судящихъ 200, і т. д. Валюга не показана.

⁶⁾ Видано при літописи Величка IV с. 302.

⁷⁾ с. 56.

польські вояки виробляли „всѣхъ родовъ безчинства, насилія, грабежи и тиранства, превосходящія всякое понятіє и описаніє“. Варили в кітлах і пекли на углях дітей на очах батьків, а сих теж найлютійшими карами замучували. Церкви иограбили і віддали в аренду Жидам, а церковні річі і шати тимже Жидам попропивали і по-роздавали, ті з церковного срібла робили собі посуду, а з риз і стихарів перешивали спідниці своїм жінкам. „А сія тѣмъ передъ христіанами хвастались, показывая нагрудники и исподниця, на коихъ видны знаки нашитыхъ крестовъ ими сорванныхъ“.

Яка самє фактична основа лежить під сими, як бачимо, досить розгалуженими оповіданнями про арендованне Жидами церков і побирання з них доходів¹⁾, зістаєть ся неясним. Документальних звісток про арендованне Жидами церков і які небудь конфлікти на сїм ґрунті, досі не викрито, неважаючи на деяке заінтересованне сею справою²⁾. В самій традиції обвинуваченне Жидів в таких знущаннях, як бачимо, зявляєть ся досить пізно — але за те займає показне і міцне місце між аргументами сього історичного антисемітизму³⁾.

¹⁾ До всіх иньших традицій про се пробувано лодати ще звісну галицьку гайку про Жельмана: „Іде, Іде Жельман, іде, Іде його брат“: в ній бачили память про Жидарендаря, которого люде виглядали, щоб відчинив церкву й можна було почати велико-дню відправу (Шайковського Быть Подолянь II с. 73—4). Етнографі-записувачі по-свідчають, що таке толкованне існує і між народом — див. записку в Матеріалах до укр. етнольоґії XII с. 54 (тажже і література сеї гайки); але воно могло поширити ся новітніми часами з книжних джерел. Р. Кайндль в статі друкованої в *Leipziger Zeitung* 1892 і в перекладі в Буковині 1896 ч. 67, потім Ф. Зих (F. Zich, Zelman Wolfowicz, 1899), М. Балабан (M. Balaban, Zelman, Nasz Kraj, 1909) пробували звязати сі перекази з популярним в XVIII в., дуже прикрим дрогобицьким орендарем Зельманом Вольфовичом. Але се здогад сам по собі мало ймовірний, а для питання про аренду церков Жидами і зовсім нічого не приносить: в документах про Зельмана Вольфовича нема мови про церкву.

²⁾ Одинюкый документъ, що бодай наближаєть ся до сеї сфери, се заставний контракт 1596 р. села Слуща в Холмщині шл. Миклашевському і Жидови Песахови разом: між всякими принадлежностями і доходами села згадують тут са також „церкви і їх подаване“ (Памятний кiev. I ч. 11); звідси деяка теоретична можливість надужити для Жидарендаря в ролі заступника колятора-патрона. І. Каманін, застановляючи ся над сими мотиви в обробленню Гоголя, висловив здогад, що факт внарендованна церква десь трапив ся виможово і зробив таке вражіння, що з нього утворено популярний агітаційний мотив (Научныя і литер. произведенія Гоголя по ист. Малороссіи — кievські Читенія т. XVI с. 107). Крамер в своїх записках про Галичяну (Briefe über den itzigen Zustand in Galizien, 1786, II с. 15) дав инякшу версію традиції: що церква арендовали Жидам за польських часів самі священники і такі Жидарендарі переходили у себе церковні апарати і видавали ключі від церкви не инякше як за певну оплату. Тут стара традиція подає руку краткій заставлюванія Жидам певних церковних річей, що місцями входила в свого рода звичаєве право (напр. дячок мав право заставляти Жидови під великедє певні книги, не уживаючі въ церкві ва світлімъ таїнні, і потім громада мусла їх выкупати своїм коштом).

³⁾ В українській історіографії міцно вірив сям переказам пок. Костомаров, що за молоду і обривив сеї мотив в своїй драмі „Переяславська ніч“ — див. його замітку в Рус. ист. вѣд. живнеописаніяхъ II (вид. 1886) с. 365. Новіше до сеї справи: Галамъ Арендовали ли евреи церкви на Украйні? (Еврейская Старина 1909, I, і з деякими доповненнями особно, Київ, 1909), та рад заміток в кievській пресі з приводу сеї брошюри, особливо: Олена Пчілка, „Історія-брехня!“ (в оборону традиції) — Рідний Край

Що до переказів про муки задавані Поляками Українцям, то вони розвивають звістки сучасників про нелюдські вчинки над українською людністю жовнірів — чи то під час повстань, чи то під час кватироваць жовнірських: на ґрунті різних суперечок і просто наслідком нестачі карності серед польських військ. Ми знаємо, що з сього становища польська сольдатеска була одною з єгипетських язв Польщі навіть у внутрішніх провінціях. В східній же Україні, фактично позбавленій публичної, державної влади⁴⁾, вона дійсно могла доходити до крайностей.

Бачили ми вище оповідання Коховського, що з поґолосок, які доходили до нього, споминає про езекуції чинені польськими військами з поручення дідичів і старост, про вирівування ними цілих сіл наслідком фальшивих обвинувачень в непокірности. Грондский, будиши в Любовіцким в посольстві у Хмельницького, оповідає, як Хмельницький нарікав на немилосердні своєвільства польських воєнків. Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дітьми „і обложивши соломною, так палили, немов шурів“. „А як могли аловити козака, що збрів щосі против пана, саджали його на найвищу палю, аби перед всіма яі можна явно показати свою природженну ненависть до Русинів — немов би не досить було потиху кинути ворога в мішок та в воду...“ Все се говорило ся з приводу подій по 1648 році, але малює нам той загальний образ жовнірських і панських насильств і езекуцій, які робили саму згадку жовнірських леж ненавистною для людности.

В звісній думі про замирення Хмельницького з Поляками сі жовнірські лежі взяті з комічного боку — як польські жовніри, маючи наказ не вимішляти великої стаці

По козаках і мужиках поставали,
 Да великую стацію вимішляли —
 Од їх ключі поодбірала,
 Да стали над їх домами — господарями:
 Хозяїна на конюшню одсилає,
 А сам з його жоною на подушках починає.
 То козак альбо мужик із конюшні прихождає,
 У квартиру поглядає,
 Аж Лях мостивий пан іде з його жоною на подушках починає,
 То він оден осмак у кармані має,
 Піде з тоски з печали у кабак, та й той прогуляє.
 То Лях мостивий пан од сна уставає,
 Юлицею йде, казав би — як свиня нескребана попереду духом веде,
 Іще слушає-прослухає,
 Чи не судить його де козак альбо мужик.

1909 ч. 30, і замітки в Київ. Вѣстник ч. 278—9 М. Василенка і Ол. Саліковського — в обороту поглядів Галанца. ⁴⁾ Див. в т. V с. 337—8.

У кабак улождає,
 То йому здаєть ся, що його ковак медом шклянкою або горілки чаркою витає.
 Аж його ковак межи очі шклянкою шмагає,
 Іще стиха словами промовляє:
 „Ей Ляхи ж ви, Ляхи, мостивні пани
 „Хотѣ ж ви од нас ключі поодбїрали
 „І стали над нашими домами господарями, —
 „Хотѣ б ви на нашу кумпанію не нахождали!..“¹⁾

Натомість у книжній традиції, як бачимо, розвинено трагічні мотиви сих жовнірських своввільств і нелюдських експесів, до крайніх фантастичних побільшень, що в кождім разі дають нам понятє того ужитку, який робив ся з сього мотиву задля агітаційних цілей.

Заразом, як я вже сказав,—споза сих найбільш різких і дражливих, підхоплених агітацією аномальностей соціальних і релігійних, в повною вправністю вирисовуєть ся мотив національного поневолення, національної кривди. В чистій, абстрактній формі сей національний момент як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елемента на різних полях і в різних поглядів,—загострює їх прикрість і болючість та звязує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до пімсти вопіючого поневолення Українського народу

Кінець кінцем до кожного з тих оскаржень тих аномалій; які витикали ся в тій чи иньшій сфері українського жита, можна була б навести аналогію в відносин чисто польських—Поляків между собою, і толкувати все те як аномалії польського устрою які мовляв давали ся в знаки Полякам так само як і Українцям. На се звичайно і кладуть натиск новійші польські історики. Дісіденти Поляки підпадали в той час різним переслідуванням, які змунували їх переходати навіть на сторону ворожих Польщі держав. Польський хлоп угинав ся так само або й ще гірше під ярмом панщинної неволі, як і український. Польський міщанин терпів бевправе і всякі недогоди економічної анархії Польщі, нарікав на жидівську яву, підтримувану можними панами і адміністрацією. Жовнірські лежі були так самою „плягою жита“ чисто польських земель. Се вірно. Але в українськїм житю, в почутю Українців, в їх відносинах до Поляків і Польщі всі сі гріхи польського соціального і політичного устрою, польської політики, польської адміністрації звязували ся в оден національний сінтез, незвичайно драгливий і болючий.

¹⁾ Антонович і Драгоманів II с. 110—1. Закінчення сього образу не підійде може під пригнічений стан козацтва перед 1648 р., а поза тим се образок жовнірського господарства для всіх часів.

Релігійні конфлікти реалізувалися в утиску „руської віри“ „лядською вірою“. Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогріхи і своєвільства адміністрації були панопенням і знущанням Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленням хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленням українського люду панами-Ляхами та їх підпанками. Ровдраженне на Жидову, на її величання над українським селянином чи козаком ішло також на рахунок польського пановання, бо се воно якому небудь „Жидовинові спросному“, як висловлюється Самоввдець, давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Поневірянне людности жовнірами тут було також „фараонським мучительством лядським“ вад українським людом. Панованне над позбавленням самоуправи українським ковацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини була також поневоленням Ляхами українського „лицарства“. І так далі, без кінця.

Все звязувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення „руського народу“ Польщею, Ляхами, і даремно силкувалися тодішні політики, так як роблять се деякі нинішні історіографи, розбити сей образ на відокремлені недогади чи кривди соціальні чи політичні, коли в почутих, в свідомости українських людей він зливався в одно нероздільне понятє національного поневолення. Даремно хотіли вказувати на те, що подібні недогоди терплять і Поляки, а між українськими магнатами і адміністраторами були не самі Поляки, а й Українці... Польська національна політика, яка змагала до того, щоб спольщити верхні верстви українські (так само білоруські, або литовські), — взагалі все що підіймалося над рівнем поневоленого люду, — тепер збирала гіркі овочі сих своїх успіхів. Все що нановало і утискало, було „лядське“ — походженням, вірою, культурою, духом. Все „руське“ було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося ва нього, — ототожнювалося з польським, було „лядським“ незалежно від свого походження.

Так козаки докоряли славному поборникови ва благочестиву віру і випробованому українському патріотови Кисілеви, що він відщепився від Руси, виступає по стороні противній козащині, як польський сенатор і оборонець інтересів Річч-посполитої. Так півнішна дума прозиває „Ляхами“ дуків-срібляників, українських патріотів, — тому що вони були противниками українських демократичних напрямів.

Ся вагально-національна закраска боротьби — глибокий антагонізм польсько-український, який лежав в основі її, не був секретом

і для сучасників. Польський капелян, свідок війни 1637-8 р., записав в своїх дневниках сі зловіщі слова, навіяні на нього образами сей війни і тими рефлексіями які будила вона серед польських учасників: „як в природи своєї варвари вороги не-варварам, так само Русин Полякови“¹⁾, а кільканадцять літ пізніше другий польський очевидець вкладав в уста Хмельницькому подібну ж фразу про природжену ненависть Поляків до Руси. Антитезу „руського“ і „польського“ бачили ми на кождім кроці в тих релігійних і соціальних конфліктах, котрими толковано вибух великої війни. „Вся надія на наших людей католицьких“, пише польський магнат, староста грубешівський Опалінський на перші вісти про козацьке повстанне. „Тільки їм можна довіряти, бо їх козаки і чернь всякими способами гонять і чинять над ними найгірші тиранства, а до Руси ніякої не можна мати ніякого довіря, бо одним фанатизмом проклятої схизми дишуть, і так само ненавидячи завжди кров шляхецьку, раді б шляхту викорінити“²⁾.

На сім ґрунті виростають поголоски і підозріння про участь в повстанні православних владиків: що владика львівський Желборський і луцький Пузина послають Хмельницькому порох і кулі; що Кисіль „яко Русин“ спочуває повстанцям і за помічю Хмельницького хоче бути королем руським, і т. и.³⁾

Не диво, що дуже скоро — як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу і суспільности української, в поза спеціальних рахунків і домагань виступила і усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань — національне визволення Руси. Поголоски про пляни Хмельницького на заснованне української „удільної держави“ пролітають уже в перших місяцах. Їх можна б не рахувати серіовно, як і всякі говоревня про змагання до української державности Косинського, Наливайка, Павлюка, в огляду що, вони раз-у-раз зішпають са з справою козацької території, козацької юрисдикції і т. и. Але на початку 1649 р. Хмельницький зовсім виразно говорить про визволення „всього руського народу“, про свою „державу“, і сей властивий характер українсько-польської боротьби представляєть ся зовсім ясним і її стороннім свідкам. А ось напр. як характеризує її з своєї перспективи Рудавский в своїй історії сих років: Хмельницький підіймає „руський нарід надією свободи“, розсилає агітаційні листи по головніших руських містах, накликаючи їх старшину, аби не

¹⁾ Див. вище в гл. V.

²⁾ Лист з Ригиан 2 мая (зіба червня) 1648 — теки Нарушевича 142 с. 67.

³⁾ Michałowskiego Księga Pamiętnicza с. 91—92.

⁴⁾ Ibid. с. 178, 180 і вище.

занедбувала справи свободи і віри, не дозволяла шляхті гнітати Русь, і ся оборона їх справи була влячно прийнята від Хмельницького „і по всій Русі був він проголошений батьком вітчизни, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи“¹⁾.

Образ національної війни виступає тут з усею ясністю.

Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирав ся головню навколо козацької справи, а ролю запалу грали незносні відносини, втворені ординацією 1638 р. серед осередку козаччини, її реєстрової частини.

Як ми вже бачили вище, на „волости“ ся ординація була переведена в усіма її загостреннями. Правда, неважаючи на все заінтересованне, яке будили сі часи в науці, ми й тепер все ще розпоряджаємо досить скупим сучасним матеріалом про жите козаччини на волости в сих роках, так що приходить ся його освітлювати і доповняти пізнішими, ретроспективними характеристиками, щоб в сумі вложити скільки небудь суцільний образ. Але кінець кінцем можемо собі здати справу в тодішніх відносин досить докладно.

Бачимо, що постанова ординації, яка не допускала самоуправи козацької і виборної адміністрації, додержувала ся вповні. Маємо з цього часу грамоти королівські, которими іменували ся комісари і полковники „до живота свого або до іменовання на иньший уряд“, і з них бачимо, що військові уряди козацькі в сім часі стали звичайними польськими дїгїтарствами, трактованими зарівно в всяких иньшима адміністраційними урядами²⁾. З цього становища стають нам зрозумілі пізніші нарікання на останнього з комісарів, Шемберка, на которого взагалі валили всю біду, як на головну причину повстання, що він купив собі у короля комісарство над козаками за 30 тис. золотих, як иньші купували староства та всякі иньші уряди, і потім старав ся вернути собі ті гроші з лихвою всякими вдирствами з козаків³⁾. Низші уряди: сотництва, осаульства,

¹⁾ Historiarum l. IX c. 7.

²⁾ Королівське наданне комісарського уряду Станіславу Потоцькому, 1646 р. в теках Нарушевича 140 с. 375; витяг з нього подав тепер д. Динявський в своїй книзі (с. 332), тому вже проминаю його. З тогож року маємо наданне за воєнні заслуги ротмістрови Самуєльови Залескому: urząd pułkownikostwa kaniowskiego po urodzonym Ierzym Hołubie wakujący z powinnościami i obwencyami do niego wynależionemi i postanowionemi — do ostatnich dni żywota swego albo поки od nas inszey nie otrzyma funkcji i urzędu — doзору jednak i czułości wszelakiej około pomienionego urzędu przestrzegać będzie powinien (140 с. 105).

³⁾ Relatia polska o smierci krola Wladyslawa oraz o klesce woysk koronnych na Ukrainie, 1 червня (з Варшави) — з нагоди звістки про смерть Шемберка: Pan Szemberk commissarz był przyczyną tey rebellion, bo przykładem inszych dokupując sie starostw u urzędow kupił był to commissarstwo u krola imci za 30000 fl., chcąc

отаманства і т. и., роздавали ся безконтрольно комісаром і стояли н повній від нього залежності. Грондський між надужитими козацької адміністрації згадує, що комісари роздавали сотництва не по заслугам, але тому хто більше давав, а потім незадовго відбирали, аби тільки внайшов ся хтось, щоб дав за се якогось хабарця¹⁾. Самовидець теж з притиском підносить се, що сотники були креатурами полковників, які добирали собі „зичливых людей“, і з ними як він каже — ділили ся платою козацькою, що приходила з скарбу.

Козаччина такм чином мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів і не мала супроти неї ніякого захисту і оперта, тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства. Конституція 1638 р. заводила прибічні жовнірські гвардії при комісарі і полковниках²⁾, і очевидно про такі жовнірські відділи згадують козацькі скарги 1648 р., говорячи про жовнірів як учасників старшинських кривд. Але Кунаковъ оповідає ще иньше — що польських жовнірів вписувано в самі козацькі полки: „ті Ляхи служили в Черкаським війську в полках — в однім полку Ляхів 200 чоловіка, а Черкасів 800 чоловік, а в чотирох полках Ляхів по 100 чоловіка, а Черкасів по 500 чоловіка³⁾“. Звістка виглядає занадто докладно, щоб уважати її простим непорозумінням. Числові дані натакають ще на щось иньше: на те що вакансії козацькі взагалі не заповняли ся і козацькі комплекти не були повні. Тими грінми, які припадали на таких недописаних козаків, могли справді ділити ся козацькі зверхники, як їм закидає Самовидець, а крім того було се вповні в інтересах всього українського магнатства — дідичів, старост і державців, щоб в реєстрі було як найменше козаків: щоб можливо мале число людей користувало ся козацькими правами.

В таких обставинах, опанувавши вповні козаччину і позбавивши її всякої можності супротивлення, шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах, роблячи з них джерело ріжних доходів. Обертала козаків на свої приватні послуги і роботи, їх степові промисли не тільки перетворила, на взір давніх подніпрянських старостів, в рубрику

wybrać swoje pieniądze nieznosne łupiestwa u zdzierstwa wymyślał nad kozakami: nie dał im szynkowac gorzałek, miodow, tylko Zydom arendował, u temu Chmielnickiemu wziął młynik, — ztąd rebellia. (Нагомість про Зацвільковського, що був раніше комісаром, оповідаєть ся, що козаки кілька разів просили п. краківського, щоб поставив їм комісаром, аде той не годив ся). Ркн. Осолінських 3564 (з збірки Мнішків) л. 16. Вдячні спомини Хмельницького про недовге комісарство Зацвільковського див. Michalowak. с. 451.

¹⁾ Hist. belli с. 31.

²⁾ Див. ч. 1 с. 286.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 280.

своїх доходів, але навіть в рід оподаткування козаків, жадаючи від них певних поборів неважливо від того, чи мали вони таку здобич, чи ні. А за всяку тільк непослуху, навіть видуману, карала провинних чи нелюбих козаків всякими карами, в'язницями, забиранням майна і т. и.

З другого боку — і се було навіть ще прикрийше — вся ся шляхетська старшина, тісно зв'язана, або залежна від українських магнатів, дідичів і державців, не тільки не стерегла прав реєстрового козацтва від надужит старостів тих королівщин, де козакі проживали, і всяких їх підстаростів і урядників, а навпаки держала їх сторону в усяких конфліктах з козаками. На комісарстві козачого війська засідали або члени магнатських родів, що держали тутешні королівщини, або люде вповні від них залежні. На полковництва поцадали різні креатури тих же магнатів, їх повільні слуги. Так власне відзиваєть ся про них Хмельницький в своїм листі до кор. Володислова, толкуючи ся з свого повстання: „Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей [які чинили козакам п. старости й державці українські], але ще против нас же допомагають п. урядникам“¹⁾. Вони не тільки не противили ся, а навпаки — служили шляхетським тенденціям — можливо знівельовати козачину з рештою підданської людности, щоб козачина стратила ту роль соціального фермента, джерела підданської свободолюбности і непослушности, котрою вона перебивала економічні пляни і проекти української шляхти, вносила непевність і хиткість в тутешні відносини.

Се найбільше гнівало і дразнило козаків. Старий, одвічний спір козаччини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілеї, виграний з кінцем XVI в., обертав ся тепер на користь шляхетської сторони, і як вигранне його буда вихідним моментом вросту і сили козаччини, так тепер програєне грозило позбавити її всякого значіння. Замкнене в тісні межі реєстра, невеличкого самого по собі, а до того мже справді дуже скупо поповнюваного і через те розрідженого — так що сини родовитих казаків віставали ся нова межами реєстру (диви підчеркнення сього моменту у Самовидця), ковацтво маліло і вироджувалось. Подавлене своєю шляхетською старшиною, експльатоване і поневіряне нею, з одної сторони, а з другої — затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщин, воно втратило всяке значінне і всяким претіж.

„Гірше становище козаків аніж хлопів“, писав Кисіль Потоцькому серед перших вістей про повстанне. — „А безпечно найбільшою при-

¹⁾ Michałowski. c. 44.

хрестю для них се що вони написали в Запорожа: що полковник се слуга, обов'язаний перед тим же паном, чие єсть старство. Свідчу ся святою душею покійного пана краківського (Конєцпольського),—що весь начерк нової ординації війська Запоровького я подав йому, і там ми кожного полковника робили сторожем вільностей і ненарушимости козацької против кривд, які б могли бути від панів старостів. Бо між „моїм“ і „твоїм“ завсіди мусить бути спір, а коли щось виникне між козаком і підданим старостинським, як можливо полковникові-служі наражати ся на неласку пана свого і козака боронити?“¹⁾

А ось який образ свого пониження і покривдження дає козацьке військо в голосній петиції переданій на конвокаційний сойм 1648 р.²⁾:

„Скаржимо ся на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас в повній послушности³⁾, поводять ся з нами не так як би годилось поступати з людьми рипарськими, слугами королівськими, але гірші чинять нам збитки і неаносні кривди, ніж невідникам своїм, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

„Хутори, сіножати, луки, ниви, рілі, стави, млини—щоб тільки панови урядови сподобалось у нас козаків—силоміць відбирають, нас самих без усякої вини обдирають, бють, мордують, до вязниць сажають, на смерть за наші маєтки забивають, і так силу товарів наших поранили і покащчили.

„Десятину пчільну і поволощину беруть у козаків зарівно з мшцанами—хоч вони мешкають в маєтностях королівських.

„Синам козацьким не вільно тримати при собі⁴⁾ старих матерей ані батьків рідних в старости їх; вигоняти їх від себе також

¹⁾ Лист друкований в часописи Ruś с. 303, передр. в Sprawy i gzeszy ukr. P. Іавровського.

²⁾ Два тексти в збірці Міхаловского—повний і скорочений, с. 74—5. Повний текст також в збірках Осолія, 225 л. 78, Чортгорийських 379 л. 41, Петерб. Публ. бібл. Пол. IV 129 (тут, в петерб. копії, текст починаєть ся в першій особі: Uskazamy się na ich m. pr. dzierzawcow, а підписано: Bogdan Chmielnicki starozy z wojackiem i. k. m. Zarogowski, с. 160; мабуть сей текст цитує Костомаров, Б. Хмельницький I с. 307—з рукописи Публ. бібл., тільки з хибною сінатурою, якої в бібліотеці нема). Чотири копії сього повного говста в текстах Нарушевича 142 с. 219, 143 с. 507 і 641, 144 с. 525; перша з них (джерело не вказане) має дату 16/VI. Підписи козацьких послів: Chwiedog Iakubowicz Wisaniak, Lukan Mozera, Hrehory But, Iwan Petruszyna, а в кількох копіях (Ос., Чорт., Нар. 143). Свій переклад даю на підставі всіх сих текстів, виказуючи подекуди і варіанти.

Коротший текст (вняг) крім Міхаловского в Памятниках I с. 245, Осол. 3564 л. 21, Нарушевича 143 с. 535.

Завважу, що недавно пок. Франко в своїх Студіях над нар. піснями (Записки г. 106 с. 52) назвав сю петицію фальсифікатом, послаючи ся на те, що в відповіді сенаторів сказано, що послы козацькі не принесли żadnych listów ani przgwiłow, o których wzmianka w instrucej waszej byla (Michałowski с. 86). Але тут мова про „листи і привілеї“, на які козаки покликували ся як на гарантії своїх прав; на те щоб петиція не була правдива, ніщо не показує.

³⁾ Маїа нас ро волі sweу.

⁴⁾ Розумій—не відбуваючи за них повинностей.

не годить ся і гріх, і так мусить неборака козак за них давати чинш і всяку повинність міську.

„Жонам козацьким, зіставшись по смерти чоловіка, не то що трох років, а хоч би й одного не вільно прожити—хоч би яка стара була, зараз її підтягають під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя граблять.

„Панове полковники теж поводять ся з нами не так як обіцяють і присягають: не то щоб мали нас боронити в наших кривдах від пп. урядників, а ще їм допомагають проти нас з пп. жовнірами і драгонами, котрих при собі мають. Щоб тільки у нас котрому сподобало ся—чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось иньше—відступай йому, ніби то продажею, але пів-дурно; а не відступив — тоді журиь, неборако-козаче, собою!

„Від або яловця на осібнім місці челяди жовнірській не попадай ся¹⁾); сіно в стиртах і збіже зжате в полях забирають силомиць як своє власне.

„Коли йдемо на звичайну залогу на Запороже, і там, на Дніпрі пп. полковники чинять нам велику неволю в вільнім уживанню нашим. Тепер не можучи бувати на здобичі морській, мусить убогий козак працюю своєю ратувати ся: хто звірем, хто рибою ратуєть ся. Тим часом з тих, що лисів ловлять, беруть по лису від кожної голови, хоч би їх (козаків) і пятьсот було; а як не спіймав лиса, відбирають за лиса від козаків самопали. Хто риби ловив — улов²⁾ на пана полковника, а як не має коня, щоб їх відставити, — тоді ,водою підводою³⁾ — плечами своїми вивезати. З добичи, як Бог часом пощастить, — половину, не кажучи про ясир — Татарів старих і малих Татарчат, що властиво до війська належали, і з того бідний³⁾ козак приодягти ся міг, — і то все від нас повідбирали, так що нема за що й працювати.

„Також коли часом трапить ся зайняти⁴⁾ стада коней, худоби, овець, пп. полковники з жовнірами разом позабирають що краще, скільки потрібно, а нам бідним козакам і по одному не зістанеть ся, та й то саме гірше, з браку. Тільки працюємо та горло наставляємо⁵⁾).

„Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до взяниці, давши аби яку причину: викудай тоді, козаче-небораче, душу свою до наготи — давай своє в нагороду⁶⁾).

¹⁾ Nie nawijaj się, у Mich. хібно: nie zawieraj się.

²⁾ Mich. ulno. ³⁾ Chudzina. ⁴⁾ Zaiac — не „заяць“. ⁵⁾ Garłuiemy.

⁶⁾ Останнє речення тільки в петерб. копії.

„Іньших неunosних кривд — як до своєї роботи і на підводи виганяють, і виписати трудно¹⁾): як з нами немилосердно поступають, внушаючи ся над нами останнім способом, маючи нас за останніх — нарід од віків вільний і Полякам прихильний і помічний²⁾).

„Про платню теж заслужену. котрої вже за п'ять літ не бачимо, унижено просимо, аби нам при комісії сповна виплачено“.

В сій петиції бачимо зібраний до купи образ козацької кривди, який стрічаємо поза тим в цілїм рядї сучасних і пізніших реляцій і оповідань, що вказують тут одну з найголовніших, чи таки найголовнішу, найреальнішу причину великого повстання — безпосередній імпульс до нього. Тому сей документ набрав великого розголосу і популярности. В коротшїм зібранню подібні ж жалї знаходимо в иньших звістках сучасників.

Так Мясковский в листї з 16/П. 1648, переказуючи причини повстання, як про них приходили вісти, поруч незаплатення грошей вказує також се, „що їх страшина гнобить. еневажає, бе, бороди вириває, старости і підстарости беруть всякі десятини і поводовщину деякі³⁾“. Вкоротї переказує їх бранець Друшенко в осени 1648 р. „причина повстання — утиски ковакам від комісарів, що велїли ковакам що тижня давати лиса, або грїшми по 3 зол., з риби хоч би найбільшу зловив — то ковакови плотиця, а головїйша — панови“⁴⁾. Подібне ж знаходимо в цитованїм листї Хмельницького до короля, писанїм при висиланню першого посольства, і в його жалях перед комісарами в Переяславі — як то Коцеппольский молодший „Україну лащовичикам (воякам Лаша) роздавав, а ті молодців Річипосполитої в хлопів повертали, грабували, бороди обривали, в плуги запрягали“⁵⁾. Досить бливкьо підходять до сього і начерки поневолення козацького у Грондского⁶⁾ і ще бливше — козацька традиція у Самовидця наведена више.

Де що тут витїкало з самої ординації 1638 р., як тісне обмеження реєстра і трактованне варівно з підданською людністю козацьких синів, вдів і батьків: ординація сама мала тенденцію затїснити як тіснїше границї привїлегованої козацької верстви.

¹⁾ Слїдує точка про збільшення реєстра, відповідно до волї кор. Володслава, котру тут упускаю, як і иншу точку, — про релїгїю.

²⁾ Докінчення сього параграфу тїльки в Нарух. 143 с. 643.

³⁾ Z dziejów Ukrainy с. 498.

⁴⁾ Michałowск. с. 300.

⁵⁾ Zródła Grabовского I с. 6.

⁶⁾ З відмін оповідання Грондского варто зазначити — два закиди. Один — що комісари козацькі внодї невож через неувагу позволяли козакам ходити в походи в ворожі краї, а потім їх суворо карали при повороті і відбирали від них здобич, — але се мабуть пам'ять давнїйших практик. Другий — що козацька старшина при всяких сварках або бїйках між козаками не давала кінчити справи полюбовно, але налядала конче грошові карн (с. 31).

Далеко більше було падушита старостів і державців, що почали зводити свої рахунки з козаччиною, уповаючи на її приборканне, на поміч козацької старшини і жовнірських контингентів. Така була „регуляція“ козацького землеволодіння, відбирання „бевправних“ козацьких ґрунтів (як фатальне відбирання від Хмельницького його хутора), різних козацьких розрібок, про котрі вгадує Хмельницький, і т. и. Далі — беззаконне підтягання козаків під різні підданські побори, як поволощина, десятини від пчід й ин., хоч козаки реєстрові, проживаючи в королівщинах, повинні були мати свободу від таких данин. В кінці — неpravне виконування юрисдикції над козаками з боку старостинської адміністрації, самовільні розправи й карання козаків.

Козацька старшина при тім не тільки не уступала ся за козацькі права, а з свого боку нагинала козаків до послуhy тим старостинським претенсіям. Се при вічних антагоніах козаччини і старостинської адміністрації витворяло відносини справді незносні, гірші від неволі турецької, як висловляв ся Хмельницький в своїм листі. Коли і давніше надужитя старост і державців були вічним предметом козацьких скарг правительству, — тепер в тім пригнетенім становищі козаків, стає се дійсним криком розпуки, що обиваєть ся о уха всіх близше поставлених до козацтва людей. Хмельницький в своїй скарві до Потоцького (т. зв. реєстрі кривд) пригадував часті, але безуспішні накази його до українських державців — наслідком козацьких жалів очевидно, аби не кривдили козаків; в цитованім листі до короля він теж вгадує часті скарги, котрими коваки надокучали королеви. Перед Марком Собеським висловлював ся, як каже той, що козацьких скарг до короля „зібрало ся-б ціле пуздро“¹⁾.

Дійсно, заховало ся чимало козацьких скарг, або слідів і рефлексій їх за сі роки. Козаки скаржили ся то на свою нову старшину, то на старостинську адміністрацію, або і на одну і на другу разом (наслідком тісних звязків і залежності, яка була між козацькою старщиною і старостинською управою се все так перемішуєть ся, що й не ровбереш часом де кінчить ся одно, а починаєть ся друге). Часто підіймають ся прошення про привернення старих порядків.

В хронологічнім порядку треба почати в козацької петиції висланій до короля в осени 1639 р., під тодішній сойм, з огляду що попереднього року король де-які з козацьких прошень, внесенних по капітуляції, обіцяв полагодити на найближшій соймі. — та

¹⁾ Michalowski. с. 120 (тут замість pudro як у Іоалівського — скранка, пілля, сенок, стоць: pudlo), Темберский с. 101, Іоалівський с. 125.

ще й польське українне військо тоді вислало туди депутацію¹⁾. Тексту сей козацької петиції не маємо, але її зміст можемо досить ясно собі представити з королівської відповіді на неї.

Посли іменем війська просили вернути і заховати їх при давніх правах і привілеях козацьких, віддати війську завад Терехтемирів, відновити плату війську і старшині, не позбавляти козацьких прав вдів і синів козацьких, не давати шляхті і державцям кривдити їх — відбирати хутори, ґрунти і сіножати козацькі, не боронити самарських, а мабуть і інших степових угодів і промислів, не обтяжати лежами жовнірськими, а особливу увагу мати на товаришів ранених і покалічених в війнах.

Будо се, як бачимо, повторенне з де-якими додатками торішніх, несповнених прошень козацьких. Тодішній комісар козацький від себе дав козацьким послам лист до короля, де просив його, з огляду на вірність і опам'ятанне козацького війська, не відмовляти їм сього привілея, обіцяного торік²⁾.

Не вважаючи одначе на сю рекомендацію, король позбув козацькі прошення незначущими фразами і обіцянками. Обіцяв свою ласку і прихильність козацькому війську, коли воно буде вірним і послухним, одначе відзивався незнанням, в чім полягають права і вільності козацькі, „котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слушного порядку. Бажав отже „докладної інформації“ що до тих прав і вільностей. Обіцяв „подумати“ над приверненням війську Терехтемирова, над „уконтентуванням“ ранених і покалічених козаків і обороною від кривд урядників вдів козацьких — тих, котрих чоловіки згинали в службі королівській, і синів козацьких — коли під їх фірмою їх батьки не ухиляють ся від підданства. Позволяв уживати самарських угодів і риболовель — тільки аби на тій підставі „не присвоювали собі станів тутешніх і не претендували на Подніпрове як свою власність“. Що до кривд, які діють ся війську „від стану шляхетського“, обіцяв вислати з будучого сойму комісарів, котрі мали вглянути в сі кривди і заборонити їх на будуче, та розібрати претенсії козацькі на забрані ґрунти³⁾.

Всі ці ласкаві слова і обіцянки одначе зістали ся безплідні. Не знаємо, чи козаки посилали знову під сойм 1641 р. своїх депутатів — пригадати королеви його обіцянки, але в кождім разі сойм сей нічого не ухвалив в тих справах, про які просили козаки.

¹⁾ Ркп. петерб. публ. бібл. Пол. Ф. IV. 94 с. 71.

²⁾ Тамже 94 с. 699.

³⁾ Тамже с. 721.

Маємо натомість звістку, що при обіді України гетьманом Конєцпольским, в осени 1643 р., козаки заносили йому скарги на свою старшину: козаки чигиринського полку обжалували свого полковника Закшевского „за великі кривди і несправедливости, котрі поносили від нього негідно з своїм рицарським станом“, як записує дворянин Конєцпольского Ст. Освенцім у своїм дневнику. Наряджений був зараз на місці суд і обвинувачення козацькі справилися; з огляду на давні і великі заслуги Закшевского його тільки відставлено від полковництва, не караючи більше ніякою карою, а полковником на його місце визначено звісного Кричевського¹⁾. Діяло ся се в резиденції молодого Конєцпольского, гетьманіча Олександра.

Коли не стало старого Конєцпольского, козаки внесли до короля „жалісну супліку на кривди і несправедливости, які терплять від намістників“ гетьманіча. Король в сій справі писав до нього, звертаючи увагу на служби, які носять козаки державі, і жадав, щоб Конєцпольский стримав своїх урядників від таких надужит і полишив козаків при їх правах, бо право допустило каранне тільки своєвільних з-поміж них, але заслуженим козакам і суд і справедливість наказують їх заслуги нагороджувати²⁾.

Наступник Стан. Конєцпольского гетьман Потоцкий в листі до канцлера Осолінського, в осени 1647 р., домагаючи ся вислання „сурового універсалу“ до державців та їх підстарост, або й комісії з правом слідства про кривди козацькі і судження підстарост та інших кривдників, згадує „трохи не що-денні супліки Запорозького війська“ на невимовні кривди державців і їх слуг. Висловлює побоювання, що се військо, як не оборонити його, то або переведеть ся до решти, або при першій нагоді підійме пренебезпечне повстанне³⁾.

З рештою кривди, які поносили козаки від своєї старшини і від старостинської адміністрації, були річно загально відомою.

„Що то наробила жадність полковників і тиранське поведження з козаками“, пише Мясковский з нагоди звісток про утечу Хмельницького на Нив. А Кисіль, сам бувший комісар, пише в листі до

¹⁾ Dyaryusz Oswiecimsa s. 15.

²⁾ Копія в теках Нарушевича 141 с. 269 (24/VІ. 1647, має помітку, що списана з оригіналу архива Любомірських), друга в збірці Пшівленцького в бібл. Осолінських ркп. 2280 с. 237.

³⁾ Wojsko zaporowskie mało nie codziennie supplicuje mi, iz niesłychanną i niewypowiedzianą krzywdę od panow podstaroscich i slug icbmc. pp. dzierzawców ponosi: pola, sianozęci, pasieki, gumna i cokowiek się tylko u kozaka podoba, odbierają, samych zaś biją, zabijają, za ledwie nie przyjdzie do tego że ta milicya zginie albo więc iako na ouczayne z przyczyny intestini belli zwali tempestatem, bo zaprawdę przykrzyć się im takowe praedudicia muszą i z zalu extrema tentabunt: albo się dzierzawcom swoim w poddanstwo oddadzą albo też do iakiego rzucą się buntu — копія з бібл. Залуського, No. 424, в теках Нарушевича 141 с. 135; дата: Бар 21 XI 1647.

прімаса: „Бачив я козаків придавлених гірше ніж простих хлопів і негідно убиваних. Скільки міг, радив пану краківському не шукати одного ковака по дніпрових сплавах, а краще всіх затримувати в послушності і потішити хоч трохи в їх кривдах...“¹⁾).

Та мудрість ся вже прийшла по шкоді.

Повстанне Хмельницького.

Тривожні поголоски й знаки. Зносини кор. Володислава з козаками. Афера Хмельницького: його минувшина, арест, утеча і агітація на Нігу.

Хто знав козацькі відносини і приглядав ся тому, що діяло ся в війську в 1640-х роках, справді мусів відчувати не тільки милосерде до безжалісно придавленого, поневіряного козацького війська, але бодай і де-яку тривогу при гадці, чим може закінчити ся отсе немилосердне приборканне ковачини. Мало ймовірно було, щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-8 рр., дала себе справді так задавити на віки: щоб вона скапітулювала і заниділа під натиском шляхетської старшини і староствнської адміністрації, без протесту і опору. Не знаходячи помочи у правительства польського, вона раніше чи півнійше, вийшовши з своєї пасивности і упадку, мусіла шукати якогось опертя, якоїсь помочи до поправи свого становища де инде — як не в українським народі, то поза границями Польщі.

Ся остатня перспектива здавала ся особливо небезпечною, і супроти досить приятних відносин з Москвою польських політиків найбільше лякала гадка про можливість союзу козащини з Кримом, бо ж з ним накладала козащина від давна і шукала у нього помочи в останніх повстаннях. Конецпольский, приглядаючи ся козацьким відносинам, по словам його дворянина і близького повірника Стан. Освенціма, уважав дуже небезпечною отсю можливість. Він помічав певні грівні симптоми в сім напрямі, і навіть, — коли вірити досить загальним вискавам Освенціма, мав якісь звістки пре переговори козаків в Кримцями в справі союзу против Польщі для визволення в теперішньої неволі.

„Покійний гетьман, каже Освенцім, уважаючи ва хитку і часто зрадливу вірність валпоровьких козаків, їх завзяту ненависть против Ляхів і охоту до повстань ва будь якою причиною“, слідив за ними пильно, а хоч козаки теж з свого боку дуже стерегли ся від нього, але він все таки знав навіть найтайніші їх справи, „через шпигунів, дуже потайно ровсаджених між ними“.

¹⁾ Michałowski. с. 10, 28.

„Вони як і завжди, так і на кілька місяців перед його смертю доносили йому нехибні відомости, що козаки, скучивши так довго бути в тій дисципліні і законнім порядку, до котрого приведено їх від кількох літ, після останнього погрому і позбавлення стародавніх привилеїв і вільностей, так що не могли мати ані свобідної дороги на море, з котрого давніше мали багату здобич, ані вождів і иньшої старшини з поміж себе вибирати, звичаєм предків своїх, але мусіли віставати ся вповні під управою офіцерів-шляхтичів польських, під назвою комісара і полковників, і залежати від їх власти з великим невдоволенням своїм, та й ще від них, як то звичайно буває, часто бували обтяжені і кривджені, — хочаби якось вибити ся з того ярма, як вони казали, і вернути собі давню свободу, а не сміючи власними силами до того взяти ся — навчені попередніми бідами і погромами, що без посторонньої помочи то їм не удасть ся, — почали від недавнього часу переговори з Татарами кримськими в справі союзу, аби тим лекше здійснити свій плян, і обіцяли їм піддати ся вповні, аби тільки помогли їм щиро на Ляхів“

„Се й Татарам була привабна річ, але чи з звичайного свого недовіря до християн чи з особливої опіки божої над нашою вітчизною союз той до того часу не прийшов був до здійснення“, завважає Освенцім, і особливе значінне в тім признає наглядови Конецпольского. По його словам, Конецпольский не хотів дати помітити козакам, що він знає їх замисли, аби тим не пошхнути до їх здійснення. В найбільшій секреті переказав він про сі замисли кор. Володиславу, на початку 1646 р., і піддав під його увагу свій „діскуре“ — плян війни в Кримом, котроу він сподівався запобігти небезпечному союзови козаків з Ордою¹⁾.

Освенцім доводить далі, що й король, укладаючи свої пляни війни против Туреччини, мав також на увазі ся безпеку і хотів тим відвернути все той же союз козаків з Ордою. Се так би сказати роаялістична легенда, противставлена шляхетській легенді про те, що король своїми зносинами з козаками викликав повстанне Хмельницького і його союз з Кримом. Освенцім доказує, що шляхта своєю опозицією, своїми підозріннями не дала королеви запобігти сій небезпеці, так як то хотів він і покійний гетьман. З сею тенденцією мусимо рахувати ся в отсім оповіданню. За всім тим одначе трудно підозрівати, щоб Освенцім усю отсю історію з відомостями про зносини козацькі з Кримом від початку до кінця видумав. В кождім разі мусіли бути якісь поголоски і розмови про те на дворі старого гетьмана.

¹⁾ Dyaryusz с. 135—6.

Смерть його розбудила серед козаків надії на поправу їх становища, і підняла їх духа. Атже Конецпольський був їх давнім і невблаганним ворогом, і можна було сподівати ся, що у його наступників не буде такої тяжкої руки для коваччини. Якась „ворохобна голова“ почала бунтувати козаків, розсіваючи між ними відомість, що польській адміністрації тепер кінець і буде знову виборна старшина. На жаль, знову маємо тільки таку глуху згадку — в листі Мик. Потоцького, наступника Конецпольського. Толкуючи ся з свого неприємства на осінній сойм 1646 р., він поясняв, що мусів зістати ся, „аби затримати запорозьке військо в послушности“, і дійсно від разу затоптав „сю іскру“¹⁾.

Пишучи сей лист, Потоцький, очевидно, не знав про іскру кинену між козачину самим королем — не знав його безпосередніх зносин з козаками, заведених по смерті Конецпольського. Про них ми згадували вже вище. В сучасних депешах Тьепольо маємо про се звістку з кінця марта 1646 р., що король за смертю гетьмана вислав свого післанця, аби роввідати ся, як стоїть справа з козацькою диверсією, і в пізнійшій депеші, з 4 серпня н. с. він оповідає, як йому король звирив ся, що він мав у себе невдовзі по смерті гетьмана козацьких старшин, наказав їм іти в морський похід, і дав їм на се гроші²⁾.

Стало ся се, як було вже сказано — коло 20 квітня н. ст.³⁾. В посольстві їздили обидва осаули військові Іван Барабаш і Ляш Караїмович і з низшої старшини Нестеренко і Хмельницький⁴⁾. Їх називає Освенцім, додаючи, що предметом переговорів була морська експедиція на Чорне море. Козаки, каже він, „радо дали себе намовити і пообіцяли поставити в сю експедицію 60 добре уоружених човнів — аби тільки на справленне і спорядженне дістали на кож-

¹⁾ Albowiem znaczna seditionis facem turbulenta w rzeszyzpospolitey naszey głowa wzniecila, gdy sparsit po smierci swietey pamieci i. p. krakowskiego, iakoby miały bydz w woysku urzędy wszystkie odmienne; jednak scintilla ta zarazem przez mnie iest comperssa i de stulto metu zostawaia in fide, obsequio et disciplina ode mnie confirmati — копія „з королівського архиву“, без дати в теках Нарудевича 140 с. 331.

²⁾ Dopo la morte del general (гетьман Конецпольський) facessimo venir a noi li capi di Cosacchi, gli habbiamo dati dinari et ordini et s'assicuriamo, che haveranno obedito (у Чермака с. 110 і 391—2).

³⁾ Зводячи до купи пізніші звістки, що король виплатив тоді козакам 18 тис. зол. або 6 тис. таларів, з рахунками Тьепольо, де під днем 20/IV значить ся виплата королеви саме такої суми (6 тис. таларів — 18 тис. зол.), Чермак зовсім правдоподібно вивів, що козаки одержали від короля гроші власне тоді — 20/IV або день-два пізнійше (с. 394 б).

⁴⁾ Ляш був осаулом від р. 1638 (див. ч. I с. 313), Барабаш згодом теж дістав ся на сей уряд — з таким чином він записаний на двох книгах, наданих ним в черкаську церкву 1645 р. (Максимович, I с. 402).

ний [човен] по 100 талярів, і для ліпшого їх забезпечення зараз їх їм дано і 6000 тал. відраховно¹⁾.

Його оповідання потверджують признання козацького полонянника 1648 р., Михайла Друшенка, допитуваного на тортурах на елекційнім соймі. По його словам, Барабашенко, Ляшенко і Хмель були у покійного короля; була рада в ночі і сім сенаторів було на тій раді; дав їм король привилей на збільшенне війська і позволенне іти на море. Так переповідає се соймовий дневник²⁾. Про видачу власне такої суми, яку вказує Освенцім, 6 тис. талярів або 18 тис. золотих, говорить инше сучасне джерело — памфлет на Осолінського, котрого автором уважали Вишневецького. Тут Осолінському робить ся закид, що він радив королеви напустити козаків на Турка „і закликавши козаків, між котрими був і Хмельницький, дано їм 18 тис. зол. на побудованне човнів; видано також і різні привилей під приватною печаткою [короля] і намовлено, аби скинули з себе ярмо і йшли на море“³⁾.

Що до збільшення війська, то сю сторону докладніше вясняє козацька петиція на конвокаційній сойм 1648 р., де читаємо: „А що була воля й. кор. милости, тоді як нам з ласки своєї зводив веліти йти на море — на що ми були й гроші на човни отримали, — призначив був, аби приписано було до нашого війська Запорозького ще 6000, то ми просимо, аби нас було 12 тисяч, а ще як будемо мати старших зпоміж себе [виборних], то понад те [понад 12 тис.] не будемо нікого приймати“. Коротка редакція сеї петиції додає: „того нам старші наші не дозволили, аби нас було 12 тисяч“⁴⁾.

Сі відомости, до котрих можна б додати ще чимало иньших агадок, меньше докладних, або меньше близьких своїм часом і обставинами⁵⁾, в сумі характеризують сю подію досить докладно. З огляду на те що головного шефа козацького війська, гетьмана Конєцпольского не стало, король скоро по його смерті через якогось свого агента викликав до себе кількох впливовіших козацьких старшин і виложив

¹⁾ Дуагушз с. 134.

²⁾ Пам. кн. Міхаіловського с. 299; переповідає також сі зізнання Радивиля в своїх записках, але не так докладно (л. 126).

³⁾ У Текберского *Annales*, с. 142 (в лат. перекладі).

⁴⁾ Michałowaki с. 75 і 77 й иньші копії петиції, як вище.

⁵⁾ Так напр. Марек Собеский, будши у Хмельницького в неволі в 1648 р., чув від нього, що Володислав дав козакам „кілька тисяч“ на спорядженне човнів (Michałowaki с. 120, Temberski с. 101). Кисіль в потвердження згадки козацького посольства про листи пок. короля заявив, що також чув від Потоцького про таку грамоту Володислава, дану козакам (Michałowaki с. 103). Про дане королем порученне готовити ся на море — Хмельницькому спеціально — переказують поголоски Силіяч і Кунаков, Азты Ю. З. Р. III с. 217 і 179. Козацьку памать про сі факти переказує Самовидець: Хмельницький з Ляшем, будши у короля в посольстві „упросили писно албо привилей на роблення челновъ на море, мно відносьть гетьмановъ коронныхъ, що одержавши те секретно держали отъ полковниковъ въ Переяславлю“ (с. 6).

перед ними свої пляни війни з Туреччиною і Кримом. Поручив їм вчинити морський похід на чайках для діверсії — як того хотіла Венеція¹⁾, і на те видав їм гроші; може справді, як оповідає Освенцім — рахував по 100 таларів на чайку.

Заразом, на бажанне і прошення козаків, видав Володислав привилей²⁾, котрим мабуть потверджував їх права і вільности, так як вони просили ще в 1639 р. Може бути, згадував щось і про відновленне виборної козацької самоуправи: пригадаймо згадку Потоцького про поголоски, які пішли про нові порядки по смерті Конєцпольского. Коли король уже важив ся нарушити ординацію 1638 р. в однім пункті, то міг нарушити і в другім. Одначе головна вага сього привилея все таки лежала в збільшенню війська до 12 тисяч. Досить правдоподібно, що при тім згадувало ся і про потребу війни з Туреччиною, перспективу походу і т. д.

Се можна собі представити досить ясно. Меньш ясно — як король уявляв собі здійснення даного козакам поручення: як мали поступати сі старшини, щоб сповнити його волю, зібрати козаків, зладити човни і вийти в море без відомости чи навіть против волі воєнних властей. Льояльний Освенцім не допускає й мисли, щоб королівське порученне мало бути покликком козаччини до бунту против її старшини. За те ворожо настроений автор памфлета вкладає в уста короля просто поклик до повстання — „скинути з себе ярмо і йти на море“. І дійсно, льогічно беручи, королівське порученне мусіло неминучо містити в собі певний поклик до повстання против старшини і цілого режіму, уставленого ординацією 1638 р.³⁾ Трудно було думати, що комісари і полковники і їх зверхник — польний гетьман позволять в супереч сій ординації збільшати козацькі контінгенти, будувати човни, йти на море. Козаки мусіли бути приготовані до конфлікту з ними, до непослуху і бунту.

В звязку з сим стоїть певний внутрішній звязи широко розповсюджене, особливо в пізнійшій козацькій традиції сон амоге оброблюване оповіданне про те, як король на скарги козаків взагалі,

¹⁾ Див. вище с. 19.

²⁾ Скрізь говорить ся про оден привилей. Чернак (с. 111 і 393) добачав у визнаннях Друшенка відомість про два особні привилей: на збільшенне війська і на похід на море, але того нема в словах Друшенка, і такий адогад взагалі не має для себе підстави в джерелах.

³⁾ Деякі новітні польські дослідники, боронячи Володислава від старих обвинувачень в підбунтованню козаків, силкують ся втиснути його переговори з козаками в можливо льояльні рами — мовля, в учинку Володислава не було нічого противзаконного. Одначе вже сама таємничість, якою окружив він свої переговори з козаками, і той факт, що він завів зносини з низшою козачою старшиною, минаючи її законних властей — комісара і полковників, показують, що король сі зносини сам уважав вчинком нелегальним, революційним.

чи зокрема Хмельницького, до котрого особисто прикладаєт ся легенда найчастійше, — порадив козакам боронити ся шаблею від усяких кривд і на силу відповідати також силою¹⁾. Осібна подорож Хмельницького до двору королівського з скаргами на його особисті кривди і авдієнція у короля в сій справі зостаєт ся епізодом дуже сумнівним, і одинаким реальним моментом, до котрого можна притулити легенду про королівську раду козакам—лишаєт ся козачка депутація в квітні 1646 р.²⁾. Та ся королівська заохота до збройної самопомочи—тільки оден варіант з тих ріжних оповідань про підбунтованне козаків Володиславом, що ходили широко в українським і польським громадянстві. Кінець кінцем вони мусять мати якусь реальну основу в собі—тому попросту, що без конфлікту з режимом, уставленим ординацією 1638 р., козаки Володиславового поручення однаково не могли сповнити³⁾.

¹⁾ Марек Собеский, бувши у Хмельницького весною 1648 р., оповідав потім, що Хмельницький на запитанне його, на що він так поступив, відповів: „тому що я з товариством моім був дуже збіджений, притиснений і покривджений, а справедливости не міг достунити; зібрав ся б сушлік до короля ‚велике пудро‘, а король хоч би й хотів учинити справедливост, ніхто його у вас не слушає, тому казав нам вільности шаблею доходити“ (wolności szablą dostawać). Так переповідав його слова соймовий дивний, Michałowski с. 120; теж саме у Темберского с. 101, кінець-ві слова: quare dum cogam rege frequenter conquirebamur ex parte iniuriarum nostrarum, responsum a rege: quandoquidem aliter non potestis, iniurias vestras framea vindicare.

Літльський, що пише на підставі тихже краківських чуток і часто сходять ся з Темберским (тільки у нього ми маємо записки по горячим слідам, а у Темберского в пізнійшій перерібіці), переказує сі слова Хмельницького дещо ширше: Alie u wy, rapowie Polaczy, krola nie słuchaczy, na niego nie dbaczy, kozy szie swoią głową rządu, nicz nie czyniczye — zaczum gdysmi szie częstokrocz krolowy i m. krzywd swoich usskarżaly, tak nam odpowiedzaly: ‚Poniewasz inaczy nie możecie, przez szablje waszych wolnosczy dochodzycz‘ — mowycac formaliter po rusku: ‚Peres (sic) szablje waszych wolnosczy odiskucite‘ (с. 127).

Кунаков на основі сучасних переказів, зібраних на початку 1649 р. (А. Ю. З. Р. III с. 279), оповідає сю легенду так, що зимою 1646/7 р. Ізидько Володислава в депутації „від усього війська Запорозького“ Хмельницький з десятьма иньши ми козаками і просили короля „учинити їм справедливість“ в кривдах, які поносять „від обидників своїх і Жидів“. Але Володислав, роздражнений „на сенаторів і всю річ посполитую“ за противленне його воєнним плянам, відповів козакам, що сенатори його мало слушають, своеволять. „И написавь де Владиславъ король саблю дать Богдану Хмельницкому и сказалъ: то ему его королевскій знакъ—имѣють они при бокахъ своихъ сабли и они бѣ тѣмъ своимъ обидникамъ и розорителямъ не подавались и кривды нѣз мстили саблями, и какъ время дойдегъ и они бѣ на поганцевъ и на его королевскихъ непослушниковъ были во всей его королевской воли“.

²⁾ В ранійших версіях оповідання, як ми бачили, король дає раду козацчній взагалі, не самому Хмельницкому, як в пізнійших редакціях. З польських письменників-сучасників переказують сю легенду, прикладаючи її до особистої кривди Хмельницького — Гродський в більш загальній формі (vim vi repellere, с. 46), Пасторій — з подробицею про шаблю (Historia с. 35).

³⁾ По словам Стародубця Клинова Хмельницький в червні 1648 р. велів йому по секрету переказати московській адміністрації, що Володислав підіймає козаків на повстанне і за те його Полаки вбили. „Свідцали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка — посладъ де отъ себя король в Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіянскую греческаго закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помощникъ“ (Акты Ю. З. Р. III с. 216). Тут бачимо зародок той легенди про Володислава як „руського патріота“, що потім розвиваєт ся в козацкій традиції XVIII в. і доходить

Радзейовский, що їздив в королівського поручення, з листом короля да козаків, спроваджуючи їх на се побаченне до Варшави, казав, що козаки, пригнетені всякими нещастями, які на них впали, взагалі не показали великої охоти конспірувати з королем. Тільки через котрогось знайомого, по імені не названого, Радзейовский спонукав їх до дальших кроків по мысли короля, то значить до сеї таємничої подорожи до Варшави¹⁾. Згодивши ся на сю подоріж козацькі делегати сею єдиною в своїм роді оказією — секретними переговорами з королем певно покористували ся насамперед, щоб поновити свої старі жалі на утиски і просити у короля оборони. Але перспектива самовільного виступлення против своїх властей, яке пропонував король, ледви чи їм дуже сподобала ся — не тільки Барабашеви, але й иньшим: Хмельницький тоді теж не був ще в такім положенню, як пізніше, коли він не мав нічого до страчення. Таємничість, якою король обставив сі переговори, не могла додати їм духу. Та грамота, яку він дав в секреті, правдоподібно на їх бажанне (бо властиво з Володиславового становища краще було обійти ся без такого оказательства), теж не могла їх особливо підбадьорити, раз король не міг дати їй по всій формі своєї канцелярії.

Дуже може бути, що у короля при тім прохопили ся і такі слова про його безсильність против панів-сенаторів, які потім розносили ся в Польщі і на Україні, і гадка про потребу козакам

до найвищої точки в Історії Русів, що так багато пише про сеї руський патріотичний Володислава („Владиславъ четвертый, извѣстный русскій патріотъ, і т. д., с. 58 і д.).

З вільних відомостей, крім Compendium-а і оповідання Радзейовского (див. вище) мають особливий інтерес оповідання про єміри Володислава збутовати козаків у Шевалє і Кемені. Шевалє, чоловік близький до тодішнього французького посла в Варшаві де-Брежі, переказує як правдоподібний здогад або поголоску, що Володислав потайки підіймав козаків (fit avec main levée les cosaques), аби дістати від союму поручення виступити против них, а в дійсности хотів при сій okazji злучити свої війська з козаками і потім обернути по своїй волі—против Татар або Турків (с. 63).

Кемені, що сам був послом Ракочія, оповідає подібно ж: як би соїм не згодив ся на війну з Туреччиною, козаки мали на власну руку розпочати війну з Турками й Татарами, король мав би козакам наказати, аби їх не зачіпали, ті не послухалис би, король пішов би на них—козаки жадали б, щоб їм дозволено було воювати з бусурманами. „Тоді король, прилучивши собі козаків, з своїм військом і з полками панів, своїх прихильників, змусив би річ посолу згодити ся на жадання козаків, не вважаючи на опозицію, і рушив би з спільними силами на Турків“ (Rumy Monumenta Hungariae III, 1817 с. 244, у Кубалі J. Ossoliński II с. 364).

Оба представляють так, що козацький похід на Турків був потрібний королеви лише на той випадок, як би соїм (осінній соїм 1646 р.) не призвонив на війну. Але се не правдоподібно: не було б на що козаків так заздальгідь стягати, та й королівські заперення літом 1646 р., що козаки вже пішли на море, противлять ся такому розумінню.

¹⁾ Зі слів Радзейовского, з котрих стрічав ся в домі дюка д'Арнажон, оповідає се Лінаж де Восєан в своїй книзі L'Origine véritable du boulevement des Cosaques. Що Радзейовский їздив в королівський порученням в марті 1646 р., спроваджуючи козацьких старшин до Варшави, зовсім вірно догадав ся Кубалі — J. Ossoliński II с. 346.

доходити для себе справедливості власними силами. Така мова теж не могла особливо настроїти козаків. Депутати знали тяжко пригнетене становище козаків і могли побоювати ся, що їх полковники поступлять з ними як з бунтівниками, коли вони візьмуть ся сповняти королівське поручення, і поки королеви вдасть ся виграти свою справу з „панамі сенаторами“, сі козаки, що взяли ся б творити королівську волю, могли б десять разів програти свою справу¹⁾. Тому ми не потребуємо дивувати ся, що депутати ввавши і грамоту королівську і гроші на човни, таки поручення королівського не сповнили і всякий слух про нього згинув.

Король, беручи від Тьєпольо гроші на організацію козацької диверсії, обіцяв її зараз, і передаючи сі гроші козакам, теж, як видно, жадав, аби йшли на море як найскоріше. Що більше — при конці мая і на початку червня н. ст. Володислав заявив послам (венецькому, австрійському, мабуть і иньшим), що козаки вже пішли в похід і военні операції почали ся. В депеші з 28 мая Тьєпольо пише, що король потвердив йому про козацький похід, про котрий ішли поголоски, а в депеші з 4 червня висловляеть ся в зовсім категоричнім тоні, що „козацька диверсія вже наступила“ і він згідно з умовою виплатив королеви 20 тис. таларів — журить ся тільки, що нема ще відомостей з Царгороду. Так само з днем 2 червня доносив цісарський посол, що вапоровські козаки вже „сильно ударили на Турків“²⁾. Але се була містіфікація і не ввати, на скільки в добрій вірі вона була зроблена. Королеви очевидно хотіло ся підбадьорити своїх союзників і витягнути від них грошей на военні цілі, з огляду, мовляв, що военні операції вже почали ся. Чи сподівав ся він, що козаки дійсно десь в тім часі рушають і тільки де-що „упережав події“, чи видумав просто, не маючи иньшого виходу, тяжко сказати. Козацького походу на море одначе не було, хоч король раз-у-раз повторяв про нього, і французький посол в липні доносив, що вісім тисяч козаків пішло морем на Царгород³⁾.

¹⁾ Кубаля, стараючи ся в можливо легальних формах представити акцію короля, так толкує його пляни: дотеперішнє реєстрово військо мало зістати ся під режимом ординації, а окрім нього мало бути набране 12-я тисячне самоправне „Запорозьке військо“, котрого гетьманом мав бути Барабаш, а військовим цісарем Хмельницький. Але хто би з реєстрових сьогів бути в неволі комісара і полковників, як би справді поруч них мало бути нове військо з давнішими вільностями? Реєстрові перші перейшли б до нього, коли б таке військо можна було організувати. Але якво було організувати? Чи комісар і полковники з своїми жовнірськими гвардіями дозволяли б на се? Тим більше, що королівська грамота сама мала до якогось часу бути секретом. Колиж деютрі писемняки (як Коговський) говорять про іменованя Барабаша гетьманом, а Хмельницького цісарем, то певно розуміють відмовленя давньої старшини в війську реєстровім, а не в якімсь новім, новотворнім.

²⁾ Витяги з депеш у Чермака с. 150—1 і 400.

³⁾ Виписки Люкаса III с. 163—6.

Чи робили козаки-повірники якісь проби сповнити поручення короля і скористати в його уповажнень, зістаєть ся невідомим. Можна б підозрівати, що ті поголоски про відміну урядів козацьких і взагалі та „іскра“ бунту, про котру писав в наведеном вище листі Потоцький¹⁾, була наслідком проб такої агітації. Але польська старшина в Потоцким в головах на перших же кроках постарали ся нагнати „спасительного страху“ агітаторам і доказати безпідставність всяких надій на поправу долі козащини, і по сім спокій був відновлений на Україні.

З першої половини 1647 р. дійсно не маємо ніяких позначитя з козацьких кругів — окрім згаданого висше королівського листу в місяца червня до чигринського старости в обороні козаків від надужить старостинських урядників²⁾). Вона може бути відгомном якихось нових козацьких жалів — не конче може на самого чигринського, а і на иньших старостів, що могли теж дістати подібні напівнення. Потім в серпні стала ся таємнича подоріж на Україну канцлера Осолінського, з котрою пізнійше звязували ся підозріння і поголоски про секретні переговори і змови з козаками.

Найбільш ніби докладно оповідає про сю подоріж Грондский, кажучи, що Осолінський в своїм довіренім чоловіком Станіславом Любовіцким їздив на Україну в королівського поручення ніби то для ревізії пограничних замків, а в дійсности на те, щоб намовити новаків зачепити Турків, для викликання війни. Він запевнив козаків, що за такий напад не понесуть ніякої кари, настановив їм гетьманом Хмельницького і передав йому від короля булаву. Але Хмельницький, дякуючи за таку ласку і довіре, хоч обіцяв зробити все, щоб сповнити королівську волю, одначе толкував, що не так легко попхнути козаків, „придавлених такою тяжкою военною дисципліною“, відразу до такого сміливого вчинку. Казава, що справу треба розважити, помалу приготувити до неї козаків, та і зброю приспособити, і для сього треба немало часу³⁾). Подібне оповідає Ємьоловский, коротенько Йончинський, а Коховський — не згадуючи Осолінського по імені, каже тільки про висилку „одного чоловіка“ на Україну для порозуміння з козаками⁴⁾).

Все се могло б виглядати на легендарний дублет до дійсної Володиславової змови з козаками в Варшаві, тим більше що яркава

¹⁾ Що то була за turbulenta... głowa, що „розсвідала поголоски про відміну урядів“, про котру пише Потоцький? Деякі дослідники готові бачити тут згадку про самого короля і його зносини з козаками. Се неможливо, і стилістично і фактично. Легко масунула са б гадка, чи не Хмельницький то, — але її так само треба відкинути.

²⁾ Див. с. 139. ³⁾ Historia с. 38—9.

⁴⁾ Ємьоловский с. 2, Коховський с. 22, Йончинський — ркп. бібл. Осолінських 627 с. 191, виїмок у Кубалі II. с. 187.

ої письменники про варшавську авдієнцію новаків не говорять, а Освенцім, що говорить так докладно про варшавську авдієнцію, місії Осолінського піддає зовсім інші цілі — церковні, уїтонні. Одначе та обставина, що Грондский покликуєть ся в своїм оповіданню дуже вправно на товариша Осолінського в сій подорожі, Любовіцького, від котрого, а також і від Виговського він мовляв чув про сю місію Осолінського, змушує з більшою увагою ставити ся до сього епіводу. Не можемо допускати у Осолінського якихось глибоких конспірацій з козачиною. До того справді нема ніякої підстави¹⁾. Але все таки приходить ся думати, що місія Осолінського не кінчала ся на тих церковних справах, про які оповідає Освенцім, а мала вивондувати українські відносини і в інших напрямках, в зв'язку з военними плянами короля.

Освенцім оповідає: В серпні 1647 р. канцлер виїхав в Варшави в давно задуману дорогу на Задніпрове, до Батурина, Конотопа й інших тамошніх маєтностей своїх, котрі держав ленним правом і хотів вїдати, а скрита ціль сеї подорожі була така. Король не встигнуши поєднати з католицькою церквою дісидентів, звернув своє бажанне на прилученне до римської церкви грецької релігії, бажаючи таким прилученнем її до унії розірвати і згадану лігу козаків з Татарами. Трактуючи про се з декотрими вивначними людьми з шляхти руської, а навіть з митрополитом київським, він набрав до сього великої надії, і тому канцлер умисно взяв за причину — побачити свої задніпрянські маєтности, аби з того приводу могли повести в ними устні переговори і знайти способи вдоволення обох сторін. Мав в тім зносини з митрополитом київським, браславським воеводою Адамом Кисілем і Максиміліаном Бжозовським, як найпершими головами грецької релігії. Бжозовському з тої ж причини — аби його тим більше заохотити і на свою сторону прихилити, надано каштелянію київську²⁾. Осолінський не тільки набрав від них великої надії будучої згоди, але й привів до того, що визначено навіть публичну диспути над тою справою, на 16 липня будучого року. А хоч то тримано в великій секреті, але як всі канцлерові справи, хоч би й найсвятїйші, викликали неохоту, так і ся подорож задніпрянська наробила різних підозрінь ніж шляхтою³⁾.

Справа унії, чи релігійного компромісу між православними і уніатами дійсно оживила ся була ч переддєнь повстання Хмельницького.

¹⁾ Чермак, дуже докладно обробивши сей епизод в своїй праці (Плану гл. XI), особливо великий натиск кладе на те, що канцлер ледви чи згодив ся б скомпромітувати себе якоюсь конспірацією з козаками, і потім занадто рішучо вириказ ся її, щоб можна було думати про се.

²⁾ Бжозовський дістав каштелянство по Кисілю, що поступив на браславське воеводство. Йому був присвячений Літос 1644 р.

³⁾ Дуагуиз: с. 206.

З одного боку приїд нового папського нунція Торреса з спеціальними інструкціями в сій справі, з другого боку — зміна митрополита, поява нової особи на чолі православної церкви на початку 1647 р. відогріди на ново давніші надії і змагання¹⁾. Косів і за життя Могили брав участь в компромісових переговорах і не належав до числа непримирених²⁾, і тепер, вичікуючи свого затвердження на митрополії, тим менше мав поводів виступати різко супроти компромісових тенденцій правительства.

Підставою до вступних переговорів послужив знову той сам проект компромісу з 1629 р.: його під 1647 р. подає Єрлич в своїх записках, як справу даного моменту, одержавши сей проект від близького королеві чоловіка, маршалка Казановского. Але ся формула, ровумієть ся, православних не вдоволяла, і після переговорів піднятих Осолінським, Кисіль, що грав тут ролю посередника, видав свій меморіал в справі компромісу. Він заховав ся в актах польської нунціатури — має дату 13 грудня. Кисілем був пересланий Косову, від нього пішов до канцлера, а той передав нунцієви, і в перших місяцях 1648 р. ся справа живо дебатовала ся в варшавських кругах, вважала ся дуже надійною, а центральну ролю в ній відігравав власне канцлер³⁾.

Ся релігійна сторона подорожи Осолінського на Україну, більш офіціальна (не потрібувала навіть бути занадто секретною, як представляє її Освенцім), не виключає одначе, як сказано, иньших завдань. Полишаючи на боці мало цікаве для нас питання, на скільки Осолінський був від початку втаємничений в зносини короля з козаками, трудно думати, щоб він не довідав ся про них з часом — як довідав ся і Потоцкий, судячи з того, що від нього Кисіль знав про королівський лист козакам⁴⁾. Переговори з представниками впливових православних кругів в справі релігійного компромісу давали Осолінському добру вагду стрічати ся і заводити зносини і з козацькою старшиною, не боячи ся підозрівь, і він певно користав з того. Замітка Освенціма, що справа релігійного компромісу оцінювала ся також з становища козацької справи — небезпеки козацького союзу з Кримом, дуже характеристична. Небезпека сеї козацько-татарської ліги і потреба їй запобігти — се ж була та формула, під якою в кругах льоялістів представлявано і оцінювано королівські

¹⁾ Не маємо ніяких підстав сказати, як Іолубев (II. с. 215), що Володислав під кінець життя, в звязку з своїми воєнними планами, стратив інтерес до сеї справи.

²⁾ II. Могила II с. 200—201. Див. вище с. 115.

³⁾ Див. у Чернака оп. с. с. 316—7. Про Кисіля як прихильника плану патріархату описував в люті 1649 р. в Москві Мужилівський, л. 27.

⁴⁾ Див. вище с. 143, примітка 5.

зносини з козаками, і можна думати, що й Освенцім дещо знав про сю сторону місці Осолінського, тільки вважав за краще обминути її вище наведеною заміткою.

Чи ся подорож канцлера і переговори з українськими, може й козацькими старшинськими кругами, зробили дійсно якийсь вплив на козацькі відносини і додали сюди ферменту, се дуже трудно сказати. На Україні скоро по сій подорожі пішли тривожні чутки, і се потім дало привід звязувати в подорожю Осолінського ті поголоски про визначенне Хмельницького гетьманом, і т. и. ¹⁾ Потоцкий на підставі тих відомостей, які до нього доходили в осени 1647 р., як ми бачили, ставив справді дуже сумні гороскопи, побоюючи ся вибуху козацького повстання при першій нагоді, і домагавсь якихось рішучих заходів для заспокоєння козацького невдоволення. Але се може бути й випадковою хронологічною стрічею з подорожею канцлера. Незалежно від неї могли зійти ся глухі поголоски про попередні переговори короля з козаками з відомонами особистої афери Хмельницького, що в тім часі доходила до свого краю, починаючи лояльного і статочного чигринського сотника до „десператських“ вчинків, і підіймав ся грізний привид повстання.

Особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно богата легендою, що окрила його по горячим слідам першого виступу на широкій арені і зробила улюбленим героєм всяких переказів і видумок, а далі й поетичних та белетристичних утворів. На сім місці не можемо ставити собі завдання дати можливо повну, критично перевірену біографію великого гетьмана — се мусіло-б бути завданням особних праць, дуже пожеданих, котрих не маємо ні для Хмельницького, ні для інших визначних діячів сеї доби. Я обмежуюсь головнішими фактами і моментами особистого жита Богдана, потрібними нам для розуміння його публичних виступів ²⁾.

Богдан-Зиновій Хмельницький був сином старостинського урядника в Чигиринськім старостві Михайла Хмельницького. Такі урядники звичайно набирали ся з дрібної шляхти, і таким шляхтичем уважав і називав себе Михайло Хмельницький: в пізнійшій листі своїм до короля під Зборовим (15 серпня 1649 р.), дуже

¹⁾ Ерляч в своїх записках дає відомін сих шляхетських погохосок, записуючи, що Хмельницца стала ся przez króla, zdradą dotkliwą kanclerską, człowieka bezbożnego — с. 53.

²⁾ Різні спірні питання біографії Хмельницького і легенди про нього обговорив в ескурсах, які, на жаль, відложив до особного публікування, і вони згоріли разом з іншими матеріалом у Києві в 1918 р.

важнім для його біографії (свого рода короткій автобіографії), Богдан Хмельницький називає себе „уродженим Хмельницьким“, а на своїй печаті уживає герба Абданк. Походження його батька однак вістаєть ся незвісним. Чигиринщина вся було новою займанщиною різних приходнів кінця XVI в.; приходнем в Чигиринщині, розуміеть ся, був і Михайло Хмельницький. Але звідки прийшов він, се віставало ся незвісним в пізніших часах, і сучасники переказують тільки різні здогади: так Пасторій називає його шляхтичем („як кажуть“) в Литви (з в. князівства Литовського), Коховський каже, що одні вважали його родом з Мазовша, иньші — з місточка Лисянки, в Корсунськїм старостві. Ся остання згадка однак може бути хіба пам'ятю, що Мих. Хмельницький, перед тим як осісти ся в Чигиринськїм старостві, жив в Лисянці, що була державою тогож Даниловича, що й Чигиринщина, і була осадом також дуже недавню, з початків XVII в.¹⁾ Може бути, що Мих. Хмельницький був її осадчим, як потім займав ся осадництвом в Чигиринщині²⁾.

Про попереднє Коховський переказає здогад що Мих. Хмельницький служив на дворі Жолкевських в Жовкві, і потім коли Данилович оженив ся в Софію Жолкевскую, був приділений до двору своєї панни, перейшов з нею в службу до Даниловича і кінєць-кінцем осів ся в Чигиринськїм старостві, котрим володів Данилович (разом з староством Корсунським). Коли тут осів ся М. Хмельницький, незнати; правда в потвердженню Суботова за Б. Хмельницьким сказано, що Суботів Мих. Хмельницький держав більше сорока літ³⁾, але сьому досить тяжко увірити, хоч ся дата без сумніву вийшла від самого Богд. Хмельницького: в 1570-х рр. не було ще навіть і Чигирини⁴⁾.

Взагалі про службу Михайла Хмельницького в Чигиринщині ближших відомостей не маємо. Б. Хмельницький в згаданім автобіографічнім листі каже, що батько його був „підстаростою чигиринським“; иньші сучасники зуть його „писарем провентовим“⁵⁾, офіціалістом низшої категорії. Може бути, що Хмельницький трохи причинив титулу своему батькови, але кінєць-кінцем подробиця мало-важна. Факт, що Богдан Хмельницький походив не в старій родовитій козачині, а в місцевій дрібно-шляхетській (офіціалістській),

¹⁾ Див. у Яблоновського Україна с. 693.

²⁾ Піночі так і називає його „осадчим чигиринським“ — текст у Липинського (с. 255), поправійший ніж у Ірабовського, Ouz. Spom.

³⁾ Агты Ю. З. Р. X. с. 466.

⁴⁾ Ще одно місце пробутку родини Михайла могла б вказувати згадка Павла Алепського про Черкаси, — дав. зараз немає.

⁵⁾ Scriba a rationibus proventuum — Коховський I. с., теж Pamiętniki do rap. Zygnt. III (очевидне запозичення).

середньо-заможної верстви. Про мастковий стан цієї родини зовсім правдоподібно оповідаєть ся, що Михайло Хмельницький, служачи в старостинській адміністрації, не забував забезпечити себе, і осадив під Чигирином вище по Тясмину (в півтори милі віддалення) чималий хутір, названий Суботовим¹⁾. Останнє теж факт. Натомість те що оповідаєть ся про оженення Михайла Хмельницького з козачкою, звязки з козаками і службу в їх війську — все се виглядає як здогад для обяснення того, що Михайло закінчив жите в битві під Цецорою, а син його опинив ся в козацькїм війську. Факти сі одначе ніяких спеціальних обяснень не вимагають, бо дрібно-шляхетська служебна верства стояла в сих сторонах все дуже близько до козаччини, а кожний тутешній осадник, шляхтич чи не шляхтич, був варазом і воякою-пограничником. Коли Жолкевський стягав ся в останнього для боротьби з Турками в 1620 р., його зять Данилович прислав йому в поміч свій двірський полк, і в нїм правдоподібно був і Михайло Хмельницький з сином. Учасник Шемберг в своїм дневнику цецорської війни вгадує окрім властивого війська „лісовчиків і добровольців п. Хмельницького“²⁾.

Що до віку свого, Богдан в згаданім листі до короля 1649 р. називає свої літа „сивими“, і з того треба міркувати, що родив ся він ще в XVI столітї, в його останнім десятилітї. З сим сходять ся відомости, вібрані в 1649 р. венецьким послем в Відні — що Хмельницькому було „коло 54 літ“, себ-то родив ся він коло 1595 року³⁾. Павло Алепський переїздячи через Черкаси, записує, що се місто було місцем уродження Хмельницького⁴⁾, але трудно дуже полягати на такій принагідно киненій замітці. Імя його „Богдан“ часто толкували потім як приввище, дане йому пізнійше як спасителя України, але се без сумніву початкове, дитинне імя Хмельницького і вповні правдоподібно, що се був практикований в народі переклад церковного імени Федір, як толкував уже Кожовський⁵⁾.

Про науку Богдана Кожовський каже, що він учив ся в київській гімназії, а також „по словам богатьох“ — у Ярославі у євугїтв. Останнє більш певне, перше дуже мало, і мабуть виявило ся як півнійший, безосновний здогад. Київська гімназія, себ-то братська школа, починала своє істнованне тоді, коли Хмельницький мабуть уже дїнчив

¹⁾ Кожовський I. с.

²⁾ Próż Lisowczyków i p. Chmielnickiego wolontariuszów — Pisma Żółkiewskiego с. 571.

³⁾ Делеша Саґредо при статі М. Кордуби в 78 т. Львів. Записок, ч. 2.

⁴⁾ Путешествіє патр. Макарія IV с. 192.

⁵⁾ Маслякович зі згадки Мясковского (Michałowski с. 377), що імення Богдана були десь коло різдвяних свят, досить правдоподібно здогадуван ся, що він мав імя Федора „начертанаго“, котрого день 27 грудня (I с. 479).

науку у єзуїтів, а може й скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої памяти про його науку в сих кругах не бачимо. Натомість про його ученне в котрійсь єзуїтській колегії — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно — маємо свідоцтва більш певні. Його професор єзуїт Мокрський, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“¹⁾, уживаний потім був в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які істнували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав сюди свого синка, і власне до такої щиро шляхетської школи як єзуїтська колегія.

Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, по за котру звичайно не преступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6—8 літ і більше, і кінчила ся власне риторикою²⁾. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою³⁾, що тільки між козаками міг бути помітним нею. Не така то й рідка річ між козацщиною, а спеціально між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах.

Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р. Того року, я вже сказав, його батько, вибираючи ся в похід в двірський полку свого патрона, взяв з собою і Богдана. Подробиць з сього його походу більше не маємо, тільки те що каже сам Хмельницький в згаданім листі, і так само різні инші сучасники: Михайло Хмельницький в битві під Цецорою наложив головою, Богдан попав в турецький полон, „де пробув в тяжкій неволі два роки“, поки його звідти викупили. По словам Коховського визволили його козаки, вимінявши на своїх бранців, за-для памяти його батька; се не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козацчини у Михайла Хмельниць-

¹⁾ Xiądz Mokrski był jezuitą y uczył w szkołach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, tenże ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy Chmielnicki przy pospolstwie nic z nim nie mówił, a gdy się rozeszli, nisko za nogi obłapił y za ćwiczenie dziękował — Nowiny z Warszawy do obozu posłane 29/XI 1648, в теках Нарушевича 143 с. 379, з королів. архіву.

²⁾ Див. в т. VI с. 452.

³⁾ Гродзский: exigua litteratura tinctus (с. 40). Пастопий (Bellum с. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia с. 27 одяче: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in reipubl. Poloniae peritia Хмельницького). Коховский: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (с. 20).

кого не знаємо. Пасторій каже, що Богдана викупила мати, що буде простіше і правдоподібніше.

Про сю неволю оповідає ширше турецький літописець Наїма челебі, з нагоди посольства Хмельницького до султана в 1650 р. По його словам, мусульманин, що привіз тоді лист від Хмельницького, оповідав, що Хмельницький був в неволі у одного з керівників султанської флотії, що проживав в Царгороді в кварталі Касім-баші; під час своєї неволі Хмельницький прийняв іслам, і пізніше зістався йому вірним, але се не перешкодило йому, підмовивши кількох інших невольників, утікти з неволі¹⁾. Одначе ціле оповідання повне різних фантастичних або мало правдоподібних подробиць, і з нього можна взяти з де-якою правдоподібністю хіба сю подробицю, що Хмельницький за своєї неволі був в Царгороді.

Нятнадцять літ, що минули від повороту Хмельницького з неволі і до війни 1637 р., в наших джерелах не зазначилися ніякими певними фактами. Оповідання пізнішої козацької традиції про різні Богданові подвиги: про участь його в морських походах, про те як він взяв в неволю двох Кантемірових синів, визначився незвичайно в Смоленській війні і т. и.²⁾—тільки непорозуміння, або прості вигадки. Так само не мають реальної вартости загальні фрази де-яких старших письменників (Коховського й ин.) про ті прикмети, якими Богдан звернув на себе увагу в війську—освіта, красномовність, зручність і оборотність у всякого рода ділах.

Можемо констатувати, що в середині четвертого десятиліття XVII в., коли Богданові могло бути літ за сорок, він мав визначну позицію в в війську—але які уряди займав він перед 1637 р., зістаєся в невідомим. З особистого життя його, також не знаємо майже нічого. Був він женатий з Ганною Сомківною, сестрою Якіма Сомка, пізнішого претендента на гетьманство, і мав чималу сімю: кількох синів і доньок. Все се були, очевидно, діти від першої жінки, яка—припускають, вмерла перед Богдановою аферою, судячи з того, що він тоді жив з тою дамою, за котру у його вийшла ворожнеча з Чаплінським; але вся ся романічна історія взагалі мусить приймати ся з значним скептицизмом, як зараз побачимо. Поза тим ще можемо сказати, що Богдан господарив на батьківськїм хуторі і в пізнішій афері своїй виступає як заможний господар, що своїм достатком викликає заздрість у старостинської адміністрації.

¹⁾ У Смірнова Крымское ханство с. 546—7, перед тим же в Collectanea-x Сейковського (I с. 201), що не пожалував навіть дати в своїй книжці образів, де представлено, як Хмельницький в якісь фантастичнім „козацькїм“ убранню править мусульманський намаз в присутности хана.

²⁾ Грабянка с. 32, Величко II с. 381.

В 1637 р. стрічаємо Б. Хмельницького в перший раз на ширшій арені, як військового писаря, що підписує акт капітуляції козацького війська під Боровицею¹). Правдоподібно, тільки на сій підставі Коховський, що знав днівники Окодьського, відозвав ся про Хмельницького, як про зрадливого чоловіка, що брав участь у всіх повстаннях—Павлюка, Острянина і Гуні, і таке переконання про участь Хмельницького в повстанню утерла ся глибоко в історіографії. Але ближше приглядаючи ся, переконуємо ся, що властиво за се нема підстави. Як вище було вказано, Б. Хмельницький виступає в рядах старшини, визначеної Нотоцким на місце тих козацьких старшин, котрих козаки мали за наказом Потоцького відставити при капітуляції. Тому треба думати, що Богдан належав як раз до людей найменше скомпромітованих повстаннем, і через се певного значіння набирає патетична фраза його в автобіографічнім листі до короля, що він від уродження свого і до того сивого волося „не був в ніоднім повстанню против маєстату королівського“.

Той факт, що після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля²), теж промовляє за тим, що він і в кампанії Острянина і Гуні не був скільки небудь сильно скомпромітований. Дійсно в звістках сеї війни ми не знаходимо імени Хмельницького в рядах повстання. Розумієть ся, може се бути припадковим—але знов ніщо не дає нам права відкидати його заяву, що він не був ні в однім повстанні против короля.

Дальші літа теж не визначають ся нічим голосним в житю Богдана. Від ординації 1638 р., що позбавила козаків вищих урядів, ваймав він уряд чигиринського сотника—позиція вигідна тим, що давала йому можливість лучити занятя господарські з службовими. „Золотий спокій“ дав можливість і йому загосподарити ся на своїй батьківщині, може й розширити її: в пізніших привілеях предложених Богданом цареві крім Суботова єсть осібне потвердження на „слобідку Новосельці, на землі суботівській лежачую од поль диких за Чигирином“³).

Про значні розміри Богданового господарства теж маємо деякі згадки в джерелах. В „кривдах Хмельницького“ згадуєть ся 400 кіп вбіжа на гумпї його, захоплених при наїзді Чапліцким (Чаплінським⁴). Натан Ганновер в своїх записках, на підставі оповідань своїх земляків, описує богаті стада Хмельницького. Піночі вгадує про стави, млин і шинки, що несли дохід Хмельницькому, і особливо

¹) Див. в ч. I с. 272.

²) Там же с. 310.

³) Акты Ю. и З. Р. X. с. 464; про розширення Богданом батьківщини мова і у Пасторія с. 32.

⁴) Michałowski с. 4.

на конкуренцію суботівських і чигиринських шинків кладе натиск в історії пізнього конфлікту Богдана з Чаплинським¹⁾

Богдан мав добрих приятелів серед нової старшини; в адміністрацію староства, де служив його батько, очевидно, теж звязували його звязки приятни і зажитости. Все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне життя — тим щасливіше, чим менше в ній було слави і відповідальности.

Той факт, що його разом з Барабашем і Лляшем вибрано в 1646 році в повірники королівської місії, ще раз дає поняття про його позицію в війську: репутацію чоловіка впливового, певного, лояльного супроти короля. І він тоді, як і Барабаш або Лляш, не схотів ризикувати своїм подоланням і пускати ся на слизьку дорогу агітатора-бунтаря, хоч би і з королівської руки.

Всякі пізніші говорення про те, що Хмельницький уже від давна був підозрілим і показував бунтівничі замисли, або величання проникливости покійного гетьмана Конєцпольського супроти нещастя, в яке впав його наступник Потоцький — се очевидно запізнені віщування тих глибоких політиків, які все пригадують по подіях, як то вони добре їх предвиділи і від них остерігали.

Такі глибокі відкриття кн. Заславського по жорсуцьким погромі, що Хмельницький, котрого він певно й імени не чув перед тим і навіть тепер називає „одним козаком переяславським“, „не тепер тільки засмакував добичи Річипосполитої, а з давна порозумівав ся з беем, і тільки за якимись чарами чи фатумом не були сі зносини помічені“²⁾. Такий популярний переказ про те, як Хмельницький на похвалки Конєцпольського Кодаком, відбудованим по Остриїновім повстанню, вирвав ся з сміливою заміткою, що „як людська рука збудувала, так людська рука може й знищити його“, і сими розбудив підозріння у старого гетьмана. Або иньше аналогічне, тільки не таке популярне оповідання про віщування Хмельницького по погромі 1638 р., що „козацька мати“, котру вважали добитою Конєцпольським та Потоцьким, ще дасть грізне для Поляків потомство від союзу з Татарами. Таке ж оповідання, що Конєцпольський, високо цінячи Хмельницького, все мав передчуття чогось незвичайного від того чоловіка і перед смертю жалував, що лишив Хмельницького живого — бо тільки він, Конєцпольський, повагою своєю стримував його, і т. и. Всі вони виглядають як пізніші рефлекси, до котрих перед своєю аферою Хмельницький правдоподібно давав дуже мало приволу.

¹⁾ Описуйте споминки I с. 138, пор. вище с. 152 прик. 2.

²⁾ Лист у Шайнохи II дод. 40.

Та слідом стрясла ся біда, яка до решти зруйнувала всі його здобутки і зробила саме жите його непевним. Трагічні наслідки сеї Богданової афери густо заплели її різними легендарними подробицями і наповнили паралельними мотивами, серед яких невичайно трудно визнати ся, — тим більше, що в додатку до всього майже бракує хронологічної основи всьому тому букетови реальних фактів, підозріливих поголосок і чистих вимислів.

Вихідна точка ясна — сварка з новим підстаростою чигиринським Чапліцьким, чи Чапліньським. З чого вона пішла, вістанеть ся мабуть секретом, та і в дійсности такі ворогування слідають ся часто в таких складних, а в окремішности маловажних мотивів, що потім самі головні учасники не здають собі справи з початку своєї ворожнечі і вказують зовсім різні причини.

По звичному принципу *cherchez la femme* і тут в часом особливу популярність здобула романтична „боротьба за жінку“ між Хмельницьким і Чапліньським. Мовляв Чапліньський ухопив жінку, невінчану, з котрою жив Хмельницький, а Хмельницький добивав ся її назад, але ані Чапліньський не хотів її віддати, ані вона не хотіла вже вертати ся, бо перейшла на латинство і Чапліньський обвинчав ся з нею. Аж по корсунським погромі коронних військ Хмельницький захопив її в свої руки і мешкав як з жінкою, дівивши якесь благословенство на сей шлюб від патріарха в Києві. Се тривало до 1651 р., коли стала ся в Богдановій родині трагедія, закінчена — як оповідали — повішенням сеї жінки. Але вся ся історія з жінкою стає причиною афери доперва в пізнійших писаннях, котрих автори стояли під вражіннями сеї трагедії 1651 р. У тих же авторів, які сеї півніжної трагедії не знали — у Ганновера, Пасторія, Віміна, нема згадки про якусь романтичну причину сварки Хмельницького з Чапліньським. Так само ані в автентичних листах Хмельницького, ні в так званом „реєстрі кривд“¹⁾, ані в оповіданнях Хмельницького, переказаних різними агентами, ні в поголосках, збираних Кунаковим по горячим слідам, зимою 1648-9 р., ні в півніжній кореспонденції в королем, де Хмельницький добивав ся видачі йому Чапліньського, — нема ніяких слідів сього романа. Мова йде все про самі прозаїчні річі, так що се змушує ставити ся досить скептично до всеї сеї романтичної історії, як причини півніжних бід. Правдоподібно аж трагічний кінець сеї другої Богданової жінки звернув увагу на неї і так вложила ся півніжна історія про неї, як причину всеї біди — як про „степову Гелену“, зва якої пішла козацько-польська війна.

¹⁾ Тут єсть тільки загальна згадка про забирання жінок і доньок козацьких, як ми бачили вже вище, с. 81.

Вповні реальний характер, як причини афери, мають за те різні старостинські дачі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів, так що про се годить ся сказати тут кілька слів.

Знаємо, що одною з головніших кривд, на які скаржили ся козаки, було те, що старостинська адміністрація брала з них поволощину і різні побори. Здаєть ся, від сього зачали ся і приврости Хмельницькому від Чаплінського. В „реєстрі кривд“ читаємо, що „в р. 1646, коли Хмельницький доставши двох Татар, возив їх до пана краківського (гетьмана Потоцкого)¹⁾, в неприсутности його забрав у нього поволощину, і з стаїні коня його, на котрім їздив в дикі поля“ Розгніваний сими і подібними прикростями, Хмельницький ваніс скаргу на Чаплінського — правдоподобно перед самого пана старосту. Але вона йому не помогла, а роздражнений нею Чаплінський став чіпати ся Хмельницького ще гірше, і при якійсь нагоді вхопивши малого сінка Хмельницького велів своїй челяди вибити його канчуками серед чигиринського ринку, і та так постарала ся, що по сій екзакуції його занесено до дому ледво живого, і він потім незадовго вмер²⁾.

Другим ударом для Хмельницького було відібране від нього хутора. Чаплінський представив старості, що Хмельницький безправно і незаслужено володіє просторими ґрунтами, які мають належати до староства. Описав його як чоловіка шкідливого, ворожого і т. и., і кінець-кінцем достав позволенне відібрати від нього ґрунти, котрими Хмельницький володів, очевидно, без усякого певного документу, за простим дозволенням старости Даниловича чи його підстарости. Правдоподобно, Хмельницькому було предложено взяти відшкодованне за вложені в культуру сих ґрунтів кошти і уступити ся в них. Пасторій називає навіть суму, яка була кінець-кінцем признана Хмельницькому — 50 золотих. Хмельницький не хотів уступати ся, тоді Чаплінський тодішнім звичаєм урядив збройний наїзд, захопив ґрунти силоміць, при тім знищив двір Хмельницького, забрав вбіже і всяке добро, — як звичайно при таких наїздах бувало³⁾

¹⁾ Думаю про Потоцкого тому, що Конецпольскій вище зветь ся „небіжчиком паном краківським“. Се давало б хривольщину точку оперта для перших зачіпок: поволощину вибрав по смерти старого Конецпольского, в середині або другій половині 1646 р.

²⁾ Пах. кн. Мігаловскаго с. 5.

³⁾ Реєстр кривд — в князі Мігаловскаго с. 5, Пасторій с. 31 (посидаєть ся на лист Хмельницького до Потоцкого), Натан Гайнвер І с., Гродскій й ин.

Хмельницький пробував діяти свого; все його існування було поставлене на карту і він мусів ужити всіх способів, щоб вернути собі мееток. Різні автори оповідають досить широко про його скарги і в гродським суді, і у короля, і навіть на сеймі. Переказують ся резолюції списані в сих справах, і розмова з Хмельницьким короля, що мовляв порадив йому боронити ся силою¹⁾. Маємо навіть королівську грамоту, ніби то видану йому королем на потвердження його прав, в Варшаві 22 липня 1646 р.²⁾ Все се одначе дуже сумнівне. І захований текст королівської грамоти, і самий факт її видання мало ймовірні; мало правдоподібно навіть, щоб Хмельницький в сій справі звертав ся до короля — справа була безнадійна, і Хмельницький се мусів знати. Не знати, чи була вона навіть у гродським суді, не тільки що в сеймовім; Хмельницький був *nullo iure possessor*, безправний держатель. Навіть в згаданій грамоті з 22/VII, подиктованій Хмельницьким або уложеній на основі даних ним відомостей, нема згадки про якісь права його — крім дотеперішнього спокійного володіння. В такій справі все залежало від волі старости, і раз Хмельницькому не удало ся прихилити його, знайти протекцію до нього — все було даремне.

Тим часом всі заходи, які Хмельницький робив против своїх ворогів, тільки ще більше загострювали відносини. Боротьбу перенесено на політичний ґрунт. На Хмельницького пішли доноси, обвинувачення в зрадї і бунтуванню козаків. Його давній товариш по службі військовій Роман Пешта, осавул чигиринський, обвинуватив його, що він бунтує козаків до морського походу: очевидний відгомін секретних поручень, даних королем. Коховский знає імя ще иньшого доносчика — якогось сотника „Онїаса“ що доносив комісарови Шембергу про приготвлення до бунту, які йшли від Хмельницького.

Крім загальних противодержавних замислів його обвинуватили також в якихось інтригах спеціально против Ол. Конєцпольского, в нагоди звісного нам походу против Татар, що відбув ся в осени 1647 р. (в жовтні)³⁾. Одні кажуть, що козаків обвинувачувано, що вони перестерігли Татар, і тому не удало ся захопити на місці орди, иньші — що вони зробили засідку на Конєцпольского, як він мав вертати ся в походу, і привідцею того ославлено Хмельницького. Першу версію знаходимо у Ганновера⁴⁾. другу у анонімного мемуа-

¹⁾ Див. особляво у Гродського.

²⁾ Агты Ю. Р. X с. 464.

³⁾ Више, с. 25.

⁴⁾ Ганновер каже, що Хмельницький розжалений на Конєцпольского за забранне його осаді, остеріг Татар про похід Конєцпольского, і сей похід тому не вдав ся. Конєцпольский не знав причини, аж згодом сам Хмельницький вимовив ся по шлюму в шняку, як він „пистив ся напови за те що забрав йому худобу“. Жид шнякар підслушавши доіс Конєцпольскому, той звелів увязнати Хмельницького і хотів сварати на смерть, але приятелі Хмельницького випросили його на поруки. Пер. Валицка с. 60—1.

риста, дуже близького події¹⁾. Він оповідає, що коли Конєцпольський в Базавлука (з Січи) рушав понад Дніпром до Кодака, прийшла відомість, що „Хмельницький бунтує козаків“. Мало се бути приблизно в останніх днях жовтня н. ст.²⁾. Конєцпольський вислав перед собою свого служебника Радліньского, державця Крилова, і той приїхавши до Крилова, „застав різні вісти про бунти Хмельницького — що справді він бунтує козаків, аби знищити обоз [Конєцпольского], що йшов до Крилова“. „П. Радліньський, порозумівши, що він має такі замисли, поїхав в Крилова до Вужина, де був Хмельницький, зловив його і припровадив до Крилова“. (Коховський теж знає сей арешт Хмельницького в Вужині і додає подробиць, що Хмельницького звабили туди приятелі, ніби то в справі продажі якогось славного своєю швидкістю коня). Конєцпольський, приїхавши до Крилова, застав Хмельницького в в'язниці і учинив раду — що з ним робити. Порішили дати його на поруки: поручився за нього Кречовський полковник і деякі приятелі Хмельницького.

Так оповідає безіменний мемуарист. Хмельницький (в „реєстрі кривд“) безпосереднім провинником в сій афері вважає, видно, Пепту з його доносом. Він „доніс на його погибель до п. хорунжого коронного, ніби замишляє випровадити артилерію на море, а п. хорунжий по при иньшій претенсії через Чаплінського розгнівавши ся ще й за се, велів наступати на здорове Хмельницького“. А на п'ятому місці того ж реєстру сказано, що п. Конєцпольський, „вертаючи ся в Запорожа, велів взяти Хмельницького за варту і голову йому утати, а як Хмельницький хотів удати ся в сій справі до пана краківського [Потоцького], по дорогах пороблено засідки“.

Властиво Конєцпольський, як староста чигиринський, не мав права в'язнити Хмельницького — тим менше не міг засудити його на смерть, і свій арешт Хмельницький вважає, очевидно, одним з тих старостинських безправств, на які скаржив ся він і козаки. В данім разі ся безправність ослабляють ся тою обставиною, що се діяло ся підчас воєнного походу, що Хмельницький був обвинувачений в замислах против сього походу, що в Конєцпольским був безпосередній начальник Хмельницького — чигиринський полковник і иньша військова старшина. Арештований, і потім випущений був Хмельницький мабуть за спільною порадою, і сей арешт міг трактувати ся як спосіб самооборони. Одначе справа кінець кінцем не

¹⁾ Памятники кiev. коз. I с. 174.

²⁾ Ми бачили вище (с. 25), що Потоцький 20 жовтня н. ст. мав звістку про заграблення татарських стад Азаматом — останню стадію в операціях походу Конєцпольського; по сім захав ся поворот, і на Базавлуку Конєцпольський ніг бути в 20-х днях жовтня н. ст.

могла бути порішена без висших військових властей — комісара і самого гетьмана Потоцького, і Хмельницького віддано на поруку Кричевському — мабуть до дальшої волі Потоцького. Хмельницький збирався їхати до нього і скажити на безправний арешт. Але мабуть той же Кричевський, його приятель і зверхник, котрому сучасні чутки і пізніші легенди надали таке значіння в історії Богданової утечі, — попередив його, що всі силювання його знайти захист у гетьмана будуть даремні. А може остеріг його і перед якими-небудь розпорядженнями Потоцького, виданими на некористь Богдана, тако що він залишив свої гадки скажити на Потоцькому і переконавши в безоглядності і всемогутості своїх ворогів, а безсильності тих, на котрих прихильність і ласку рахував, рішив піти пробієм і пустити ся стрімголов на ту дорогу, на яку пхали його всі останні пригоди — дорогу бунту і боротьби.

Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сим моменті се було двое ріжних людей.

Ми не маємо достовірних характеристик його з-перед сього перелому. Зовсім природно, бо тоді се був чоловік мало визначний, до котрого мало хто нриглядав ся; такі напр. фрази, як Коховського, що се був чоловік на від привітний, згідливий і покірний, який ховав під усміхненим лицем свої внутрішні зворушення, — ледви чи оперті на дійсних поміченнях. Описи з часів після повстання і одинокий цінний портрет, гравірований Гондіусом¹⁾, малюють Богдана як чоловіка сильної фізичної будови, добре захованого, незважаючи на свої п'ятдесят-шістдесят літ, сильного темпераменту, невичерпаної енергії²⁾.

¹⁾ Портрет сей звісний досі в трьох варіантах, які всі мають дату: Гданськ 1651 р. На однім Хмельницький підписаний як бунтівник: *exercitus Zaporovien. praefectus, belli servilis autor, rebellium cosaccorum et plebis ukrainen. dux*, на другім — офіціальним титулом як *exercitus s. r. mtis Zaporohsciensis praefectus*; третій варіант — карикатурний, з осличаними ухами і козячими рогами. I. C. Block *Das Kupferstichwerk des Wilhelm Honlius, Danzig, 1891*; W. Bartynowski *Wspomnienie o gytowniczuch pracasch W. Hondiusa, Przegląd bibliogr. archeol. 1897*; Смирновъ *Рисунки Києва 1651 г.* (Труды XIII арх. съезда II, 1903); Г. Хоткевич Альбом історичних портретів, 1909. Смирнов здогадував ся, що портрет сей зарисував Абрам ван-Вестерфельд, прибічний маляр Януша Радивиля, під час візиту Хмельницького в польським таборі 18 (28) вересня 1651 р. або раніше децю (ор. с. с. 310—312).

²⁾ Венецький посол Віміна, що був в товаристві Хмельницького кілька разів, так описує його: „На зріст скорше високий, піж середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч грапляеть ся йому сильно пити, але сирав він не залишає; тому здаєть ся, ніби в нім містять ся два ества: одно дїяльне, тверде, віддане правліню, инше сонне, утоплене в ніявстві.

Привичаєний дипломатизувати, ховати свої дійсні заміри під маскою згідливості й індиферентності — правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі інакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, непретенсійним. Очевидно любив навіть імпонувати сею крайньою простотою і невибагливістю свого особистого життя. Але легко запалював ся, уносив ся безпосереднім почуттями — радістю, гнівом, жалем, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидав ся в лавки, волосе рвав на собі, ногами бив в землю“.

Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Вагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованним актьорством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздражнення, жалю, і се сполученне дрібношляхетської низькопоклонности, прищипленої вихованням і теж часами утрірованої умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щасте і провіденціальне призначення, розвиненою великими подіями, які йому пришлося пережити, — роблять дивне вражіння. Глибокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж коли небудь шукати в п'ятиці забутя, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил, які йому прийшло ся пережити в сій афері і потім в перших стадіях повстання, видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість шертії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії.

Такий перший удар, що викрісував палючі іскри з укритих потенцій сього великого духа, впав на Хмельницького в осени 1647 р. Розуміть ся, козацьке життя на українським пограниччю не стелило ся

В поводжінню ласкавий, простий і тим зискує людов воєків, але з другого боку гримає їх в карности тяжкими карами“. — *Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi*, — рідке видавце 1890 р., переклад в Київ. Старині 1900, I.

Архидяков Павел, бувши теж в гостині у Хмельницького літом 1654 р., так описує його: „Сей Хмель чоловік в старих літах, але багато наділений дарами щастя: простий, спокійний, мочазний, людяний; всіми справами він займаєт ся сам; в їжі, питті і одежі скромний. Кождий побачивши його скаже: так ото сей Хмель, котрого слава й імя рознесла ся по всім світі! Та хоч його вигляд не показаний, з ним Біг, а се велике діло! Молдавський господар Василь був великий на зріст, вигляду суворого і поважного... але се все не помогло йому. Яка ж протилежність між твоім іменем і зверхнім виглядом, Хмелю!“ (II с. 34).

рожами ніколи, але тепер захитало ся в житю Хмельницького все, що він вважав міцним, певним, безпечним. Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, був обробований зі всього шляхетським зайдюю і не міг внайти помочи ані управи. Бездоганий, гордий своєю випробованою вірністю королеви і річипосполитій—попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шановного чоловіка волочать по вязаницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого житя він уже не певен.

В „реестрі кривд“ він згадує, що в бійці з Татарами якийсь Дашевский—„як то вони звуть—лях“, то ввачить оден з нових польських гвардійців, або з тих Поляків, що були вписані на козацькі місця в реестр,—так рубнув його ззаду по голові, що тільки шишак охоронив голову від розрубанья. Коли ж здивований Хмельницький питав, що йому стало ся—Дашевский виправдував ся тим, що взяв його за Татарина. Потім коли Хмельницький вибрав ся до Потоцького в скаргах на старостинські кривди, —„по дорогах були васідки на нього“, а про зятя Чаплиньского—Коморовского оповідали йому, що він не раз присягав ся пред козаками, що коли з Хмельницьким не дадуть собі ради, то мусять його вбити, і т. и.

Страх пред сим заввятим і неперемірчивим ворогом, і ще більше — гнів обхопив Хмельницького, гнів страшний, неблаганний, котрого не міг вабути Хмельницький навіть пізнійше, на верхах своєї слави домагаючи ся від польського правительства голови Чаплиньского і не можучи заспокоїти ся, тому що той смертельний ворог не попав в його руки. Довідавши ся, що і військова власть настроена рішучо против його і з сього боку йому також можна чекати самих прикрих несполіванок, Хмельницький, як казав пізнійше — „дїти свої віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запороже“¹⁾.

Популярна легенда оповідає, що перед своїм вїїдом Хмельницький „штучним способом“ видобув королівські листи, переховувані у Барабаша. Мовляли упоїв його у себе на гостині і з його поясом (шапкою або иньшою річею) післав свого хлопця до Барабашихи, а та на сей знак видала йому листи, які досі міцно ховав і таїв у себе Барабаш, і потім сих листів Хмельницький ужив на бунтованне чорни. Ми маємо се оповідання уже в зізнаннях козака бранця 1649 р. Воно повторяєть ся потім на різні способи у Поляків-сучасників і в українській традиції, оброблене в популярній народній думі, пройшло і в новійшу історіографію. Але як реальний факт—

¹⁾ Акты Ю. З. Р. VIII, с. 349.

воно дуже сумнівне і належить набуть до легендарної, а не дійсної Хмельниччини. Принаймні тих привилеїв на власні очі у Хмельницького ніхто не бачив, і мотиви його агітації, судячи по всьому, далеко відбігали від змісту королівського листу 1646 р.

Перші кроки Хмельницького на новій для нього і чужій—як він запевняв—арені бунту і агітації, взагалі оповиті густою пільмою. Ніхто з близьких до нього людей не подумав списати перші початки повстання, не заховало ся взагалі ніякого докладнішого оповідання з його сторони, і сам Хмельницький в пізніших розмовах збував їх короткими, загальними фразами. В польських реляціях теж довго не знаходило ся докладніших відомостей про перші його кроки. І за недостаткою їх в науковій літературі загнівдила ся і поширила півнішна легенда, навіть і не легенда, а белетристична фантазія Величка.

Розкриваючи старіші і новіші оброблення Хмельниччини, навіть писані під знаком суворої критики і побороювання легенди, стрічаєте ся, хоч і з різними відмінами, все з тими ж в основі своїй відомостями: Хмельницький, викравши від Барабаша королівські листи в Чигирині, в день св. Миколая, 6 грудня с. с., другого дня рушив з Суботова на Запороже і був дня 11 грудня в Січі. Там оповістив козакам королівські привилеї, проголошений був гетьманом і так зачало ся повстанне. На вість про утечу Хмельницького з королівськими листами заметушила ся польська адміністрація на Україні, наказуючи не пускати людей на Запороже, не дозволяти ніяких зібрань людей по селах і містах, і т. д., Хмельницький же, щоб на якийсь час приспати увагу Поляків, росписував листи до всякої польської і козацької старшини зі скаргами на кривди свої й козацькі, роспускав відомости, що він буде посилати посольство до короля і сенату, сам же потайки готував ся до війни, а в перших числах марта ввійхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ним, і зіставивши закладнен сина Тимоша, дістав помічне татарське військо під проводом Тугай-бея. З ним він вернув ся на Запороже дня 18 квітня. По сім скликано в Січі раду, вибрано Хмельницького гетьманом уже формально, передано йому клейноди, і тоді визначено похід на Україну¹⁾.

Я предав тільки схему сього просторого оповідання, прикрашеного різними подробицями подорожей, прийнятъ, нарад, дарунків, з великим богатством дат цифр, наведеннем листів Хмельницького і т. д. Се богатство при піснім хлібі явнших, певайших джерел

¹⁾ Величко I с. 28 і д.

робило неперебориме вражіння на покоління істориків, навіть довго потім як уже завзучали перші рішучі остереження від користання з Величкових матеріалів. Під різними більш і менш скромними формами, не раз узяті в других і третіх рук, вони сидять в літературі по нинішній день¹⁾.

Отже щоб виключити рішучо сі впливи і відмежувати ся від них, треба сконстатувати, що дата викрадення листів від Барабаша і утечі Хмельницького на Запороже — се винючна власність Величка, який дуже любить імпонувати читачеві докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видумує. Подробиць утечі з иньших, певних джерел не маємо ніяких. Листи Хмельницького з Запорожа, наведені Величком, безсумнівна белетристика.

Оповіданням Величка можемо противставити такі авторитетніші звістки :

В т. зв. реєстрі кривд, витягненим з листу Хмельницького до Потоцкаго, сказано, що Хмельницький, не маючи у кого шукати оборони, „удав ся на Низ до иньших, подібно як він покривджених (котрих в тих низових сторонах і на островах морських немале число) і вони вибрали Хмельницького своїм проводирем“²⁾.

Перед Унковським Хмельницький пізніше (1650) оповідав, що він, віддавши дітей в опіку своїх приятелів, „пішов на Запороже, і всього нас війська в зборі було півтретяста чоловіка, як на нас Потоцкий післав свого сина і комісара, і як би тільки я не згодив ся з царем кримським і не перейшло б до мене від Потоцкокого наших реєстрових козаків шість тисяч, не знати, щоб було й робити“³⁾.

Курчанин Гридин, що по його словам був на Запорожу під час утечі Хмельницького, оповідав перед воеводою в липні 1648 р., що Хмельницький „прийшов у Запорозьке військо з королівськими листами за три тижні перед масницею“⁴⁾, і посилав гетьман Хмель-

¹⁾ Див. в четвертім виданню Б. Хмельницького I с. 255 р. замітку, котрою Костомарів ратує наведені Величком листи Хмельницького; в цілості лишила ся і в сім виданню і хронологія Величка і різні подробиці Богданового побуту на Запорожжя і в Криму. Суворий документаліст Соловійов теж не устеріг ся від Величка, хоч с запозичення і закриті — припадково мабуть — дуже авторитетною цитацією польськи актів московського архива заграничних справ (X с. 1562). Шайноха, хоч дорікав Костомарову некритичністю, сам обома руками черпав з Величка (II с. 4 і д.), зовсім серйозно трактував Богданові листи Величка, і т. д. На Шайносі, не провіряючи його підстав, опер ся Чермак в хронології і подробицях Богданової утечі (I с. 336—7), не важучи вже про Роле (Kobiety). З другої сторони на Величку, його оповіданням й листах опер своє оповідання про початки Хмельниччини Еваридський. А нарешті й Р. Гавронський, хоч як ворожий українській традиції, на длі вповні підпав впливам оповідання Величка.

²⁾ Michałowski с. 6, Памятники с. 196; про автентичність див. вище с. 81. Взяті в скобки слова можуть бути поясненням того, хто робив сей витяг.

³⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 349.

⁴⁾ Масниця в 1648 р. була 5/II ст. ст., три тижні перед масницею — 15 січня ст. ст.

ницький двічі послів до кримського царя — кликати його з усею ордою в поміч на Ляхів, за повелінням королівським, а кримський хан з усею ордою прийшов над Дніпро на четвертім тижні по Великодні¹⁾, а перевозило його, кримського царя, з усею ордою, запорозьке військо при нім низше Бургуни²⁾ і Тавани на човнах, а коні плили³⁾.

Незвісний на імя мемуарист, що служив мабуть сам в якійсь польській хоругви, оповівши про видачу Хмельницького на поруку Кречовському, оповідає, що по вигаді Конєцпольского до Бродів, до Лаша, що зіставав ся в Стеблеві, прийшла вість, що Хмельницький утік з своїми приятелями з поруки на Запороже і прийшовши туди бунтує козаків. Кречовський поїхав в степи, аби довідати ся, що дієть ся на Запорожу; стрітив в степу висланих від Хмельницького двох козаків і двох бутів⁴⁾, захопив їх і питає, що дієть ся на Запорожу. Відповіли, що бунти великі, все Запороже збунтувало ся і вже з Татарами Хмельницький трактує, аби помогли йому на Польщу: посилає з Запорожа Книщу (sic) козака свого і сина свого Тимоша на переговори з Татарами⁵⁾. Кречовський прилетів з тими язиками до Потоцкого, що був у Барі, той зараз скликає на раду ріжних військових з поблизьких місць і по радї видає листи до свого війська, аби як найскорше збиралось під Бар. „Знову приходить вість, що Хмельницький уже умовив ся з Ордою і дав в застав свого сина Тимоша. Тоді гетьман, зібравши військо рушає в февралі к Корсуневі“⁵⁾.

Все се оповіджене без дат, і тільки судячи з того, що Потоцкий коло 10 лютого н. ст. вже береть ся до рішучої боротьби з повстаннем, а 15 лютого рушає сам на Україну, можна приблизно вивести, що перші вісти (від язиків) Кричевський міг дістати в 20-х днях січня ст. ст., а другі вісти — про довершений союз з Татарами могли прийти коло 15-го лютого ст. ст.

Найбільш докладно переказує вісти про бунт на Запорожу Лукаш Масковский судя подільський в листі з Балабанівки (в Браславщині) писанім 16 лютого н. ст. (6 ст. ст.). Комісар козацький дав знати, що дня 4 лютого (н. ст.) „на Січ, де відбував сторожу черкаський полк, — напав зрадник Хмельницький, захопив всю живність і забрав усі човни. 5 лютого пан Вадовский полковник

¹⁾ Великодєнь 2/IV, четвертий тиждєнь 23—29/IV с. ст.

²⁾ В вид.: Бургана; р. Бургунь вілька вільомєтрів вище Тягани.

³⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 357.

⁴⁾ Вута alias tomasza kozackiego, так толкує се слово сучасник — у Міхаловского с. 23.

⁵⁾ Памятники I с. 175.

черкаський і пан Кречовський чигиринський — що то через кумівство випустив Хмельницького на поруки — вислали против нього кількадесять козаків і по двох в товаришів своїх на сторожу. Але той їх заскочив, аловив і коли післали до нього — не схотів випустити, кажучи, що взяв їх війною — ще й тих вабив до себе й гукав: „Ви Ляхів потопись та приставайте до нас!“ Про ніяку покору ані думає, бо в „пластунів, луковників, лисичників“ значно збільшив число свого гультяйства, приваблюючи їх до себе корогвою червоною з білим орлом і якимись привилеями ніби то від короля — як він каже — даними торік на вільности поля і моря“.

15 лютого н. ст. Мясковский одержав звістку від того-ж комісара, „що той вранник дня 9 сього місяця, маючи очевидно потайне порозуміння з усіми козаками, вступив в отверту боротьбу і о півночі ударив на Запороже, на вгаданих полковників і табор їх. Тут виявила ся врада всіх реєстрових, бо самі-ж до них [полковників] стріляли, так що ті з корогвами й бубнами ледви поуходили до Крилова, стративши 20 і кілька драгонів і більше як 10 товаришів“. Потоцкий „тому кілька день“ послав ротмістра Хмелецкого з універсалами й інструкціями для козаків, але після сеї останньої реляції рушив 15-го на Україну визначивши війську збірними пунктами Рокитну і Ольшанку на день 23 н. ст. і розіслав листи до панів просячи помочи військової — „не маючи вже ніякої надії на вірність всіх реєстрових, коли вважали черкаські“¹⁾.

Меньше значіння супроти сеї новознайдені реляції має звісна давнійше коротенька сучасна записка про те ж у Машкевича, дворянина Єр. Вишневецького, під днем 15 лютого: „Князєви дано знати, що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультяйства, прогнав в Запорожа корсунський полк, що стояв валогою, і прогнавши, став скликати на своєволю, і до нього почало горнути ся що лиш живо“. Вишневецький другого дня післав Машкевича в відомістю про се до Потоцкого, що був тоді (в 20-х днях лютого ст. ст.) в Богуславі, на похороні Ал. Казановского²⁾. Се, як бачимо, не було тоді для Потоцкого ніякою новиною.

Сам Потоцкий відповідаючи на лист короля, що дорікав йому за непотрібний похід на Україну, про свої заходи проти Хмельницького писав королеви 21 (31) марта³⁾, що рушив на Україну по зрілій розвазі, в огляду на паніку, яка підняла ся там. Сили Богдана в момент походу, як видно з листу, Потоцкий рахував тільки на

¹⁾ Лист в збірнику Z dziejów Ukrainy с. 497—8.

²⁾ Pam. o dawnej Polsce т. V.

³⁾ Дату сю справедливо вказав Шайноха II с. 19.

500 люда, але вважав вказаним рушити ся і против сих 500, „бо сі 500 підняли бунт з конспірації всіх козацьких полків і всеї України“. Не має заміру розливати крови. „Кілька разів посилав [до Хмельницького], аби вийшов з Запорожа, — обіцяв йому ласку і пробачення його вчинків, але ніщо його не зрушить. Послів моїх затримав. Нарешті післав я з війська пана Хмелецького ротмистра вашої кор. м., чоловіка справного і добре свідомого гуморів козацьких, умовляючи його [Хмельницького] словом моїм, що й волос йому з голови не спаде. Але він, не порушений і такою моєю поблажливостю, відслав до мене послів моїх з таким посольством: насамперед, аби я з військом уступив ся з України, по друге — аби я полковників і всю їх асистенцію відставив від полків, по-третє — аби я скасував ординацію Річипосполитої, так щоб вони зістали ся при таких вільностях, як тоді коли вони нас не тільки сварили з посторонніми, але і на маєстат покійних попередників і предків вашої кор. мил. підносили свою безбожну руку. В тих часах післав він [Хмельницький] на Низ, щоб дістати поміч від Татар, що чекають коло Дніпра. Послів їх кілька сот перевезти на сей бік, аби вони зганяли наші сторожі, розставлені по різних шляхах, на те аби своєвольні не зб'їчали ся до нього“. Ладить собі і укріплює „город“ на Будках, на Н. зу, і звідти збираєть ся „боронити ся силою“; а сили його „в тих часах“ (написання листа) рахують уже на 3000¹⁾.

В иньших листах різних осіб, писаних в тих днях з України, на підставі, очевидно, відомостей, привезених Хмелецьким, теж знаходимо звістки, що Хмельницький стоїть на Дніпровим острові званім Будком чи Будкою, дві милі від польської сторони, і робить собі на нїм укріпленне з ровів і палисадів. Має дуже багато живности і пороху; людей в нїм рахують 2500, в тім 500 Татарів²⁾.

Про переговори козаків з Кримом московські послї доносили з Криму, на підставі звісток від когось „полонянника“ з дня 5 с. с. марта, що до Криму приїхало до хана „з Дніпра запорозьких Черкасів чотири чоловіки“ з прошеннем, аби хан прийняв їх у підданство [въ холопство]. Стоять вони на Дніпрі і єсть їх в зборі пять тисяч, і просять хана дати їм своїх людей, щоб іти їм на польську землю війною за свою черкаську обиду. А за те, упоравши ся з королівськими людьми, обіцяють служити навіки ханови і на всяку війну з ним бути готовими“. І хан тих послів ударовав кафтанам і тримав у себе в Бахчисарай тиждень і відправляючи дав по коневі, а кримським людям і чорним (простим) Татарам звелів годувати коней

¹⁾ Michałowski. ч. 4 = Памятники ч. 3.

²⁾ Michałowski. ч. 5 і 6 = Памятники 4 і 5.

і готовити ся на королівську землю, і до Перекопу до князя ширинського Тугая написав готувати ся на війну. І Татари та руські половецянники кажуть явно, що хан наказав криським і ногайським людям готувати ся на королівську землю¹⁾

До сих певніших звісток, поданих людьми блившими до справ, додаю ще де що з переказів, записаних Кунаковим зимою 1648—9. Се ровумієть ся, легенда, але жива, реальна, а не вифантазовані довільно пізніші оповідання Грондского про наради Хмельницького з козаками, або історії Величка.

Богдан Хмельницький, оповідає Кунаков, будучи за вартою, підмовив 300 козаків, і в відповідну хвилину разом в ними і з вартою утік на нив, взявши, з собою з дому тільки бранця Татарчука, сина одного мурза, що дістав ся йому при поділі добычі і жив в його домі як свій. Потоцький післав ва Хмельницьким на вдогін 500 козаків, а в ними „для вірности“ 300 Ляхів. Коли вони догоняли Богдана в степу, він післав до них козаків від себе і ті почали козакам промовляти до сумління: невже вони піднесуть руку на своїх товаришів, що хочуть постояти ва благочестиву віру? І козаки, вислані наздогін, відставши від Ляхів і поговоривши між собою, половили тих Ляхів, що були з ними послані, а котрі противили ся—побили, і пристали до Хмельницького. Той дуже радів і велів і тих взятих в неволю Ляхів теж постинати—нема чого, мовляв, ворогів божих і гонителів християнства в живих тримати. І так Хмельницький уже в 800 козаками пішов по Дніпру вниз „в лукоморье“ (над морську затоку). Укріпивши ся тут, післав до Криму 20 козаків, а з ними написав до того мурза, котрого сина мав у себе, що він йому віддасть сина без викупу і обміну—нехай приїде до нього „в лукоморье“ і візьме сина, а коли хоче мати вкладнів, нехай лишить з тих козаків, що він послав. Мурза в сотню Татар приїхав до Богдана, і той йому показав велику честь, вернув сина і умовив ся в ним, що той підмовить иньших мурзів в Криму і 15 тис. Татар. Весною в першою травною вони мають іти з Криму і вийти ся з Хмельницьким коло Жовтих Вод. На тім вони присягнули: Богдан присягою, а мурза „шертью“ (магометанською присягою). Тим часом до Хмельницького стало приїждати багато козаків, шляхти і вільних людей, і Богдан почав в них „строїти“ полки і настановляти полковників, а як прийшла до нього вість, що мурза вийшли з Криму, — Богдан, упорядкувавши полки, пішов з усіми полками на Жовті Води, щоб вийти ся з Татарами. А всього з Богданом пішло „в лукоморья“ в восьми долках коло 6 тис. козаків, шляхти і вільних людей²⁾.

¹⁾ Акта Ю. З. Р. III ч. 172.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 281.

Як бачимо, сі оповідання, при своїй легендарности, сходять ся по-декуди досить близько в тою схемою подій, яка вирисовуєть ся з наведених вище звісток.

Застановимо ся тепер трохи над сею схемою.

Перед усім насуваєть ся питання, якими мотивами поволив ся Богдан, тікаючи на Нив при кінці 1647 р.¹⁾ Чи хотів він тільки сховати там у безпеці голову свою, не маючи вже захисту ніде на волости? В таку ноту ударяє він у своїм листі до Потоцького („ре-естрі кривд“), представляючи що се зовсім не було в його плянах — збирати козаків, а вони його самі вибрали привідцею і тим самим дали мандат заступати взагалі покривджене козацтво. Та не легко увірити, щоб старий сотник, заможний і шановний, мав вдоволити ся ролю неприкаянного низового дугаря без усяких дальших плянів.

В пізнійшій листі до короля Володислава (по корсунськім погромі), описуючи ті кривди і утиски, які мусли козаки вносити на волости від державців і своєї шляхотської старшини, Хмельницький представляє діло так, що певна частина козаків, не можучи далі жити на волости під таким безправем, рішила шукати прибіжища „бодай головам своїм з самими душами“ — „не де инде яє на звичайних місцях наших на Запорожу“, що служило одвіку таким прибіжищем — „звідки предки наші з довгих віків звичайно оказували річипосполитій і вашій кор. милости своє вірне підданство і служби“. „Але і тут на Запорожу не дали нам спокою! Не вважаючи на привилеї, які маємо від вашої кор. милости, вони в ніщо обернули наші військові вільности і нас самих, маючи нас не за слуг вашої кор. милости, а за своїх невірників власних“. Без усякої причини з їх сторони гетьман Потоцький наступив на них навіть і на Запорожу. Заразом і Україну став нищити, „мабуть задумуючи саме наше імя козацьке викоринити або з землі зігнати“. Тоді козаки рішили бороти ся з ним, маючи те переконання, що все се дієть ся против волі короля („против волі і наказу вашої кор. милости на здорове наше з великими військами наступили“), — що козаки терплять взагалі від панів за свою вірність і прихильність королеви, і гетьман Потоцький не поступає в інтересах короля. Через те, против свого бажання, щоб тільки оборонити ся від Потоцького, мусли козаки ужити собі

¹⁾ Як бачили ми вище, арештованіє його наступило десь при кінці жовтня або на початку подоліста н. ст. Крилівські наради, виданніє Богдана на поруки, відвід Конєцпольського до Корсуя, потім до Бродів — все се муслио зайняти кілька тиждів, і потім прийшла звістка про утечу Богдана (Памятники с. 175).

помочи хана кримського—„дав він нам поміч, памятаючи, що ми також помагали їм кілька разів против їх ворогів, в таких ж пригодах“¹⁾).

Хмельницький, очевидно, не договорює умисно,—щоб часом не скомпромітувати короля перед ворожими йому панамі надмірно ширими виявами його порозуміння з козаками. Але кінець кінцем, коли згадаємо те, що знаємо про зносини короля з козаками і про ту агітацію, яку Хмельницький вів між козачиною,—зміст його листу стає зрозумілим. Невдоволення шляхетським режимом козаччина зробила сецесією на Запорозжє, щоб там організувати ся неважливо від режиму уставленого ординацією 1638 р. і служити королеви,—котрий дав немов свою згоду на організацію такого свобідного козацького війська своїми переговорами і листами 1646 р.

Се було не те, що містило ся, правдоподібно, в королівськїм листі. Володислав хотів від коваків морської диверсії, і тепер, одержавши перші відомости про утечу Хмельницького на Низ і якісь заворушення там на Ниву, він, очевидно, представляв собі, що се козацькі заходи до морського походу, про котрий він колись з ними домовляв ся. В листі до Потоцького (звісного нам, на жаль, тільки в відповіді Потоцького в дня 31 марта н. с.) король очевидно стримував його від усяких военных кроків против козаччини і радив дати їй свободу рушити ся на море, коли вона того хоче. Потоцький в відповіді заявляє згоду свою в королівською гадкою, що козакам добре дати дорогу на море—не для того, мовляв, що вона того хоче, а тому що се дікують інтереси річі посполитої—„аби та міліція поля не валягала і не забувала давнього способу воювання, що може придати ся в будучности“. Але zarazом підносить, що Хмельницький добиваєть ся не того, щоб іти на море, але щоб жити в стородазній своєволі, „а ті святі постанови річі посполитої, для котрих стільки було положено труду і крови шляхетської пролито [себ-то ординація 1638 р.]—аби шию собі зломил“²⁾).

Се була правда, Хмельницький і його товариші не заявляли ніякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости—в скасуванні ординації 1638 р. і відновленню порядків з-перед повстання Павлюка. Морський похід їм був зовсім не потрібний, і про королівське поручення—іти на море ми з козацьких кругів зовсім не чуємо. Чуємо що иньше: що Хмельницький готуєть ся до війни „в Ляхами“ в волі і наказу короля. Инакшими словами: король жадає помочи

¹⁾ Пак. кн. Міхаловского ч. 21—Памятники ч. 27. Подібне ж в листі до Заславського в того самого дня у Міхаловского ч. 20.

²⁾ П. кн. Міхаловского с. 8—Памяти. с. 198.

козаків против ворожих йому панів, котрі його не слухають і против його волі гнітуть козаччину.

Ся ідея убираєть ся в різні форми—то релігійні, то політичні.

Так ми бачили вище оповідання Клімова, як йому Хмельницький казав, що король підіймав козаків на Ляхів за грецьку віру стояти. Оповідання переказане не конче мабуть докладно, але що щось в таким роді виходило від Хмельницького і йшло між козаччину, се не підлягає сумніву. Гридин, бувши на Запорожю під час агітації Хмельницького, як ми бачили, теж чув, що Хмельницький організував похід і підіймав на Ляхів „по королівському велінню“. Запорожець „Тимошка Семенов“, що був в весняній кампанії 1648 р., також оповідав в червні того-ж року, що се король підняв орду на Ляхів і віддав їй в неволю Потоцького й інших. Він, король, постановив перейти на православному віру, збираєть ся зати приїхати до Київа по жнивах, і всіх Ляхів хоче перевести „в християнську віру“¹⁾.

З другого боку агітація мусіла влратися в струни боротьби в союзі з королем проти панів-Ляхів, які против волі короля поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме імя козацьке (листи Хмельницького з 12 червня)²⁾. А можна з усякою правдоподібністю відгадувати ще оден варіант — обрахований спеціально на шляхту, що так сильно підтримувала Хмельницького і в такій величезній масі виступає в рядах козаччини³⁾. Се боротьба з магнатством, яке обішло спеціально східню Україну і зробило собі з тутешнього землеволодіння виключно магнатську монополію. Викинути відси магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню — се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в предстваленнях його шляхетських учасників. Вона відзиваєть ся не тільки в промовах Хмельницького перед комісарами 1649 р., але й гень пізніше, навіть в „статях“ Б. Хмельницького: в його спеціальній опіці для інтересів шляхти, яка пристала до козаччини.

¹⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 358, пор. 347. Ся поголоска про сподіваний приїзд Володислава на Русь—до Смоленська, відти до Київа, до Печерського монастиря, ввагалі була дуже поширена тоді на Україні. Один з варіантів поясняє, що король гігає на Русь від шляхти, що задумала його отруїти (мабуть за його привязання до руської віри і народу), тому з його приїздом треба сподіватись великої усабиці—іб. ч. 234, 345.

²⁾ Сей провідний мотив почув шість літ пізніше архидіакоп Павел, розсигуча Українців про причини і обставини повстання Хмельницького, й положив його в основу своєї історії Хмельняччини. Король, приятель Хмельницького, змовив ся з ним потайки, що Хмельницький підійме повстання, а король буде помогати йому військом, щоб знищити всіх магнатів лядської землі і стати володарем необмеженим: правити самому, а не підлягати їй правлінняю. Король дійсно зносив ся з Хм. і підтримував його в початках повстання, — тоді магнати, довідавши ся про се, отруїли короля і він умер (Путешествіє м. Макарія II с. 10—12).

³⁾ Див. вище с. 118.

В сих ріжних версіях легітимна легенда — віра в спочуте короля повстанським планам і в його поміч, моральну чи реальну, плянованій боротьбі козацтва з магнатами і їх воєнними силами, мусіла грати не однакову роль, але мала своє значіння. Вона була не нова: звучить дуже виразно і в агітаційних відгомонах 1637 р., а можна піти ще назад і вказати на поголоски про союз короля і австрійської партії против опозиційників, що ходили в 1590-х рр., як бачимо з нововідкритих матеріалів¹⁾. Потайні зносини короля і двору з козаками в останніх роках 1646—7 давали сій легенді реальнішу підставу, ніж коли-небудь, і вона без сумніву, відіграла дуже значну роль в агітації, почавши від перших стадій її.

Рокуєть ся, ми не можемо сказати, що ті заходи, які Хмельницький робить під сіми кличами для організації своїх сил в перших місяцях, були докладно продумані і упляновані наперед, коли він тільки ще тікав на Низ. Багато дечого могло бути піддане тими обставинами, які він стрів аж на низовім ґрунті. Але провідна ідея, хоч би в неясних обрисах, мусіла у нього бути: зібрати на Низу козаччину і підняти її до боротьби для повалення ординації 1638 р.

Що при тім Хмельницький мусів сподівати ся активних виступів з боку польського війська і польської старшини против себе і своїх заходів, се, рокуєть ся, мусіло йому бути ясне. Його нарікання на виступи Потоцького — тільки звичайне козацьке прибіднованне. Чи сподівав ся він з боку короля якоїсь помочи своїм плянам, се більше ніж сумнівне. Хмельницький мусів настільки знати польські відносини, щоб тамити оесильність короля, і ледво чи рахував на щось більше понад агітаційне значіння своєї легітимної ідеї.

Весняна війна 1648 р.

Розвій повстання. Союз з Кримом. Похід Потоцького. Жовті Води і Корсуля.

Зберім тепер разом сі вказівки сучасних джерел про розвій повстання і конфлікту його з Річчю-посполитою, чи то її воєнними силами на Україні, що стояли під проводом гетьмана Потоцького.

На Січи, згідно з ординацією, стояла значна козацька залога. Поза нею на Запорожю було чимало затишних кутків, де пробував ріжний своєвільний нарід, що не переводив ся весь сей час, як ми бачили вище з ріжних епізодів 1640-х рр. До нього звернув ся Хмельницький, прибувши в грудні або на початку січня 1648 р.

¹⁾ Król potajemnie posyłał do niżowych kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelkich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeciwni Rakuskiemu domowi — Dyaryusze sejmowe z rr. 1591—2 с. 367.

на Запороже, з своїми розмовами про панські утиски, утрачені вільності і спочуте короля до боротьби козаччини за свої права, і знайшов послух і відклик.

По словам Гридина, Хмельницький почав свою агітацію в середині січня ст. ст., вірніше — вона в сім часі стала вже голосна на Ниву. І вже в сій стадії грають ролю „королівські листи“. Тоді чи самим Хмельницьким, чи його прихильниками могла бути пущена історія про те, як пильно були затаєні панськими прислужниками сі дорогоцінні листи і як „штучно“ видістав їх з укриття Хмельницький.

Легенда ся підіймала інтерес до тих листів, абільшала їх цінність. Але не видно ніде, аби був звисний дійсний зміст тих листів, чи листу королівського, і можна сильно сумнівати ся, чи читали ся ті листи коли-небудь і ким небудь і чи взагалі були вони в руках Хмельницького. Дійсний зміст того листу, який був даний козакам в 1646 р., досить мало міг відповідати агітаційним мовам, які йшли від Хмельницького і його товаришів, і певно, більше робили вражіння таємничі агадки і натяки на сі листи і потайні розмови з королем, ніж дійсне зазнайомленне з їх змістом.

Можемо прийняти пізнійшу згадку Хмельницького, що перші кадри його одномишленників не виходили за 250 чоловіка, — але тільки в дуже ранніх стадіях агітації. Вона йшла жваво й захоплювала все ширші круги. Вже десь не пізніше січня ст. ст. Кречовський, вибравши ся на розвіди в стени, на вість про бунтованне козаків Хмельницьким, стрічає висланників його¹⁾, що йдуть від нього очевидно в пограничні осади волости — приєднувати їх до повстання. На Запорожу ж в другій половині січня ст. ст. число прихильників повстання було вже таке значне, що Хмельницький розпочав підготову війну з залогою, що стояла в Січи, заразом агітуючи серед реєстрових козаків, щоб перетягнути їх на свій бік. Кінець кінцем дня 30 ст. ст. січня він заволодів Січею і при тім вся реєстрова козаччина дійсно пристала також до Хмельницького. Се, очевидно, той реальний момент, що в оповіданнях, записаних Кунаковим, описуєть ся як погоня за Богданом 500 козаків і 300 Ляхів, в котрої козаки пристають до Хмельницького, а Ляхів побивають (вище с. 170).

Се був дуже важний успіх повстання; по словам Машкевича, до Хмельницького „почало горнути ся що тільки жило“. Опанувавши Запороже, міг він уже з більшою надією повести переговори з Татарами, і по словам анонімого мемуариста, вони вже в лютім при-

¹⁾ Памятники с. 175 (дав. вище с. 167).

вели до якогось порозуміння, скріпленого видачею Богданового сина в закладні. Гридин знає про два посольства Хмельницького в Крим і довершенне союзу з Татарами представляє собі фактом трохи пізнішим. Московське донесення оповідає про офіційне посольство козаків до Криму як факт з останніх днів лютого і перших днів марта.

Крім московського донесення деякі подробиці про це посольство дає турецький хроніст Наїма-Челебі. Він каже, що при кінці квітня 1648 р. від кримського хана прибув посланець до султанського двору і оповів, що козацька громада загізджена в місцевості званій „Жовтим Очеретом“, відвернула ся від Ляхів і відмовивши їм послуху, прислала до кримського хана одного чи двох головніших своїх достойників з такими словами: „Бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тілом будемо в союзі з вами служити ва користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсім; просимо вас: візьміть від нас закладнів і згодьте ся на союз з нами“. Хан показав всяку почесьть тим послам і згодив ся уложити союз на всіх умовах, ними предложених; обіцяв післати їм поміч в поході на Ляхів, вчинити великий набіг з ордою і взагалі обіцяв помогати їм¹⁾.

В польських кругах таку охоту Татар толкували тим роздражненням, яке викликав в Криму останній наїзд Ол. Конєцпольского. Се вповні правдоподібно — міг навіть Хмельницький, сам покривджений Конєцпольским, ударити в сю струну — відплати Конєцпольскому за його наїзд. Але поза тим були й інші мотиви, які сим разом прихилили хана до союзу з козаками, котрих Орда стільки разів покидала на боже призволенне в їх конфліктах з Польщею. Хан був роздражнений, що йому не платили „упоминків“. В Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледво не перевернула самого хана²⁾. Щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна, добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляди. До того, як оповідає московська реляція, в Криму був тоді сильний голод: „минулого року хліб не родив ся, і тепер худоба, вівці і корови здихали і чорні Татари' війні раді і без війни їм до літа ніяким чином не прожити“³⁾.

На сі вісти про агітацію Хмельницького на Низу, погром січевої заюги і трактати з ханом сильний рух став прокидати ся „на волости“, серед пригнетеної „золотим спокоем“ української людности. Погоцький, оправдуючи свій марш на Україну супроти невдоволення короля, толкуєть ся, що мусів зробити його між иньшим і з огляду

¹⁾ У Смирнова Крымское ханство, с. 539.

²⁾ Про неї у Смирнова с. 531 і д.; интересна записка Освенцима с. 210.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 180, пор. Акты Москов. госуд. II с. 216.

„на прошення милої братії“ (шляхти), „з котрої одні, ратуючи жите і майно, утікали з України до війська, иньші, зістаючи ся на місці, але не покладаючи ся на власні сили супротивлення, горячими прошеннями понуждали мене, аби мою присутністю й помічю ратував Україну в її теперішній небезпеці і спішив гасити погибельний огонь. Бо вже так був зайняв ся, що не було вже такого села, такого міста, де б не кликано до бунту (на swą wolą) і не роблено замислів на здорове і майно панів своїх і державців. Буйно домагали ся вони своїх заслуг¹⁾ і часті заносили жалі на кривди і докучки, і се було вступом до бунту. Бо не так їх від того боліло, як від ординації річи посполитої, від правління і власті старшин, іменованих їм від вашої кор. мил. Вони хочуть не тільки зломити її, але й самовластно панувати на Україні, трактати з посторонніми монархами укладати і все те робити, що їм сподобаєть ся“.

По словам Потоцкого, тільки його швидкий марш і ріжні заходи против повстання стримали його вибух, що готовий був обняти усю ту східно-полудневу Україну вже в тім часі, місяці марте ст. ст. „Як би не ужив я антидоту посіпінности, вибухнув би вже такий огонь на Україні, що тільки б великими силами або не швидко міг бути загашений. Сам оден князь воевода руський [Ярема Вишневецький] відібрав від своїх відданих кількадесят тисяч самопалів — а що ж у иньших! А вся та стрільба з людьми мала пристати до бунту Хмельницького. Коли б тому всьому не запобігло ся від перших початків, не позабирано армату по ріжних замочках, що своєволя збирала ся захопити, легко може ваша кор. мил. зміркувати, що назбирало ся б тої своєволі і що вона наробила б в державі ваш. корол. мил.“²⁾.

Хоч Потоцкий, щоб оправдати свій марш на Україну пред королем, міг старати ся представити становище України в можливо небезпечнім виді, про те намальована ним картина тривоги і руху для того моменту, коли лист писано (31 марта н. с.)³⁾, мабуть не далеко відбігала від правди. Тільки свій марш на Україну Потоцкий рішив, не чекаючи тої паніки на Україні, і перше ще, ніж вона прокинула ся.

Як ми вже знаємо (с. 139), Потоцкий вже з осени дуже підозріливо дивив ся на українські обставини, пророкуючи вибух козацького бунту при першій нагоді. В правительственных кругах проєктовано комісію, яка б виплатила валеглу плату козакам і розглянула б їх жалі. Але Потоцкий, видно, не покладав на неї особ-

¹⁾ Правдоподібно, мова про невиплачену козацьку плату.

²⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 4.

³⁾ Про дату див. вище с. 168.

ливих надій, і вона дійсно віак не могла зібрати ся, бо не мала в чим їхати — не було грошей на виплату, коли козакам належало вже 300 тис. золот. Комісари прибули на Україну аж весною, коли Потоцький ладив ся до війни, і такі грошей не привезли, так що ні в чим було й зачинати: гроші поспіли аж під Корсунь.

В раніших листах Потоцький признавав великі кривди козацькі і жадав репресій на українних старостів, але тепер, при перших симптомах руху між козаками загорів ся бажанням за всяку ціну приборкати їх. Король намовляв дати спокій в оружними заходами, а пустити козаків на море. Кисіль писав потім, що і він і иньші сенатори теж радили Потоцькому „не шукати одного козака по сплавах запорозьких, не висилати на Дніпро иньших козаків, але затримати їх при війську річи посполитої, приласкавши якось“¹⁾. Маємо справді оден лист Кисіля до Потоцького з 16/III в тоні дуже обережного і несмілого прошення за козаками, — аби гетьман вглянув в їх становище, в їх жалі подані з Запорожа. Бо їх теперішні полковники в дійсности являють ся старостинськими слугами і не боронять інтересів козацьких. Отже заспокоївшу Україну приходом коронного війська, нехай би показав війську козацькому всяку ласку і направив соймовою ухвалою що треба²⁾. В такім же, очевидно, лагіднім тоні держані були листи до Потоцького від старого Любомірського, воеводи краківського, про котрі з признанням згадував пєтім Хмельницький, знайшовши їх в кореспонденції Потоцького по корсунським погромі³⁾.

Але Потоцький відповідав (в тім же листі з 31 марта до короля), що він, хоч признає користним пустити козаків на море, але наперед мусить заспокоїти козачину і задавити всякі прояви бунту. Посилав ся на те, що човнів готових однаково нема, треба час на їх виготовленне, „а хоч би й були готові, важно, щоб козаки, коли буде потреба в тім, — виправлені були [на море] заспокоєні, в повнім порядку. Бо, боронь Боже, як би ,той пункт‘ не заспокоїв ся, а вони вийшли на море, то по повороті підняли б бунт невгасимий, і ледви чи ординація річи посполитої не мусіла б зникнути. А як би ми гостро за нею обставали, поготів будемо мати в ними війну“.

Властива причина сеї неохоти до морського походу, очевидно, лежала в тім, що Потоцький, памятаючи бурю, викликану в шляхетських кругах военними замислами короля, не хотів накликати на себе нарікань, позволивши козакам зачіпити Турка. Тому шукав

¹⁾ Лист з 27/V в збірці Шайноли дод. 5.

²⁾ Виданий (дуже лихо) Р.-Гаврошским — Ruš с. 303, і відті Sprawy і rzeczy ukr.

³⁾ Пам. ки. Міхаловского ч. 5

усяких мотивів против королівського пляну, — хоч в даний момент сей плян був дійсно спасенним. Роялісти, зводячи потім весь королівський плян війни против Турків до ідеї запобігти козацькому повстанню такою війною, могли з повним правом вказати, що коли б Потоцький в той момент задекретував похід на море, се певно відвернуло б козачину від агітації Хмельницького. Ослабило його союз з Татарами і відвело б всю північну грозу від Польщі. Але Потоцький тоді або не розумів сього, або й розуміючи не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборвання козащини.

Супроти королівських відмовлянь від воєнних виступів він запевняв що рушив на Україну не для того, аби проливати християнську кров, „яка може бути в своїм часі потрібна річи посполитій“ (!). „Досі не пролито ще одної краплі козацької крові військом королівським, і не буде пролито — аби тільки покорили ся, відложивши свою легкодушність і ароганцію, та задавили своє завзяте“, писав він в тім же листі з 31 марта. Запевняв, що його заміром було „не добуваючи броні, одним страхом закінчити війну“, і оповідав про свою виrozumілість для Хмельницького, до котрого кілька разів посилав, заохочуючи його, аби піддав ся, і обіщовав „милосерде і пробаченне його вчинків“.

Все се, очевидно, малозначні фрази. Потоцький міг вперед знати, що Хмельницький не на те тікав на Низ, аби ставати потім в ролі помидуваного грішника перед сердитим гетьманом. Правдоподібно від першої вісти, що Хмельницький прогнав козацьку залогоу з Січи, в мислях Потоцького був уже рішений плян — іти військом на Запороже і задавити козацьку своєволю тут, в останнім її захисті (таку ціль мала пізніша експедиція Стефана Потоцького). В однім збірнику документів до часів Хмельниччини маємо два листи Потоцького. Один — се наказ полковникови канівському, аби разом з полковниками чигиринським і переяславським ішов яко мога спішно на Запороже, і разом з козацькою залогою приложив усі зусилля до того, щоб погромити „того бунтівника“, безоглядно, „в пень“ стинаючи всіх учасників повстання. Він має дату 13 лютого. Другий лист, з дня 20 лютого в Корсуню — се відозва до всіх, „хто при Хмельницькім пробуває, аби з тої своєвольної купи розійшли ся, а самого Хмельницького видали. Инакше майно їх на волості буде пограблено, сімі побиті, і Потоцький доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть, і козаки не покорають ся. Відозва ся має примітку, що її відіслали козаки-бунтівники до пана маршалка — очевидно, як доказ немилосердности Потоцького, на яку так нарікали.

Прикмет підроблення в обох свх листах не помітно — хоч я, признаюсь, рад би був їх знайти в збірнику більш авторитетнім¹⁾.

Що до листів Потоцького до Хмельницького, про котрі він гадає, не маючи їх, не можемо оцінити, скільки в них дійсно було якоїсь миролюбивости. Досить вона сумнівна, і в кождім разі, коли там і були які миролюбиві слова, то Хмельницький їм не надавав значіння. Він рахував ся з перспективою польського походу на Запороже мабуть від перших вістей про марш Потоцького на Україну і пізнійше рахував „наступлення“ Потоцького на себе трохи не від найперших своїх виходів на Запорожу. Про всякий випадок укріпляв ся в сусідстві Січевого коша „на Бучках“²⁾, ладив ся до війни, до облоги.

На листи і посольства Потоцького Хмельницький, по словам Потоцького, довго не відповідав нічого і затримував у себе його

¹⁾ Збірник, переписаний рукою XVIII в., з бібліотеки Мишків, недавно вийшов до бібліотеки Осолінських (№. 3564) — містить збірку документів до історії Хмельниччини, переважно звісних з інших аналогічних збірників, в відписах досить вірних. Очевидно, сей збірник датував Кубала в своїй монографії про Ю. Осолінського як рукоп. краківської академії №. 442, без подання сторін. Згадані документи вписані в нім на с. 52 і 53. Кубала вважав їх за додатки, долучені до листу Хмельницького до короля в 12/VI—II с. 180. Наводжу їх в цілості:

Copia listu producowanego krolowi imci od imci pana krakowskiego hetmana wielkiego do imci pana pulkownika kaniowskiego pisanego.

Poniewasz na waszmosci residentia zaporozka, spiesz iako nayprzedzey na Zaporozze, zeby waszec tego buntownika pogromic mogli. In socios tey pracy przydaie waszeci panow czehrynskigo y pereaslawskiego pulkownikow, roskazuiać abyscie waszec wszyscy dusznie starali się, albo był poimany albo tez zniesiony. Tu plac oswiadczenia snoty y zyczliwosci ku rzeczy pospolitey. Na nic się waszec nie ogladać, w pien wszyskich scinac. Jezeliby ktory z kozakow nie chciał wasciej parere y dzielnie z tymi swawolnikami rem agere, notuy ze ich waszec, a ia severe to ganic obiecuie. Będziecie tam waszmosc mieli dwiescie dragonow z Kudaku, z ktoremi tego zdraycę znosic, u nie odstępuicie go, dokąd go albo wezmiecie albo nie wezmiecie albo tez zniesiecie. Oddawam się zاتم etc. Data Warbiczu die decima tertia februarii anno millesimo sexcentesimo quadregesimo octavo. Wm. pana zycziwyu przyjacieli Mikolai Potocki kasztellan krakowski hetman koronny.

Uniwersalu copia producowanego i krolewskiej mosci Wladyslawowi, do rąk imci pana marszałka od kozakow rebellizantow odesłana.

Mikolai Potocki z Potoka kasztellan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizenski etc. starosta. Wszyscy ktorzy sie kolwiek przy Chmielnickim bawicie! Przestregam y napominam, abyscie sie z tey cupy swawolney rozeszli, a samego do rąk moich oddali. wiedząc o tym, jezeli tey moiey nie wykonaci(e) woli, wszystkie dostatki wasze, ktore we wiosci waszey macie, zony, dzieci wyscinac roskaze. Tosz imsc pan woiwoda czernichowski hetman polny koronny uczyni, ktory wszyskich z Umanszczyzny popisac roskazal, y obiecuie to, izeli się za wzcieciem tego uniwersalu nie powrocicie, zarowno surowosc nad wami wykonywac. A zeby ta obietnica moia do skutku przyszła, dotąd nie znidę z Ukrainy, dokąd ukorzeniem y oddaniem tego zdraycy ukoiony nie bedę. Nad to obiecuie wam, isz się i na Zaporozu nie osiedzicie: nie tylko ode mnie zycia swego nie będziecie bezpiecznie, ale tez od Tatarow y od Moskwy — wszedzie wam bedzie ta swawola ganiona. Dla lepszey tego uniwersalu pewnosci reka się swoia przy pieczęci przycisnieniu podpisuię. Data w Korszuniu die vigesima februarii anno Dni millesimo sexcentesimo quadregesimo octavo.

²⁾ Бучки Великі і Малі — протока в безконачній сітці, що творить ся на устю Базавлука до Дніпра (див. у Еварницького Вольности запорожскихъ козаковъ с. 182).

післанців, тільки на посольство Хмелецького дав відповідь. Те що ми маємо від нього — вичисленне кривд, виняте з якогось листу, чи устного поручення до Потоцького, і переказані Потоцьким умови, які Хмельницький ставив для занехання свого повстання, можуть справді належати до сього посольства Хмелецького, і не знати чи були поза тим ще якісь листи від Хмельницького до Потоцького чи інших достойників з Запорожа. Хоч у пізніших письменників говорить ся про різні листи його, якими він старав ся прислати увагу польської сторони¹⁾, а в сучасних листах з лютого і марта ми стрічаємо парафрази різних жалів з Запорожа і вияснень причин повстання²⁾, але конкретно вказівки на якісь писання Хмельницького і товаришів я не бачу.

Умови передані Хмельницьким через Хмелецького при кінці марта н. ст. в кождім разі не були призначені на те, щоб заспокоювати і замилювати очі Полякам. Скасування ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України — се були жадання дуже далекосяглі і звучали, як ультиматум з козацької сторони. Як останній привід до війни були вони очевидно прийняті й Потоцьким.

Про воєнні заходи Потоцького ми знаємо вже, що передові сили на Запороже були вислані в початках лютого, і слідом сам Полоцький рушив на Україну. В однім часі з ним полетів на Україну і польний гетьман з Винниці. На збір хоругвам був визначений день 13 (23) лютого. Але новий лист від комісара, що він розпустив реєстрових козаків, зіставши ся тільки з польськими хоругвами, і просить рятунку, змусив Потоцького відкликати сей термін і веліти поспішати як скоріше; взагалі він „дуже журился і спішив“³⁾. Штаб-квартирою був Корсунь.

Кварцяного війська, що рушило з Потоцьким, могло бути коло трьох тисяч (всього рахувало ся тоді в кварцянім війську 3.510 чоловіка: гусарів 1040, козаків 1170, драгонів 900, пішаків 300⁴⁾).

¹⁾ Згадка листу з 2/IV, що Хмельницький tylko się ofertami bawi (Міхаловск. ч. 5), може накривати ся з відповідю привезеною все им же Хмелецьким, з котрою сходять ся теж, що оповідає він про зміст „оферт“ Хмельницького.

²⁾ Напр. в цитованім листі Масковського з 16/II, Кисля з 16/III, і т. д. В збірці Ірабовського Ojczyście wrominki II с. 111 нагрукований лист Хмельницького до Потоцького з Запорожа, дня 3 марта, без подання джерела, тому трудно рішити про його автентичність. Хмельницький оповідає причини своєї утечі на Запороже, згадує про безрезультатні прошення Потоцького за Хмельницьким у Ол. Конєцпольського, і питає, чи може покладати ся на даці на оборону його перед Конєцпольським (można li to rzecz abyś mię wpran mógł w zdrowiu mojem od tego pana bronić? bardzo bym rad na sliachetne a pańskie słowo wprana zawierzył, a na inszego ni na kogo nie mogę sie spuścić).

³⁾ Bardzo frasuje i pospiesza, лист Масковського з 17/II, Z dziejów Ukrainy с. 490.

⁴⁾ Górski, Historia jazdy polskiej с. 60.

Наново були покликані козаки і ставили ся: приведено їх для певности до присяги¹⁾. Чекали помічних полків від комісарів і ріжних иньших панів, до котрих розіслав завізвання Потоцкий. Але вони стягали ся помалу, тому на военній раді в Корсуні рішено тим часом вислати на Низ свій аванґард, зложений з польських і козацьких полків.

Се був погибельний плян, що послужив першим кроком в цілім ряді пізнійших катастроф, так що з пізнійшого погляду аж дивно було, як могло бути прийняте таке небезпечне рішення. В листі, писанім з обою, Потоцкий так означає завданне сеї екскурсії: вона була післана почасти для приборкання бунтів козацьких, почасти для сторожі Запорожа²⁾. Головним ініціатором її оден учасник походу називає комісара Шемберґа і каже, що Потоцкий потім відказував на сі лихі ради³⁾; але трудно покладати ся на сі відяви: на Шемберґа як на мертвого валили потім все.

Очевидно, польські вожди за всяку ціну хотіли не допустити Хмельницького на волость, щоб тут не вибухнуло зараз повстанне, — змагали до того, щоб паралізувати його на Низу і там задавити. Рахунок властиво був вірний, тільки переведенне сього пляну стояло в рішучій суперечности з тими усіми розважними гадками, які сам Потоцкий висловляв хоч би в своїм листі до короля з 31 марта. Він рахував тоді сили Хмельницького на 3000 чоловіка. Знав про його трактати з Татарами і помочи, які він брав від орди, що стояла на нижнім Дніпрі. Підчеркував непевний настрій козаків, які готові прилучити ся кожної хвилі до повстання. І от вислав против сього небезпечного, необчислимого в своїх силах і засобах ворога, що закріпив ся на далекім і незвіснім терені, невеличку експедицію — в роді тих панських походів, які собі робили в степи тому кілька місяців Кюнепольский або Вишневецький.

Рішено було післати козацькі полки — мабуть рахуючи на їх знання місцевости, і з ними частину кварцяного війська, але при тім

¹⁾ Про сю присягу, крім анонімного мемуариста (Пам'яті. с. 176) згадує Потоцкий в листі до примааса з 17/V, що починаєть ся тими характеристичними, трагічними словами: *Pro złotym pokoju, pro swobodnych czasach burzliwa tempestas y straszne bellorum fulmina następią: Kozacy zaporowscy post praesitum przed kilka niedziel fidelitatis juramentum starszynę swoje rozstrzelawszy, wyscinawszy, z chanem y ordami jego wszystkiemi złączyli się y przeciwko panstwom i. k. mci we stu tysięcy ordy idą y częsc woyska naszego czescią dla poskromienia buntów kozackich, częscią dla straży Zaporoga posłaną u Zoltych Wod w polach obległą* (рпк. біба. Чарторайських 379 т. 17, Нарушевича 142, 73).

²⁾ Див. цитату в попередній нотці. Пор. листи Потоцкого на с. 180.

³⁾ Nikt inszy przyczyną tego, powiadaią, nie był, tylko pan komisarz, który y sam zginął — *Bog day zeby za wszystkich, zawważaє оден з меньших учасників походу, Бєлградский в своїм листі (в збірнику Sprawy i rzeczy ukr., копія у Іолиньского с. 51, дві в теках Нарушевича, No. 143).*

нащось постановили поділити сі сили на два відділи: сухопутний і річний, що мав іти долі Дніпром на байдаках і десь на Низу зійти ся з сухопутними полками. „Подем“ післано половину реєстрового війська під началом самого комісара Шемберга, сім хоругов драгонських, що були при комісарі і полковниках реєстрових, і чотири „казацькі“ кварцяні хоругви з їх ротмістрами.¹⁾ Між ними був і син гетьмана Стефан Потоцький, „староста деражинський“, котрому очевидно призначали ся лаври сеї експедиції, на яку дивили ся справді як на якусь панську прогулку. Разом з ріжними волонтьорами, що впросили ся в експедицію гетьманича, польського війська могло там бути коло 1200—1500²⁾ та козацького 2000—2500. Більше польського війська гетьмани і не могли післати, бо їм самим в тім моменті віставало ся мабуть не більше, як 2000—3000, а з ним треба було тримати в страху і послуху волость. Друга половина козацького війська з полковниками Кричевським, Вадовським і Гурським³⁾, і обома осавулами військовими Іляшем і Барабашем, поплила Дніпром. Правдоподібно обидві партії мали зійти ся коло Кодака, щоб там дістати деякого воєнного припасу⁴⁾.

Сухопутна експедиція рушила 21 квітня н. ст. і без перешкод пройшла протягом тижня на вододіл Інгульця і Дніпра, „дванадцять миль від Чигрина“, зближаючи ся до Кодака. Аж 29 квітня ударив на них Хмельницький з значним військом і частиною орди. Поляки заложили ся табором коло балки Жовтої Води⁵⁾ і боронили ся протягом двох тижнів, чекаючи помочи від головного війська⁶⁾. Хмельницький, займаючи їх дрібними підздами, не спішив атакувати, чекаючи Татар, що прибували до нього поволі, і головну увагу звертав на те, щоб не дати вийти ся разом так необачно розділеним частям польського війська.

Післані ним люди збунтовали тим часом козаків, що плили Дніпром. От як оповідає про се комендант Кодака Гродзіцький в листі до Потоцького, на підставі відомости, принесеної йому двома мушкетерами, що були післані до того козацького війська з ріжним гарматним припасом :

¹⁾ Такі відомости маємо в листі Белгацького з 13—20 мая—одним з найбільш дієвих матеріалів до історії сеї експедиції.

²⁾ Коло 1200 виходить з рахунку Белгацького і тажже рахує Єрлич—з дванадцять кварціаного żołnierstwa (I с. 63); Кушевич (с. 20) і Пасторій (с. 12)—1500; інші рахують більше, але все се люде дальші від подій, а Белгацький був в гетьманській війську і знав справу докладно.

³⁾ Сих називає Радивил, рук. 117 л. 101.

⁴⁾ На Кодак, як на ціл дніпрового походу вважують в своїм оповіданю в Нижні „шахли“ Потоцького—Атл. Моск. Гос. П ч. 346.

⁵⁾ Місцевість сю і останки окопів описує Дубецкий в справозданню: Pole bitwy u Żółtych Wód, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy i sprawozdania wydz. hist.-filozof. XII), а Еварицький при т. II своєї Історії Запорозьких Козаков подає і змиски Іх; се досить типовий „майдан“ („роблена могила“, як називали її місцеві люде).

„4 мая (н. ст.) коло Камінного Затона все військо Запорозьке, що йшло водою, збунтовало ся і позабавало полковників і всю старшину. Почав ся бунт так: оден ухопив корогву і почав кликати до чернецької ради. З чернецької ради побігли всі за ним. Ляш осавул кинув ся до рушницї та до них, але його зараз почали бити обухами, вхопили і так само всіх иньших старших — побрали живцем і вже другого дня після ради повбивали. Вибрали старшину: гетьманом Джалалія, а осавулом Кривулю. Була рада у них закликати¹⁾ орду і хана, і йти разом добувати пана комісара, а потім на Кодак“²⁾.

Між убитими старшинами Радивил називає ще Калененка, Олеська, Гайдученка і Нестеренка³⁾. З козацьких полковників—шляхтичів иньші вгнули, Кричевський же, як особистий приятель Хмельницького, котрого вважали його спасителем, був відставлений до козацького війська. Він пристав до нього і став одним з виднійших полковників.

В головнім війську якийсь час потїшали себе поголоскою, що се збунтоване військо не прилучить ся до Хмельницького, — бо його союз з Татарами не сподобав ся козакам, і вони нарікають, що він побісурменив ся⁴⁾. Але сі ілюзії були короткі: реєстрові полки пристали до Хмельницького, і він з тим більшими силами міг тепер ударити на жовтоводський відділ. Одначе—оповідали—якийсь час він що держав свої сили в резерві против головного війська, що вирядивши козаків і драгону наперед, поволі поступало за ними й собі, збираючи сили⁵⁾.

Гетьмани були вже за Чигрином, але не дістаючи відомостей від переднього війська, кїнець кінцем завагались і, не рушаючи далі, стали табором тут та почали фортифікаційні роботи. Тепер всього війська було з ними коло пяти тисяч: дневник, списаний з оповідання якогось мушкетера-участника⁶⁾, рахує квардяного війська 3000,

¹⁾ Вар.: перевести через Дніпро.

²⁾ Паматники, I, ч. 6 (відмінна, трохи повніша копія в ркп. публ. бібл. пол. No. 129, я користаю і з неї).

³⁾ Ркп. 117 л. 100 об.

⁴⁾ В шляхетських кругах навіть обертав ся текст промови ніби-то якогось козацького бесідника против союзу з Татарами: „Пане гетьмане (варіант: „отамане“) і панове молодці! Вольно, що воля гетманська і ваша, але не знаю, чи будеть то гаразд, щобсьни мали погай собі за опікунів брати. Бог дасть, і військо наше може то справити, що без тих погадців можемо Ляхам бороняти са і у короля пана нашого кривд своїх доходити“. На що всі: Гаразд, Бігме гаразд говорять“. Ся промова широко ходила по руках, в дещо спольонізованій формі (я поправив в ній форми й вигову, не зміняючи слів, або краще—пів їх). Але походження її доволі непевне: „Mowa kozaka jednego gdy ssie buntowały, zaciągając Tatarów do wojska Zaporożkiego. gdy Tatarowie posłali do nich, aby im dopomogli przeprawę, або przewozu do Polski 1648 (вар. Mich.: kiedy Tatarowie do Dniestru (Чорт.: Dniepru) sciegali, a do kozaków względem pomocy przysłali). Містять ся в збірнику Іоліньского с. 110, Міхаловского (ч. 8), Осол. 225 (л. 56), Чортор. 379 (л. 16).

⁵⁾ Лист Белгапкого, згаданий вище.

⁶⁾ Пам. кн. Міхаловского, с. 38.

а 2000 помічних полків; з рахунку Белгацького тих помічних полків виходить трохи більше; третій учасник Яскульський рахує всього війська не більше 4000¹⁾). Значніші полки прийшли від Сенявського, Дом. Заславського, з білоцерківського староства Любомірського, а інших ще чекали²⁾).

Прочекавши так коло двох тижнів і не дістаючи ніяких відомостей від передового війська, гетьмани затривожили ся ще гірше й кінєць кінцем діставши відомість про бунт у війську, післанім Дніпром, рішили відступити назад на волость, мабуть побоюючи ся, щоб в таких непевних обставинах повстанне не підняло ся на волости в тилу. 13 мая н. ст., по трох тижнях від виходу передового війська, вони рушили назад під Чигирин, а потім і далі на північ, на велике здивованне і занепокоєнне свого війська.

Коли відомість про сю ретіраду прийшла до Хмельницького, він всіми силами вдарив на жовтоводський відділ, щоб з ним покінчити. За той час Поляки, не маючи на Жовтих Водах ніяких відомостей з головного війська, розпочали були переговори з Хмельницьким. Подробиці їх не певні, але результат був той, що Поляки видали козакам свою армату чи якусь частину її і зістали ся без армати і без пропуску³⁾). Потім мусли вигнати своїх коней з табору, зіставши ся без води, і зістали ся піші. А нарешті побунтовали ся ім реєстрові козаки, що були в їх таборі: довідавши ся про бунт реєстровців, післаних Дніпром, вони також передали ся до Хмельницького.

Кінєць кінцем збентежене, до решти ослаблене польське військо рушило 16 мая н. ст.⁴⁾ табором назад. Але воно пройшло тільки дві милі, як цілою хмарою впало на нього козацьке військо і вся орда Тугайбея—кількадесят тисяч, як оповідали. Розбили табор польський, почали рубати й хапати. Говорили потім, що при тім зрадили і драґони польського війська, набрані переважно з місцевої української ж людности, тільки повбирані в німецькі мундири—natione Roxolani,

¹⁾ Пам. вн. Міхаловського, с. 21, про джерело сього дневника впаше.

²⁾ Белгацький рахує тисячу люда Заславського, тисячу Сенявського (в друкованім Сенявській проущений), білоцерківських людей 400.

³⁾ Про се в листах з Львова Остророґа (копія в ркп. Осолінських 3564 л. 28) і Кушевича с. 108 (П. вн. Міхаловського ч. 16)—сі два листи з датою 4 червня сходять ся місяцями буквально, мабуть черпали з одної реляції. Коротко у Пасторія, Bellum, с. 12. Більше оповідає анонімний мемуарист (Памятники с. 176): розпочавши трактати, обидві сторони дали закладнів, але козацькі закладні від Поляків утікли і щоб дістати своїх назад, Поляки мусли дати Хмельницькому свою армату. Грондский каже, що на переговори з польської сторони був висланий славний потім Чариский; Хмельницький затримавши його у себе, обіцяв випустити Поляків з жовтоводської облоги, коли вони видадуть йому армату, і Поляки на се пристали (с. 58—9).

⁴⁾ Сю дату погрому дають згідно Белгацький, Кушевич, Остророґ—у Шайнохи II дод. 4.

religione Graeci, habitu Germani, як їх іронічно називано по сій афері, що зробила очевидно особливу сенсацію в польському громадянстві¹⁾.

Ціле польське військо було знищене. Стефан Потоцкий тяжко ранений дістав ся до неволі, але вмер слідом. Про Шемберга оповідали, що козаки його замучили за всякі кривди, які від нього терпіли, і потім Хмельницький велів прибити його голову на жердку й так носити перед військом²⁾. З усього війська вирвав ся тільки один служка, що добіг до обозу гетьманів і оповістив про сей страшний погром.

Гетьмани, як сказано, почали свою ретіраду 3 (13) мая, з ставовища свого за Чигирином („п'ятнадцять миль від Жовтих Вод“), де вже розпочали фортифікаційні роботи і заложили укріплений табор. Мотиви такої наглої зміни пляну не були війську объявлені і викликали очевидне здивованне і непевність. Її толкували вістями про велику силу ворожу, що приходили до табору, і бажанням, відступивши в глибину волости, зміцнити свої сили помічними полками, що громадили ся в околицях Білої Церкви. Згоди мабуть були вірні, а безпосередній привід до повороту дав мабуть згаданий лист кодацького коменданта Гродзіцького про зраду козацького війська. висланого Дніпром. Лист сей, висланий ним 9 мая, мусів два-три дні пізніше дістати ся до рук гетьманів, тільки мабуть не був ними объявлений війську, щоб не псувати настрою. Пересилаючи сей лист канцлерови, Потоцкий додав звістку про страшенно великі³⁾ орди татарські, що перевозять ті повстанці, і радив збирати загальний похід та наймати військо на гроші воеводств, вважаючи ситуацію незвичайно критичною⁴⁾.

Хоч як силкувались гетьмани польські затаїти свою тривогу перед військом. воно очевидно переймало ся нею. Сама вже хиткість і непевність стратегічного пляну, яка виявляла ся в таких змінних і суперечних розпоряджень, не могла не впливати лихо на настрої війська.

Наступила мудрість по шкоді. Не вважаючи на всі попередні остереження, громаждєні Потоцьким перед королем, тільки тепер перед очами самого його і його товаришів виступила з повною силою не-

¹⁾ Сей іронічний каламбур про тих домородних Німців, що так скоро виявили свою українську природу, широко ходить по сучасних листах—листи Кушєвича, Масковсково, Остророга і Кисіля—Жерела с. 108, у Міхаловского с. 26, у Шайнохи дод. 4 і 5, Пасторія с. 11. Левних подробиць битви взагалі не маємо; оповідання Самовидця про рови, пороблені козаками в Кляжих Байраках (с. 9), очевидно перевозить подробиць корсунської битви на жовтоводську. Relatia o bitwie pod Zoltymi wodami, котру цитує Костомаров без всякого близьшого означення (витагав з неї другорядні подробиці), досі не віднайдена.

²⁾ Лист Остророга—Шайноха I. с.

³⁾ Haniebnie potężne.

⁴⁾ Лист в додатках у Шайнохи (ч. 1).

безпека можливої стрічі, при таких малих силах і в такій висуненій і відірваній позиції, з переважними силами ворога, коли вони, зломивши передове військо, упадуть на військо гетьманське. „З такою малою горсткою війська протистати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва многа — нема що й думати“, пише канцлерови Потоцький. „Коли вапа милость не порадиш королеви мудро роздумати ся над сим, кінець державі (actum de republica)“⁴.

Тривога за долю сина мусіла уступити обов'язкам начального вождя. В ігересах головного війська Потоцький рішив лишити на ласку божу передові полки. Але — рішив тільки на половину, чи — уступив наляганням своїх товаришів лише про око. Наказавши марш назад, в дійсности відступав дуже поволі, робив кількадевні перестанки і вичікував далі вістей від передового полку і від висланих на розвідки вістунів. За цілий тиждень пройшли тільки від Чигрина до Черкасів, і тільки як тут, 9 (19) мая наспів до війська недовбиток з передового полку та оповів про безповоротну загибель передового війська, Потоцький перервав стоянку і став відступати вже спішно, через Мошни і Сахнівку на Корсунь і Богуслав, в напрямі до Білої Церкви¹). Та страченого тижня нагородити вже не можна було, і хоч ровумієть ся, можна сумнівати ся, чи скоро ретірада могла б спасти гетьманське військо, то в кожному разі ся проволока ще більш погіршила його шанси, давши спрмогу Хмельницькому захопити гетьманів неприготованими.

Першого дня з тяжкою бідою дістали ся до Мошен, уйшовши „великі три милі українські, великими лісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами і вкінці довгим мошенським мостом“. Другого дня дістали ся до Сахнівки, стративши день і ніч на переправу через Рось, бо сахнівський міст поломив ся. З тяжкою бідою стали недалеко Корсуня. Але тут гетьмани збентежили ся внову. Під Сахнівкою догонив їх післанець Яреми Вишневецького з-за Дніпра, з листом, котрим сей задніпряньський королень віддавав в розпорядженне гетьманів своє військо, числом 6000, для боротьби з ковацтвом і питав ся тільки, куди має з ним ставити ся²). Очевидно, рішили зачекати його під Корсунем. Дали наказ заложити табір і окопувати ся тут. Був там кавалок старого вала і його велено поправити, а до нього приробити з иньших трьох сторон нові вали.

¹) Докладно описує сей марш реляція, списана з слів мушкетера з полку Денгофа: в Пам. кн. Міхаловського скорочена копія під ч. 11; ширша, з датою 5 червня і докладнішим описом в ркп. Публ. бібл. No 129, тепер видана в Архиві Ю. З. Р. III. VI; є копія і в теках Нарушевича.

²) Так каже сей післанець, Машкевич, в своїм дневнику, — що він догонив військо під Кужейками на Сахновім мості (Zbiór Pamiętników Y c. 92), і се мабуть правда, хоч дати, подані ним при тім, спізняють ся значно супроти дійсного маршу.

Військо взяло ся до роботи і поробило окопи, і потім тільки розглянули ся, що позиція для оборони зовсім не підхожа.

Тим часом висланий на розвідку ротмістр привіз відомість, що бачив неприятеля на переправі через Тясмин і він на вечір, а най-дальше на ранок, вже буде під Корсунем. Справді над вечер показали ся передові ватаги козацькі, а рано можна було бачити, як козацькі і татарські полки надходять над Рось і переходять під Корсунем: „в перспективу“ бачили кінних людей „в білих сермягах“, і здогадували ся, що то козаки.

Щоб ворог не покористував ся з запасів сусіднього Корсуня, Потоцкий ще в вечора дозволив своєму війську пограбувати місто. Тепер як неприятельське військо стало напливати до міста, велів запалити найближші фільварки, і від них місто запалило ся і вигоріло. При зближенню неприятеля польське військо вийшло перед табор, і так день пройшов в дрібній стрілянні і гарцях татарських.

Але що до тактики між гетьманами не було згоди. Польний Каліновський, як оповідали в війську, стояв за те, щоб дати битву неприятелеви і цілий день „прикро напирал в тім на пана краківського“. Але той не годив ся: не хоїть, мовляв, ризкувати останнім військом річи-посполитої, „і те пригадував, що скільки разів пробував — ніколи в понеділок не мав щастя“. Може бути, що хотів таки підождати приходу Вишневецького, що збільшив би його сили майже удвоє.

Тим часом над вечір захопили кількох язиків татарських і „бута або товмача козацького“. Потоцкий звелів узяти їх на муки, особливо бута, випитуючи про неприятельські сили, і той сказав, що Татар стоїть понад сорок тисяч, хан в степах ще з більшою силою, а козаків прийшло того дня 15 тисяч з різною зброєю і хоругвами. Крім того принесено вістку, що козаки щось роблять з рікою, переймають воду під Стеблевим. Справді помічено, що вода нагло спала в ріці.

Се зробило вражінне. В вечері скликано военну раду, як бути: чи боронити ся далі на сій позиції, чи відступати. Супроти переважних сил неприятеля і всяких небезпечних вістей дальшу оборону признано вповні безнадійною; відступленне ж ще лишало деяку надію, і так рішено відступати табором другого дня. Дано знати по табору, щоб тяжчі вози кидали, брали що легше. Кожда хоругов мала взяти з собою тільки 15—25 возів. Їх розставлено в вісім рядів, а між ними розміщено військо і армати, числом 12 разом — на переді, в середині і ззаду по чотири.

На світання польський табор рушив по дорозі до Богуслава, горі Росею. Козацькі і татарські війська пропустили Поляків, провожаючи їх оподалік, поза віддалю стрільби, поки вони не ввійшли

в зарослі лісом яри. Тут користаючи з цього негодіного для Польків місця, вони почали сильно тіснити їх табор. Той посував ся яквись час, але все урвало ся, коли за півтори милі від Коруєня, в Гороховій діброві¹⁾, саме в полудне польське військо попало в болотнисту долину між двома кручами. Козаки в сім місці перекопали і зарубали дорогу, закрудили воду, поробили з боків шанці, і коли польське військо в своїми возами й арматами попало в сю долину, опинило ся немов у матні. Вози й гармати позастрягали. Козаки й Татари обпали з усіх боків. Завязала ся бійка, в страшній тісноті — „так що рура (рушниці) трохи до боку не діставала“. Постріляно коней возових і гарматних. Розірвано табор.

Потоцкий, що був на переді, вирвав ся був наперед з сей матні, але його обскочили і взяли в його двором в неволю; сам дістав шаблюку два рази по голові, але уцілів. Польний гетьман, ранений кулею в локоть, попав ся також у неволю. Найдовше боронила ся середня частина табору, не знаючи, яка біда спіткала вождів. Коли довідали ся, хапали один у одного коней і гонили куди видко. Маса погинуло, иньші попали в неволю.

Став ся сей погром дня 16 (26) мая, „в годину по полудні“²⁾.

¹⁾ Назва „Горохової“ або „Горохівської“ діброви, як називає сю місцевість реляція мушкетера, в теперішніх описах мнї не стрічалась. Припадає вона на околицю с. Виграєва над безіменним потоком, що тече до Роси. Похлиєвич в своїх Сказаніях о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ. (с. 581) і каже, що „по словамъ жителей“, на місці сього села був безіменний хутір, прозваний Виграєвим після побіди, „виграюї“ тут Хмельницьким, але трудно покладати ся на істнованне дійсного переказу про сю місцевість як місце славної битви. На иньшій місці (с. 972) той сам Похлиєвич називає місцем погрома т. зв. Різаний Яр над Росю проти села Яблунівки, але се занадто близько до Коруєня.

²⁾ Користую ся реляціями учасників, написаними по горячій слїдїд: анонімного мушкетера (як вище), Кр. Раецкого (в Пам. кн. Міхаловского ч. 10) і стражника Яскульського (визволеного і висланого з неволі Потоцким, щоб він жіг дати правительству докладні відомости про подїї, а головнїше — постарати ся про викуп для Потоцкого — кн. Міхаловского ч. 18, дещо відмінні копїї в теках Нарушевича ч. 142 с. 115). Вони дають в головнїм згідний образ сього погрому і з ним згоджують ся різні реляції, опертї на звістках з других рук, як напр. оповіданне ніжинських палохлів Потоцкого (як вище с. 183), листи Кушевича в Пам. кн. Міхаловского ч. 16, оповіданне Машкевича й иньш., і півнїшї літературні описи. В науковій літературі почастило особливо живому і драматичному оповіданню Машкевича, але він не був свідком битви, оповидає з чужих звісток, і при тім не конче об'єктивно, як покаже його відзвін про Потоцкого.

З різних подробиць дальших джерел звертають на себе увагу поголоски про зраду. Одні складають на провідників-козаків, що мовляв звели військо на бездороже (анонімний мемуарист знає навіть імя сього провідника — Самійло Зарудний: він за добру нагороду взяв ся вивести польське військо до Павлола, а сам дав знати Хмельницькому, кудю поведе військо, і там зарубано дорогу — Памятники с. 177). Запор. Старшина подібну історію оповидає про Микиту Ізалагана (Костомаров, переповидаючи П, посилаєть ся на Історію о през. брани). Иньші говорять про зраду козаків, які були в польській війську (Памат. кн. Міхаловского с. 25, пор. у Пасторія Bellum 5—6). Але значнїших козацьких контингентів в війську Потоцкого не знаємо, так що се виглядає як шабляновий мотив, перенесений з попередніх битв.

Ковацьке військо дістало багату здобич. „Над сподіванне взяло здобич“, записує іронічно Машкевич, „бо панове коронні, як люде високого духа, вибрали ся були на війну з усіма достатками. А найбільше стратив пан Сенявський, що хотів показати ся своєю першою службою в тій експедиції як найдостойнійше — набрав воєнного прибору дуже багато, сребра столового для гошення рицарства в обозі і всякого иншого богатства — коней, убрань і т. и. страшенну силу, й зовсім непотрібно: все те неприятель в одну годину так ‚уходив‘, що й сліду не вистало ся“. Невільників повіддавано Орді — обох гетьманів і всяку иньшу магнатурію з ними.

Всякі неприхильники старого гетьмана і дрібношляхетські воєводи магнатської пихи і зарозумілості мали тепер нагоду дати волю своїм антипатіям. Той же Машкевич записує, що в війську не могло ніякого порядку, бо Потоцький тягом заливав ся горілкою і під час останнього маршу п'яний сидів в кареті, а Каліновського не слухали, та до того ще він не бачив добре і на стріл з лука не міг пізнати, що то чоловік стоїть¹⁾. Єрлич в своїх записках росписуєть ся, що курсунський погром став ся через несправність гетьмана Потоцького, що більше пильнував чарок і шклянниць, як добра річи-посполитої й цілости її, і по ночах думав про панн і дівчат молодих та жінок гарних, неважаючи на свою старість, а не радив ся ні товариша свого Каліновського, ані полковників, ротмістрів і товариства²⁾. Він записує і сатиричні вірші на останній погром — характеристичні як вислови дрібно-шляхетських настроїв:

Глянь — оберни ся, стань — задиви ся і скинь з серця буту,
 Наверни ока — котрий в Потока. Ідеш до Славути —
 Невинні душі береш за уші, вольность одеймуеш,
 Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуеш.
 Гей поражай ся, не запалій ся — бо ти рейментаруєш
 Сам булавою в сім польським краю як сам хочеш керуєш.
 Мій Бога в серці, а не май в легці шляхетської крови,
 Бо світ чорнієть, правда нищїєть — а все ку твоїй волі.
 Гей каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола
 Ще памятати і поглядати на задні кола,
 Жони і діти де ся подіти мають наші на потом,
 Гди нас молодці ті Запорозці набавять клопотом?
 Глянь — оберни ся, стань задиви ся, що ся дієть з нами,
 Поручниками і ротмістрами, польськими синами?
 Глянь — оберни ся, стань — задиви ся, видиш людей много:
 Чи ти звоюєш, чи їм згодуєш — бо то в руках Бога.
 Чини трактати, а кажи брати гроші на заслугу —
 Бо то єсть адавна заслуга славна Запорозького люду³⁾.

Між тим як поодинокі відділи козацького і татарського війська займали ся ловленням втікачів і збиранням добччі, головний штаб козацький і татарський кіш відступили по погромі до Корсуня і тут пе-

¹⁾ Л. с. с. 95. ²⁾ І с. 64. ³⁾ І с. 115; дещо справляю.

репочили, а далі стали посувати ся поволі тою ж дорогою, котру мало верстати польське військо — на Богуслав і Рокитну під Білу Церкву. Орда, половивши корсунських втікачів, кого де запала, не задовольнилася ся сим полоном і з-під Рокитни розпустила загони по сусідних околицях Київщини, по київському Полісся¹⁾. Тим часом кіш татарський підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан, що вибрав ся особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З ним, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар.

Коли обловивши ся здобичею, перші загони вернулись, нові полки Татар рушили на захід, Чорним шляхом на полудневу Волинь і сусідні часті Поділя. Поставлено було їм умовою, щоб брали тільки чужих, а „своїх“ православних не рушали²⁾, але се правило, розумієть ся, не дотримувало ся дуже ригористично. В однім листі з київсько-подільського погранича оповідаєть ся шляхетський анекдот про те, як „з одного міста з-під Хмельника“ Татар прийняли процесією як свободителів України. Піп вийшов їм на зустріч з хрестом і церковними корогвами, і поспільства до трьохсот, приймаючи Татар хлібом і пирогами; але ті кинули ся рубати сїх своїх союзників і брати в ясир, так що тільки три утікли до міста³⁾.

Ся сторона одначе меньше цікавила шляхетських кореспондентів: сучасні листи їх повні оповідань про високих шляхетських і магнатських невільників татарських, про побут їх в неволі і всякі пригоди, високі викупи, поликтовані за них, і т. и.

Хмельницький в своїм військом рухав ся разом з татарським кошем: Перепочивши після битви в Корсуні, прийшов разом з ним під Білу Церкву і тут став на кілька день, гучно, з музикою святкуючи перемогу⁴⁾, паюючи здобич, а заразом приглядаючи ся наслідкам руху, та організуючи своє військо.

Польські звістки оповідають про розрухи, які повстали в козацьким таборі при паюванні здобичи—з Татарами і між козаками самими, про незадоволення на Хмельницького за татарські рабунки й експеси

¹⁾ Див. відомости про Татар в Памят. кн. Міхаловского с. 38, у Шайхохи дод. 13 (тут докладна дата, що потвержує дати попередньої реляції — 1 червня нового стиля татарські загони під Радомислем), відомости з листу до Тимкевича в теках Нарушевича с. 145.

²⁾ Так оповідають московські вiстники на Україні, ще з мая: „уговоръ де межъ Татаръ съ козаки: воевать имъ сообца польскіе города и губить Поляковъ, а мелкихъ бѣлорусскихъ людей не воевать и не рубить“ — Акты Моск. г. II ч. 33⁴, пор. 346. І теж оповідають з польської сторони: Kondycya druga żeby ludzi religij greckiej nie bral, ale Lachy tylko — jakoż stali pod Berdyczowiem, a nie wzięli nic a nic p. wojewodzie kijowskiemu — лист Жолкевского у Шайхохи No 17.

³⁾ Згаданий лист в теках Нарушевича с. 145 і д.

⁴⁾ Памят. кн. Міхаловского с. 96.

(в роді наведеного хмельницького)¹⁾. В сім може бути дещо правди, і всі такі прояви слабкої організації змушували Хмельницького і старшину до негайної енергійної організаційної роботи.

З Хмельницьким рахували тоді тридцять тисяч козаків: додавали, що він міг би мати дадеко більше, та приймає з розбором. Козаки захоплені в полон в липні, коли війська Хмельницького раховано на 80 тисяч, казали, що доброго війська в тім не більше 20 тисяч. І сей контингент міг зявити ся тільки після сильних організаційних заходів. „Золотий спокій“ не пройшов дурно для козацьких сил. Правда, Кисіль, страхаючи прімаса перспективами українського повстання, підносив, що „се вже справа не з тою давньою Русю, що тільки з луками та з рогатинами сідали, але з жорстоким, огнистим військом, котрого собі так мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голов хлопських зі стрільбою“. Про те від сього оружного народу, хоч „він і завсіди мав дло з вброєю, раз своєвільно, другий раз на службі річї посполитої“²⁾, все таки була чимала дістанція до вишколеного, дисциплінованого війська, якого треба було на випадок дальшої війни з Поляками. Всі попередні бійки, проскріпції, репресії останнього десятиліття звели до дуже малих розмірів і роспорошили старі козацькі контингенти тридцятих років, і не мало треба було часу і заходу, щоб вибирати його останки і доповнити новими відповідними елементами.

Матеріалу, що правда, не бракувало. Ми бачили, як уже по перших вістях про заходи Хмельницького на Запорожю, а особливо по погромі січевої залози пішов рух по Україні, і по словам Потоцького, вже в марті місяці прибрав вигляд дуже серйозний. Поворотний марш гетьманів з-під Чигирина в маю послужив сігналом до явного повстання. Звісний нам Машкевич, переїдаючи навздогін за Потоцьким через Черкашину, чув себе вже в великій небезпеці серед симптомів повстання. „Скоро тільки виїхав з Дніпра, надібав громади хлопські в містечку—вони всі кобиляниці позапустили і коли б не вискочив в поле, помітивши діру в плоті огородовім, певно б

¹⁾ Tryumf tamże po wygranej odprawował, wszystkich trębaczów, szurmazów zwiodłszy do kupy z hukiem wielkim; interim tumult się między niemi stał, czterech pułkowników swoich między sobą zabilili — так оповідав шл. Вейский, товариш з хоругви Каліновського, висланий ним згід Білої Церкви (теки Нарушевича 144 с. 324, з рп. несвж.). Він каже також, що між ханом і Тугай-бейм вийшли суперечки про здобич: хан хотів собі долі, а Тугай бей не давав. Такі поголоски про свари й бійки, які вийшли при паюванні здобичи, пішли потім в побільшених поголосках між шляхтою. Іоліньский (с. 185) переказує такі новини, що ходили в Варшаві перед приїздом козацьких послів: козак розжалеві, що Татари, грабуючи Україну, не перепускають і їх домам і сімям, uczynieli rebelęą swoię, na Chmelniczkiego składacz poczęli, wzioswszy go do sequestru, dobrze opatrzeni strażą і вислали послів до сенату, виправдуючи ся, що Хмельницький змусив їх до повстання, терроризувавши приведеною ним татарською ордою.

²⁾ Лист Кисля з 31 мая—Пам. кн. Міхаловського 28.

нас зловлено. В милі від Сокирної мусіли ночувати через непогоду, хоч усі [очевидно Поляки] повтікали з міста, і як би хлопи не чули поблизу коронного війська, не лишили б нас живими¹⁾).

Так було ще перед корсунським погромом; по погромі повстанне вибухнуло відразу полумем, нестримно і страшно. Не знати справді, чи Хмельницькому треба було аж розсилати які-небудь проклямації, як оповідають деякі сучасники²⁾). Автентичних універсалів з покликом до повстання в кождім разі від нього не маємо, і лишаєть ся під сумнівом, чи були вони дійсно³⁾). Україна підіймала ся і без них сама стихійно.

Шляхта і все що з нею, вже перед тим настрашене, почало без памяти тікати куди видно—оскільки можна ще було проредити ся серед лави збунтованого народу. Оповідане того ж Машкевича про мандрівку Яреми Вишневецького в Задніпров'я дає досить виразистий і характеристичний образ тодішньої хвилі. Ярема—ми вже се знаємо, зібрав досить значне військо і зберав ся з ним іти в поміч гетьманам. Він шукав переходу через Дніпро, порозсилав своїх драгонів до різних наддніпрянських місточок, але ніде не було поромів; враз в ночі по погромі гетьманів потоплено всі пороми на Дніпрі, аби не дати переходу. Вишневецький, „побачивши, що сидять ва Дніпром як у пташій клітці з своїм людом“, став радити ся своїх офіцерів, і рішено тікати за Дніпро, куди-небудь, поки ще не вбунтовали ся задніпрянські (правобічні) хлопи; иньшого виходу не бачило „тільки одну діру для утечі—Чернигів“, і рушили на Чернягів з усім військом. По дорозі приставала до них ріжна шляхта, шукаючи захисту. В Чернягові також застали шляхту, що поховала ся туди від козаків. Вишневецький радив їй, аби йшла з ним, але вона лишила ся, надіючи ся, що „тут за лісами“ буде безпечна. За Дніпро удало ся перейти аж під Любечом—під Брагин, і в сам час, бо не вважаючи на значні сили Вишневецького, козаки йшли

¹⁾ Zbiór. pam. o dawnej Pol. V с. 92—3.

²⁾ Zdrajca ten rozsyła wszędzie po miastach clam listy swoje, gdzie jenokolwiek staje Rusi—ci zas dementes drudzy exacerbatі recipiunt zgubę swoję pro summa felicitate—пíše Кисіль 31 мая (Памятники с. 212, у Міхалов. поповзано).

³⁾ Звісний білоцерківський універсал 28 мая, поданий Велычком і Історією Русов, повторений Марковичем й ин., видрукований в Актах Запад. Рос. V ч. 23 як автентичний документ—безсумнівний фальсіфікат, хоч його ще Кубала вважав певним в своїй основі (І. Осаолінські П. с. 375—6). Томашівський протиставив йому як достовірний „перший зазвний лист Хмельницького“ переказаний в oratio obliqua в записках Кушевича (Заниски тов. ім. Шевченка г. ХХIV). Але сей риторичний і білий звісний текст без сумніву являєть ся теж тільки літературним утвором. Рішучо фальшивий і універсал чигиринський без бляшої дати (але очевидно з другої, осінньої кампанії), звісний з збірника петерб. публ. бібл. No. 129 л. 370 і виданий Ор. Левиньким в пробою реконструкції українського оригіналу в Київ. Ст. 1888 кн. VII с. 15. Досить одного титулу: В. Chmielnicki wielki hetman woyska zaporoskiego y caloje woysko boze zaporowskie.

ва ним слідом, і тільки через те, що завяли ся були облогою Чернигова, дали змогу Вишневецькому перейти за Дніпро і через Полісе пройти на театр війни, в Браславщину¹⁾.

Разом з ним ішов табір утікачів польських і жидівських, що встигли прилучити ся до його війська, в біблійнім стилю описані Ганновером :

„Всі панове, що рядили по місточках за Дніпром і по сей бік Дніпра, аж до Полонного, утікли, рятуючи душу. І коли б Господь не віставив нам останку, були б ми як Содом. Підпорою в бурі був покійний князь Вишневецький з військом своїм на Задніпровку : він кохав нарід ізраїльський незмірно, був сильний в бою, як ніхто иньший в державі. Він рушив з своїми людьми в напрямі Литви, а з ним коло 500 обивателів (Жидів), кожний з жінкою і дітьми. І ніс їх як на крилах орлиних — поки не довів куди хотіли. Коли їм грозила небезпека з-заду, казав їм іти перед собою : коли грозила з переду, йшов перед ними як щит і заслона, а вони за ним ставали обозом“²⁾.

На правім березі, де не було такого непереможного бар'єру, як Дніпро з його перевозами, утеча шляхти і всього звязаного з польським режимом розвинула ся ще ширше і повнійше. Не пробували ніде боронити ся і відсиджувати ся, тільки тікали куди видко далі від театру повстання.

„Як тільки пішла та страшна і жалісна чутка, що вже війська і гетьманів нема, а орди 60 тисяч іде з козацьким табором, зараз уся Україна — воеводство Київське і Браславське утікли перед такою поремогою і силою неприятельською, покинувши доми свої і найдорожші заклади свої“, писав Кисіль в Волини в 10 день по Корсунським погромі. „Не тільки волости, але й всі міста : Полонне, Заслав, Корець, Гоща стали українцю (погравичем), а иньші обивателі, не задержавши ся й тут, повтікали до Олпки, Дубна, Замостя. Ні одного шляхтича не вістало ся, сама тільки чернь (pebs), з котрої частина пішла до Хмельницького і військо його з кількох тисяч до кількадесяти підняла ; а друга — певна, що їй нічого не станеть ся, безпечно зістала ся в домах. Але і тих орда, як вони на її привитанне з місточок повиходили, так привитала, що по багатьох місцях в пень вирубила, отже й хлопи почали від того добра утікати“³⁾.

Як тільки шляхта — обивателі київські довідали ся про погром гетьманів і коронного війська“, — записує Єрлич, — „зараз тої ж години почали на вози пакувати ся з жінками і дітьми, відбігаючи

¹⁾ І. с. с. 97—9.

²⁾ Пер. Балабана с. 152. ³⁾ Шайноха дод. 16.

домів і всього, хто куди міг, ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по місточках і селах, оборонно збудовані двори¹⁾. „Кождпй хлоп або вбив свого пана, або вигнав в одній одежі з душею і дітьми — повнісенкі польські міста тої шляхти“, — пише пньший шляхтич серед сеї утечі, опинивши ся в Дубні²⁾.

Загалом одначе треба сказати, що на які-небудь криваві ексцеси козацького війська Хмельницького скільки-небудь конкретних показів не стрічаємо. Хмельницький безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його в можливих границях воєнної коректності, — щоб не загострювати і так дражливої ситуації.

Так само звістки сучасників говорять, що він не скільки не інтересував ся розвитком чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. „Вибраних тільки людей приймає, мотлох до роботи і податків привертає“, записує один кореспондент з місця³⁾. „Хлопів не приймає, навпаки відсилає до дому, поучивши“, — вторує йому князь Заславський в листах на сойм, і така опінія являєть ся загальною — її записує в своїм дневнику і Радивил: „Всі піддані на Руси до козаків пристали і збільшили військо козацьке до 70 тисяч, і ще більше хлопів руських до них прибувало, але Хмельницький їх до плуга назад відслав“, пише він про перші стадії повстання⁴⁾.

Надмірне розколиханне народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку небудь народню війну з Польщею, — як побачимо далі.

¹⁾ І. с. 65. ²⁾ Шайнога дод 17

³⁾ Теки Нарушевича с 145 ⁴⁾ Ратн. II с. 292.

Примітки.)

1. Десятилітє перед Хмельниччиною. Десятилітє перед повстанням Хмельницького й ті зміни, які проходили в українськїм житю протягом його, досї не звертали на себе уваги самї для себе, а трактували ся головню як прелюдія Хмельниччини.

Особливо яскраве освітленне з сього становища дав йому Кароль Шайноха в своїй праці *Dwa lata dziejów naszych* (друковала ся в 1862—1863 pp., особно вийшла в 1865, мала потім кілька видань). Книга богата змістом, написана талановито і мала великій вплив в історіографії (між иньшми і на Історію воєсоєднення Руси Куліша), не вважаючи на свого судо-шляхецькї, провіденціально-романтичні провідні гадки. Для Шайнохи Хмельниччина була відплатою історичної Немезиди (або по термінології самої Шайнохи— *Оратносії, Провидіння*), за поневоленне козацтва, заведене 1638 p. і підтримуване магнатами й цілою шляхтою всупереч всім змаганням короля-лицаря Володислава. Даремно силував ся він вирвати шляхту з її господарських і кольногаційних інтересів, які нероздільно опанували її в сїм періоді польського жптя, а козацщину — з того поневолення і омужичення (*schlorzenia*), до якого довели її пани. Матеріалістичні, аграрні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва.

В сїм освітленню Шайноха виходив почасти з своїх власних поглядів, що лягли основою його гадок про конфлікт рицарської й господарської стихії в житю шляхти і боротьбу справжньої, польської шляхти з шляхтою молодшою, козацькою, зрівняною з шляхтою польською. Але зразом стояв під безперечним впливом старої легенди польських роялістів 1648 p., які оправдували неконституційне поведенне короля в 1646—7 pp. тим, що король мовляв уже тоді мав секретні відомости про приготування до союзу козацщини з Кримом і своєю війною з Туреччиною хотїв відвернути від нього козацщину, а магнати своєю опозицією знищили сї спасенні королівські пляни і стягнули на Польшу козацьке повстанне. Як було вказано в тексті (с. 141), таку гадку розвиває в своїх записках Освенція, і вона, очевидно, не була його власним домислом, а обертала ся в ширших кругах людей перейнятих шетізаєм для покойного короля й противставляла ся наріканням шляхетських опозиціоністів на тайне порозумінне короля з козаками задля зроблення державного перевороту. По думці Освенція звістка про змову козаків з Ордою, донесена королеви Конєцпольській, послужила приводом до плянів Конєцпольского про війну з Кримом і королівських замислів що до війни з Туреччиною, і під впливом сих відомостей аложились, очевидно, погляди на сї полі і у Шайнохи. Він дає паралельно королівських плянів 1646 p., розбитих шляхецькими аграріями, і козацької місти 1648 p. Відти титул враці: „Два роки“, 1646 і 1648.

Під значними впливами Шайнохи була написана друга талановита польська монографія про сї часи — Людвіка Кубалі *Jerzy Ossoliński* (I—II, 1885). Тут одначе королівські пляни турецької війни і його зносини з козаками взятї були під докладнійшу аналіз в порівнянню з дуже мальовничою,

¹⁾ Бібліографія, подана тут, була зроблена в першій полов. 1914 p.; проловжити її доповнити її новїшми публікаціями скільки небудь повню я погнї не мав уже змоги.

але не надто точною працею Шайнохи (Шайноха подав дещо документального матеріалу в додатках, але джерел своїх при тексті не цитує ніде).

Потім, десять літ пізніше, ще докладнішим розсліданнєм пляни Володислава і його політики 1640-х рр. піддав краківський професор Чермак в книзі: *Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy wydziału hist.-filozof. akademii, т. XXXI, 1895)*. Не вдоволяючи ся запискою Тьєпольо, на котрій опирали ся попередні дослідники, він простудіював невидані депеші його й нинішу дипломатичну кореспонденцію сих років (на жаль, не видав її, вповні—тільки дрібні, більш менш випадкові виривки). Таким чином він мав спробою констатувати значні недокладности в оповіданню Тьєпольо, і взагалі поставити події 1646 р. в відповідній перспективі й звязку з иньшими політичними плянами й інтересами Володислава. Для сих справ його книга й досі зістаєть ся підставовою. Проба ніби самостійної ревізії сих питань, піднята Р.-Гавронським в його книзі про Б. Хмельницького (див. прим. 5), не має ніякої вартости.

Ранітшии статіям політики Володислава (кінчаючи р. 1637) присвячена книжка А. Шельонґовського *Rozkład gzeszy i Polska za panowania Władysława IV, 1907*. Сюди ж належить статейка Чермака: *Polska wobec wyniku wojny 30-letniej* (передр. в його *Studia historyczne, 1901*). По-за тим до польської політики тих часів іще: *Szelągowski, Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632* (*Kwart. hist. 1899*). *Ottman, Legacya do Turek W. Miaskowskiego* (Kłosy, 1883). *Waliszewski, Polsko-francuskie stosunki w XVII w., 1889*. *Kraushar, Samozwaniec Jan F. Luba, 1892*.

З публікацій матеріалу для сього часу крім згаданих уже додатків Шайнохи треба згадати *Skarbiec historyi polskiej* Сенкевича, 1839 (посольство д'Аво до Польщі 1635 р.); *Podgórski, Pomniki do dziejów Polski, 1840*; *Relacye punciuszów. 1643-м р.* починають ся дуже важкі, тільки що згадані записки Освенціма, тепер видані в цілости Чермаком (*Scriptores rerum polonicarum, XIX, 1907*) (перед тим Антонович видав витяги з нього в перекладі, Київ. Старина, 1882), а також записки Богуслава Машкевича (тільки старе видання в *Zbiór pamietników V*). Богато цінного при загальній бідности матеріалів для наших справ дають московські акти, особливо Донські Дѣла т. II і III.

Спеціальної літератури для історії козаччини або українських відносин сих років не маємо, тільки загальніші праці, вчислені в прим. 1 і 2 частини I. Літературу української еміграції сих літ див. низше.

2. Українська колонізація на схід від Дніпра (Лівобережжя і Слобідщина). Історія східного українського розселення в XVI—XVIII вв. не богата літературою, і на жаль поступає вона дуже поволі. Література до історії заселення лівого берега Дніпра в XVI і XVII вв. в звязку з загальним розвитком колонізації польської України була вказана в т. VII прим. 1. Належить до неї додати новішу роботу: П. Кленатській *Очерки по исторіи Киевской земли, т. I, Литовскій період, 1012*. Автор збирає тут відомости про заселення задніпрянських волостей Київа до 1569 р.

Найважнішою працею на сім полі, при всіх своїх недостачах, зістаєть ся *Україна* Ол. Яблоновського (в XXII т. *Źródła dziejowe, перепрукована в його Pisma-х т. III, 1911*), але вона обмежаєть ся територією Київського воєводства і не сягає далі першої чвертини XVII в. Перед смертю пок.

польський історик носив ся в плянах подібної праці про Сверхину, але, видко, не вийшов за приготівчі работи. Надрукований був тільки коротенький його огляд колонізації Чернігівщини під словом *Zadnieprze* в *Slownik geograficzny ziem polskich* (передрукований в III т. *Pism*). Пок. Лазаревський замишляв перегляд історії колонізації лівобічної України як вступ до історії П життя в козацькій добі, але обробив тільки частину П по сьому пляну: Сверхину (полки Стародубський і Чернігівський) і частину задніпрянської території Київського воєводства — Придубський полк (не цілий) в III т. Описання Старой Малороссіи, „Дубенщина и кн. Вишневецкіе“ (Києв. Старина 1896, I—III), та „Исторический очерк мѣстности составлявшей Полтавский полкъ“ (таже 1900, IV) — стаття вістала ся недокінченою з смертю автора.

Ф. Николайчук, видавши вибірку документів в „руської метрики“ до історії маєтностей Вишневецких п. в. „Матеріали по історії землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ лѣвобережной Украинѣ“ (київські Чтенія т. XIV, pp. 1578—1647), зібрав небогатий матеріал сих актів для історії тутешнього землеволодіння в статтї: „Начало и ростъ полтавскихъ владѣній кн. Вишневецкихъ по даннымъ Литовской Метрики“ (Труды XI археол. съѣзда, II, 1902). Піанійше в сі питання вийшла ще книга Л. Падалки: *Прошлое Полтавской территории и ея заселеніе*, 1914.

При убожестві иньшого матеріалу чимале значінне мають для історії тутешнього заселенія старі мапи сеї країни, і їм присвячено кілька видань останніми роками: В. Ляскоронскій, *Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящіяся къ Южной Россіи* (київські Чтенія XII). Матеріали по історії русской картографіи, вып. II, 1910: збірка старих мап України, XVI—XVII вв. — З них особливо важні мапи Бошляна, спеціальні й генеральна, також Меркаторові й Мик. Радивида (друге видання генеральної мапи Бошляна в I вып. Матеріалів, піанійші перерібки при статі Ляскоронского). Піанійші публікації: Л. Падалка *Карта Бошлана о заселеніи Полтавской территории во второй четверти XVI в., 1916* (перерисована мапа Бошляна, без коментаря). Кілька піанійших репродукцій бошлянвих й иньших мап подано в публікації гр. Михайла Тишкевича: *Documents historiques sur l'Ukraine*, Льозавна, 1919.

Для історії заселенія України зарубежної, тої що входила в склад Московської держави, головна праця — Д. Багалія, *Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московскаго государства, 1887*. По ній в значній мірі стратили свое значінне ранійші работи, з котрих варто агадати: „Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества“; Квітки Ілп „Записки о слободскихъ полкахъ“, 1812; Срезневского „Историческое изображение гражданскаго устройства Слободской Украины“, 1839 (нове вид. 1883); Филарета „О слободскихъ полкахъ“, 1840; Бѣляева, *О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича, 1846* (московські Чтенія — більшу половину займає тут активий матеріал, не заступлений і досі якимсь иньшим виданнем); Филарета „Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи“, 1850, друге виданне 1859 р. (праця богата фактичним, документальним матеріалом по історії поодиноких осад, до котрого й тепер приходиться ся звертатись); Гербеля „Изысканія слободской козацій полкъ“, 1852; Германова „Постепенное расширеніе одводворческаго населенія въ Воронежской губ.“ 1861 (Записки Географ. общ. XII); Ласковскаго Матеріали для історії инженернаго искусства въ Россіи (в т. I, 1858, про степове пограничє і його укріплення XVII в.);

Второва, О заселені Воронежской губ. (Воронеж. Бесѣда); Головинского „Слободські козацькі полки“, 1864 (на обгорті 1865).

Новіші роботи: Петровъ, Къ исторіи колонізації слободскої України (Кіев. Старина, 1883). Оглоблєнїє, Обзорїє историко-географическихъ матеріаловъ XVII и XVIII в., заключающихся въ книгахъ разряднаго приказа, 1884 (Описаніє докум. и бумагъ архива юстиціи, IV) — спеціально гл. III, про пограничну службу; детальніші описи матеріалів особливо важного в сього погляду „білгородського розряднаго стола“ в Описаніи докум. и бумагъ т. XII—XIV, 1901—5. Вейнбергъ, Воронежскій край, вып. I, 1885, його ж Матеріали по исторіи г. Острогожска, 1886. Багалъїй, Краткій историческій очеркъ торговлц, особенно ярмарочной въ Харьковскомъ краѣ въ XVII и XVIII в. (Харьк. сб. II, 1888). Миклашевскій, Къ исторіи хозяйствєннаго быта Московскаго государства — Заселеніє и сельское хозяйство южной окраины XVII в., 1894. Альбовскій, Исторія Харьковскаго полка, 1895 (з IX т. харьков. Сборника) і новіше обробленнє тої ж теми: Харьковскіє козаки, вторая половина XVII ст., 1914 (тут чимало про Острияниново еміграцію і московську „жесточ“ як причину її краху); його ж: Валки, украинскій городъ Москов. госуд. 1905 (Сборникъ харьк. ист. фил. общ. XVI). І. Левіцкій, Городъ Путивль, 1902 (Труды XII арх. сѣзда) і його ж: Историческое прошлое г. Сумъ, 1905 (Труды XIII арх. сѣзда). Багалъїй и Миллеръ, Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII, 1905. Рябининъ, Исторія о Путивль, уѣзд. гор. Кур. губ., 1911 (безавартісна компіляція). В часоп. Україна (1914, II) надрукований був витяг з отсього тому п. заг. „Українскій рух на схід — розселеннє за московською границею до 1648 р.“ В книжці Василенка, Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины, остання глава присвячена колонізації Східної України, вона збирає результати дотеперішніх дослідів її. Нарешті дисертація А. Яковлева, Засѣчная черта Московскаго государства в XVII в., 1916 (головно про нову організацію „черги“ 1638 р.).

Важніші збірки матеріалів по історії зарубєжної української колонізації крім згаданих публікацій Беляєва і арх. Філарета: Второва й Александрова-Дольника Древнія грамоты касающіяся Воронежской губ., I—III, 1850 до 1853. Зайцева Царскія грамоты на Корочу, 1859 (моск. Чтенія). Де-Пуле Матеріали для исторіи Воронежской губ., 1861. Холмогорова Акты относящєся къ Малороссіи, 1885 (москов. Чтенія). Вейнберга Воронежскіє акты т. I, 1887. Багалія Матеріали для исторіи колонізації и быта степной украины Московскаго государства въ XVI—XVII ст. т. I—II, 1886—90, Замѣтки и матеріали по исторіи Слобод. Украины, 1893, і Матеріали по исторіи г. Харькова въ XVII в., 1905 (з Сбор. ист.-фил. общ. т. XVI).

3. Джерела до історії Хмельниччини й історична традиція П. Хмельниччина як рідко богата джерелами й літературою. Почавши від перших початків її, по горячим слідам подій, являють ся в значнім числі записки й літописи, які дають їй дуже багато уваги, переходять далі в спеціальні праці присвячені їй і близько звязаним з нею подіям, а незадовго починають являти ся й більш або меншь наукові розвідки, які або спеціально займають ся нею, або ставлять її в центрі сучасних подій. Повна бібліографія Хмельниччини дала б цілу книгу, яка могла б мати чималий інтерес, тому що на відносинах істориків до сеї доби, на тих точках поглядів, з яких розглядали вони її, дуже характеристично відбивалась історична і національна ідеологія

тих кругів. Я ж, не претендуючи ні на бібліографічну повноту ні на все-стороннє освітлення історичної літератури в рамках цих невеликих приміток, зберу тільки дещо важливіше або цікавіше з становища мого розсліду фактів і відносин Хмельниччини.

Починаю від писань сучасників. З-поміж мемуарів приватного характеру, які присвячують більшу увагу Хмельниччині, насамперед треба пригадати кілька вже принотованих попереду:

Записки Якима Єрлича *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów z wieku i życia mego*, інтересні особю свого автора, православного українського шляхтича, і місцем написання (в Києві, в захисті київських монастирів). Освітлення дане тут подіям нас через се свою спеціальну цікавість як голос певної суспільної верстви. Записки були розпочаті 1620 р., доходять до 1672, досі маємо їх тільки в доволі лхім виданню Войціцкого *Latopisiec J. Jerlicza, I—II, 1853*; нове видання було приготовлене пок. Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII, розпочатій київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мні покійним до Москви в 1916 р. Виpusченим сього тому я не бачив.

Записки Альбрехта Радивила, канцлера в кн. Литовського — *Memoirale regum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum*, доведене до р. 1655 (в польськїм друкованім тексті — див. ч. I прим. 2, вони кінчать ся 1653 р.). Оригінал мемуарів в бібл. Чорторйських в Кракові, копія в Бібл. Осолінських — з неї я користувався. Плянувалось нове, наукове видання при краківській академії.

Записки Станіслава Освенціма, про котрі була вже мова вище. Автор — маршалок двору Ст. Конєцпольского, ум. 1657 р. Записки дуже цінні, але заховали ся в фрагментах (pp. 1643—1647 і 1650—1), в одинокій рукописі бібл. Осолінських, з котрої й видав їх Чермак, з пропуском тільки мевше важних вставних виписок (Stan. Oswiecimsa *Dyaryusz 1643—1651*).

Анонімні літописні записки 1647—1656 pp., опубліковані в новім виданню київських „Памятників изд. кiev. комиссією“ (т. I, 1898, с. 173). Вони не мають ні заголовку ні ймення автора, про походження їх знаємо тільки, що рукопись ся була передана до київської археографічної комісії з тутьчяньського архиву Потоцких, письмо „кінця XVII, а не пізніше поч. XVIII в.“ Може бути, що се тільки уривок з яких небудь більших мемуарів, або вибірка фактів виключно воєнних і політичних. В авторі часто видко близького участника подій: правдоподібно, се Поляк-військовий невисокої рангі. Про сю літопись статейка Каманина: „Къ подробности о началѣ войнѣ В. Хмельницкаго“, в кiev. Университ. Изв. 1905 і в збірнику Еганос, 1906.

Меньш інтересні анальогічні записки Миколая Ємельовского зємянина Бельзького воеводства, „товариша“ польських військ, участника війн — обіймають pp. 1648—1679; видав їх у Львові 1850 р. Авт. Бельовский п. т. *Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskiego*.

Записки Мартина Голінського, райці казимирського під Краковом — починають ся компіляцією в старших історичних писань, потім переходять в замітки сучасника, переписані сучасними документами й літературними творами, які попадали до рук автора. Перша частина, доведена до 1648 р., остаточно *zterminowana i przepisana 1658 р.* Друга частина — *Termina roznnych rzeczy, ktore sie działy r. 1648 do r. 1664*, споряджена 1665 р. Записки

сі досі не видані і навіть мало використовувані, але мають інтерес як своїми вставками, так і замітками, що віддають поголоски, які ходили в тодішній Польщі. Автограф в бібл. Осолінських, ч. 188 і 189.

В дечим споріднена з ними записками — бо також відбиває в собі краківські настрої, погляди й чутки — літопис Станіслава Темберського, уже не приватна (хоч і не призначувана до друку) — ведена при краківській академії, з спеціального фонду призначеного для такого академічного історіографа. Заховала ся в двох частих, які обіймають pp. 1647—1656 і 1667—1672. Перша частина виготовлена була колом р. 1670, на підставі матеріалів зібраних разом з подіями; її видав Чермак в видавн. *Scriptores rerum polonicarum*, т. XV: Stan. Temberskiego roczniki 1647—1656, 1897.

Маємо також опубліковану — переважно в вибірках, серію монастирських хронік — католицьких кляшторів м. Львова. Садох Баронч в своїм *Pamiętnik-u zakonu ww. o.o. Bernardynów w Polsce* (1874) видав хроніку бернардинського кляштора, Антонович в *Сборнику літописей къ истории Ю. и З. Россіи* (1888) виімок з літописи кляштора кармелітів, Тошавіський в VI т. *Жерел* виімки з хронік єзуїтської колегії, кляштора францішканів і домініканів.

Переходячи до більш монографічних оброблень чи цілої історії Хмельниччини чи певних стадій її, треба насамперед згадати такі річч, як приготовані і обговорені тексти в ч. III с. 86, 2 вид., сучасні історії облоги Львова Кушевича й Чеховича. Вони не були сучасно друковані, хоч Кушевичева призначала ся для публичної відомости й широко популяризувала ся. Новіше виданне її — Тошавіського в IV т. *Жерел*. Реляція Чеховича, менш популярна, видана під іменем Гросвайєра Зубрицьким в його *Kronika m. Lwowa*. Сучасно друкована була аналогічна історія облоги Замостя *Obsidio Zamosciana quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum... tempore sub interregnum a. D. 1648 fecerunt, a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u. professore et canonico zamoscensi, tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita Zamoscii a. D. 1649 mense ianuario*, передрукована недавно в VI т. львівських *Жерел*. Вона досить богата фактичним змістом. Натомість іньша брошура з тої хвилі: *Fawor niebesky m. Lublinu czasu gwałtownego niebespieczeństwa od swawolnych kozakow pokazany, 1648*, — не має в собі нічого історичного⁴⁾.

Офіційльна реляція про Зборівську кампанію *Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus... Ioannis Casimiri regis P.* була виготовлена в двох редакціях. З них одна призначалась для заграничних дворів: *relatio altera quae ad exteros missa est*, Осолія. 225 л. 262; 1649 р. видрукований був її латин-

⁴⁾ У Костомарова в його реєстрі джерел до історії Хмельниччини фігурує ще кілька друків з перших років Хмельниччини, навіть з згадкою (знаком історичної вартості); тому зазначу тут, що деякі з тих писань не мають ніякого історичного інтересу. І так книжечка *Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a kozacis rebellibus illata Sini. Вовхоцького* (1649) се шволярська перебірка Горанівних віршів злегка пригорта до обставин 1648 р.

Dyskurs jednego miłośnika oyczyzny naszej, w ktorym sie pokazuje dowodnie, ze z wieczną hańbą tego zasnego krolewstwa Pan Bog skarał woysko nasze potężne tego roku częścią pobite częścią rozproszone od kozakow dla tego że ich moc panowie żołnierze y kwarcіani y инші rozmaicie krzywdzіeli poddane osob duchownych y w Litwie y w Mazowszu y w Polsce y na Ukrainie i yndzieu — не має в собі нічого історичного, а містить тільки канонічні виркуванні на тему недотичальности церковних маєтностей.

ський текст, а 1650 р. польський переклад п. т. Relacuya chwalebney ex-
peucyiey.. те і друге без імені автора. (Порівнянне обох редакцій у Кубалі,
Szkice I, дод. 2). Про історичну вартість див. в ч. III с. 198.

De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos gestis,
Vilnae typis Academiae, 1651. (Автор називає себе в присвяті — Albertus
Wiuik Koialowicz). Це збірка статей: Copiarum magni ducatus Lituaniae
adversus Zaporovianos cosacos anno 1648 et 1649 gesta comp. narrata
(становить половину книжки); Ducis in Wisniewiec et Lubnie Hieremieae
Michaelis Koribut... contra Cozacos Zaporovios a 1648 gesta comp.
narrata; Regii exercitus cum Taurikani principis copiis anno 1649 ad
Zboroviam congressus comp. nar.

Статі ці передруковано потім в Відні, 1653 р. п. з.: Ioan. Lobzynski
Epitome de rebus 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia
et Lithvania gestis, з додатком статі: Appendix relationis aliquanto plenior
eiusdem gloriosissimae expeditionis.

Невеличка брошура з безконечним титулом: Gründliche und denck-
würdige Relation der newlichen Cosaken-Unruh wider die Cron Polen unter
commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptman, Putorock Cosaku Obristen,
und Krziwanos Obristen als vornemsten Häuptern der Cosaken von Anfang
bis zur newlichen (Goth sey Lob!) unverhofften Friedens-Composition, so
hiebei gefugert und darauf ertheilten Königl. Perdon, nach bewusten und
zum Theil selbst erfahren Umbeständen kürztlich verfasset durch einen
namhafften Officirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern. anno 1649 —
дуже баламутно оповідає про повстання 1648 р., дещо докладніше про події
1649 р., кінчаючи зборівською угодою.

Rerum in magno ducatu Lithvaiae per tempus rebellionis russicae
gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in
annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt, перше видання
в Королевіці 1653 р., друге в Ельбінгу 1655, з деякими відміннями — книжка
написана в кружку Януша Радивиля і має головною метою дати образ його
заслуг; кінчить ся білоцерківським трактатом.

Натана Ганновера, Жида-емігранта з Заслава „Явейн-Мецула“ —
двозначна назва: глибоке болото, і zarazom: козацьке болото (болото в зна-
чінню бідн, а козаків автор зве біблійним іменем Яван—Йоняне), описує
головно події 1648—9 рр., коротко 1650—1. Дуже популярна книга, багато
разів видавана в жидівським тексті; перше видання в Венеції 1653 р. (Натан
емігрував до Італії). Єсть переклад французький, німецький, російський,
і найновіший — польський, М. Балябана, в часоп. Ruś, 1911. В передмові
перекладчик виписляє пильші, менш важні жидівські мемуари про Хмельниччину.

Йоахим Пасторій ab Hirtenberg, канонік гданський, незвичайно
плідний письменник (ум. 1682), обробив історію Хмельниччини в кількох
виданнях. Помінаючи річі анонімі, що тільки назагод вважають ся його
творами (так дехто вважає його виданням і Relatio glori. exped. — див.
у Естрейхера т. XIX с. 402 і XXI с. 117), варте уваги особливо його
Bellum scythico-cosacicum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et
plebis russicae contra regnum Poloniae ab Ioanne Casimiro profligata,
перше видання в Гданську 1652 р., друге там же 1659, третє 1665. Описує
війну 1648 р., кінчаючи переяславською комісією на поч. 1649 р. В перед-
мові автор згадує книжку Кояловпча, реляції А. Мясковського і Януша Раді-

вила. Книга ся мала великий вплив на всю пізнішу історіографію завдяки своїй популярності. Заповіджена в ній книга автора про початки війни мабуть та що вийшла 1680 р. під тит. *Historiae polonae pars prior: de Vladislai regis extremis* і т. д., в пяти книгах. По смерті автора, р. 1685, її випущено наново, з зміненою обгорткою, і до неї додано *pars posterior, de Ioannis Casimiri regis expeditione Zboroviana* і т. д. — *ad annum usque 1651.*

Самійло Кушевич, райця львівський, уважливий свідок козацької війни, носив ся з гадками обробити історію сеї війни, то в виді збірки вибраних листів, які б малювали крок за кроком розвій подій, то в виді прагматичного оповідання. Ні оден з сих плянів не був ним доведений до кінця. В однокій, оригінальній рукописи зістали ся разом і та збірка листів, що обіймають час від початків повстання до зборівської угоди включно, і проби прагматичної повісти про війну, в найшпрімш начерку доведеної також до зборівської війни; крім того фрагментарний начерк війни 1657 р. (*Acta Transilvanica*). Фрагменти сі видані в VI т. Жерел до історії України-Руси.

Samuel z Skrzypny Twardowski *Woyna domowa z kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami i Wegry przez lat dwanasie tocząca się* — віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні. Автор писав по горячим слідам подій, в 1650-х рр. (умер 1660 р.). Притоку до писання дав йому триумф над козаками під Берестечком, він зачав від описування сеї радісної хвилі і потім уже приробив початок. Частина його праці вийшла друком 1660 р., ціла 1681 р., в Каліші. Польська прозаїчна перерібка її видана була 1840 р. в Вроцлаві п. т. *Pamiętniki o wojnach kozackich przez nieznanego autora*, і вдруге ще 1842 р.; російський переклад сеї перерібки вийшов 1847 р. п. з. *Краткая история о бунтах Хмельницкаго (московські Чтенія, т. 8)*, а правдивий Твардовський такъ і досі не діждав ся нового видання.

З старих українських перекладів його праці видана перша частина перекладу зробленого 1718 р. Стеф. Савицьким, полковним писарем лубенським, — при літописи Величка, в IV томі. Величко положиw працю Твардовського в основу своєї історії Хмельниччини (про відносини сих двох авторів новітша розвідка В. Петрикевича: *Літопись Самійла Величка а Woyna domowa Samійла Твардовского, Тернопіль, 1910*, відбитка з *Справоздання укр. гімназії*). Пізнійше Твардовського ще раз переклав на українське Лукомський, але переклад сей не заховав ся.

Laurentii Rudawski *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX.* Автор був сучасником Хмельниччини, обертав ся блязько двірських кругів (батько й вітчим його були секретарями кор. Володислава), але з кінцем 1650-х рр. емігрував до Австрії, і тут десь в 1660 рр. написав свою працю, присвятивши її цісареві Леопольдові, від котрого дістав різні бенефіції. Видана вона була тільки в 1755 р., Мідлером в Липську. Польський переклад, виданий в 1855 Спасовичомъ, до певної міри теж вивів з уживання оригінал.

Pierre Chevalier, *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*; кінчать ся білоцерківською угодою, зпочатку вийшла анонімно в колекції Thevenot, *Relations des diverses ouvtages courieux*, 1663, і тогож року осібно, з іменем автора, в Парижі. Нове видання 1859 р. в серії *Bibliothèque russe et polonaise*, VII, librairie Champion.

Linage de Vauciennes, L'origine veritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne, Paris, 1674 — оповідає без усяких, мовляв, змін, в заховаванні діалогічної форми, те що чув від Радзейовського в домі дюка Арпажон (бувшого посла в Польщі), коли Радзейовський відвідував його в Парижі; кінчать ся зборівською угодою.

Samuel Grondski, *Historia belli cosacco-polonici* — писана на вигнання, в Семигороді, де автор, польський протестант, доживав свій вік і вмер 1676 р. Бувавши в посольстві у козаків від польського і потім від шведського короля, до которого пристав, посилаєть ся на відомости про Хмельниччину, котрі шав від Виговського і від свого товариша в посольстві Стан. Любовіцького. Книга вийшла тільки 1789 р., в Пешті (видав проф. Коппі).

Alberto Vimina, *Historia delle gverre civili di Polonia, Venezia, 1761*. Автор був венецьким висланцем у Хмельницького в 1650 р., пізніше послом при папській курії — як значить ся на титулі книги. Головна праця, поділена на пять книг, обіймає історію рр. 1648—51, до сього додана коротенька стаття про московсько-польську війну: *Breve racconto dei profitti dell'armi de Moscoviti contra la Polonia, i' geograficni statii pro Moscoviu i' Швецію*. Не ввійшли до сеї книги й були видані тільки за наших часів інтересні записки автора в посольства на Україну цитовані вище (с. 162).

Vesprasiani Kochowski *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. climacter primum (1648—1655) в Кракові 1683*. Другий „климактер“ (climacter — ступінь або критичний рік), 1655—1661, вийшов 1688. Третій доведений до абдікації Яна-Казимира, вийшов незадовго перед смертю автора (ум. 1699), року 1698. Четвертий вістав ся невиданим і вийшов в польським перекладі в 1853 р. Се найбільша і найпопулярніша з старих праць про Хмельниччину, — але занадто „літературна“. Автор дістав за свої праці титул королівського історіографа і річну пенсію — доказ, що його історія відповідала поглядам і почуттям польських верхів. Під впливами Коховського писав наш Грабянка і за ним пізніші козацькі історики. Прикра латина, котрою писана літопись Коховського, була причиною, що вже з XVIII в. почали з'являтись толковання його праці на польське. Такий переклад видав 1840 р. Рачинський, не пізнавши автора, п. заг.: *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanomego autora*. Потім, коли йменне автора викрито, видано сеї переклад, провіривши з оригіналом, вдруге вже з іменем Коховського, але в обох виданнях без початку, і з великими недокладностями не тільки в першім, а і в другім виданню.

В повній залежності від Коховського (чи від друкованого видання, чи може якогось ранішого начерка) стоять в сій часті дуже популярні в історичній літературі *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza, Wyd. K. Wojcicki, 1846*.

Переходимо до історіографії української.

Одиноку вповні сучасну історію Хмельниччини — дуже коротку і संबідну від всяких літературних протевзій, але цінну своєю безпосередністю маємо від звісного козацького дипломата Сидуяна Мужилівського. Вона була написана ним в Москві в лютім 1649 р. для інформації царя, й оповідає події 1648 р., до замшрення. Заховалась в актах посольства в дуже сумнім стані і була видана в початку в витягах з московського перекладу Востоковим в статі „Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой“ в *Кіев. Стар.* 1887.

В оригінальним українським тексті (наскільки його можна реставрувати в знищених частих) видав її я в часоп. „Україна“ 1914.

Перший історично-літературний твір присвячений Хмельниччині маємо в так званій „Літописи Самовидця“ — анонімним творі, охрещенім так Кулішем в передмові до першого видання. Але як самовидець, літописець говорить в ній про події тільки з 1654—5 рр. (визразно говорить про себе як свідка під р. 1655 — с. 42—3), писати ж свою літопись почав не раніше 1670-х рр. (Ор. Левицький в своїй студії приймає р. 1672). Користування писаними джерелами для історії Хмельниччини в ній не помітно — принаймні досі нічого певного в сім не вдалося викрити. Літопись таким чином віддає ті оповідання, які ходили в українській суспільності в 1650—1660-х рр., головню в Сіверщині, де очевидно здебільшого пробував автор, в кругах тодішньої інтелігенції (Ор. Левицький вважає його військовим канцеляристом, але ніг він належати їй до низшої полкової ерархії). Імя автора зістає ся невідомим. Праця його заховала ся тільки в копіях XVIII в. Перше видання Куліша-Бодяєвського, в московських Читенях 1846 р. (і особно) було зроблене з півнішних і досить недокладних копій (тут напереді приставлений півнішій компілятивний вступ, що не належить Самовидцеві). Друге виданне було зроблене Ор. Левицьким і випущене київською археографічною комісією 1878 р., з вступною розвідкою про саму літопись.

Григорія Грабянки „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава потомъ и Казимира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной“. На загодовку значить ся, що ся історія, продовжена літописними записками до р. 1708, зложена була в 1710 р. Григорієм Грабянкою, а про джерела її автор в передмові пояснює, що збирав свої відомости „отъ дѣяруша нашихъ воиновъ въ обовѣ писанного, и отъ духовныхъ и мерскихъ лѣтописцевъ, елика въ нихъ возмогохъ обрѣсти достовѣрнѣе написанного, ово отъ повѣствованія самобытныхъ тамо свѣдѣтелей, еше въ живыхъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятню лѣтописцевъ утверждаеть“. Молодість автора припадає на 1680-і рр. і про Хмельниччину ніг він чути тільки від старшого покоління (біографічні відомости про автора в Малорос. Родословнику Модзалевського I с. 328). Але текст показує, що головним джерелом Грабянчиної повісти був Коховський, з українських очевидне користуванне Самовидцем, инші джерела не ясні, і для докладнішої аналізи бракує самої підстави — наукового вилання тексту. Тим часом праця Грабянки була на Україні дуже популярна, багато списувалась і перероблялась, і сей рукописний матеріал досі не вистудюваний.

В більшости копій хроніка заховала ся без імени свого автора¹⁾ і безіменно була звісна в традиції XVIII в. Безіменно видав її Туманський в своїм журналі „Россійскій Магазинъ“ 1793 р., і навіть в реєстрі джерел „В. Хмельницького“ Костомарова вона зістала ся без імени автора як „Історія дѣйствій о презѣльной брани“. Друге виданне зроблене київською археографічною комісією під редакцією Самчевського (1854), вийшло з іменем автора, але з цензурними пропусками і без усякого наукового апарату. Для історії Хмель-

¹⁾ Лазаревський навіть сумнівав ся в автентичности сього імени, поки на свої очі не побачив копії, спорядженої 1756 р., з іменем Гр. Грабянки — дав. його замітки в Київ. Старині 1894. XI і 1897, II.

ниччини, що займає більшу частину „Дійствій“, вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, — і сей чималий!

Самійла Велічка „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого... въ осми лѣтѣхъ точлившейся, а до дванадцати лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшейся“. Се „сказаніє“ становить першу частину історичної праці Велічка, доведеної в захованім автографі до р. 1700, а написаної, як значить ся на заголовку, „в селі Жуках уряду Полтавського р. 1720“, коли Велічко, „бувшій канцелярист війська Запорозького“, проживав там на спокою. Уродженням він був старший від Грабянки, але про Хмельниччину міг знати теж тільки з писаних джерел і оповідань. Джерелами своїми він зве трох Самійлів, собі під імя: Сам. Пуфендорфа, Сам. Зорку і Сам. Твардовского. З Пуфендорфа (з російського видання його історії) Велічко одначе виписав тільки коротеньку звістку про козацькі війни, котра йому на ніщо не придалась: се джерело тільки для рахунку. Основою свого „сказанія“, як сам признаєть ся, він положив працю Твардовского, доповнюючи її „де чого не стало“ з „діаріуса Самойла Зорки, секретара Хмельницкого“ і „зъ пншихъ лѣтописцевъ и записокъ козацкихъ“.

Про сей дневникъ Зорки, що ніби то містив в собі дуже доглядну історію цілої Хмельниччини і листування Хмельницького, Велічко оповідає дуже докладно (I с. 34), і можна бути ріжної думки про те, чи він тут тільки містифікує. чи сам був жертвою містифікації. Але що сей Зорка і його дневник, як вони виступають у Велічка, тільки апокріф, в сім трудно мати які небудь ілюзії, хоч цілий ряд визначних дослідників до останніх часів вірив в його автентичність (Костомаров, Антонович, Лазаревський). З другого боку, ряд документів і листів, включених в літопись Велічка, на стільки близько споріднені з стилем його власного оповідання, що трудно ухилити від нього закид містифікації: вона, очевидно, лежить в його літературній манері.

Для пізнішої традиції про Хмельниччину важне значіння мало безіменне „Краткое описаніє Малоросіи“, зложеноє десь в 1734—40 рр., головню на основі Грабянки. Хмельниччина описана тут доволі коротко (займає всього 30 друк. сторін 8°), але завдяки великій популярности сеї короткої історії України, скоро опублікованої друком і в російсько-українським тексті і на пнших мовах — французькій, німецькій, її оповідання про Хмельниччину мало великий вплив на пізніші праці — аж до по половині ХІХ вѣку, можна сказати. Останнє виданнє її при літописи Самовидця 1878 р.

З компіляцій другої половини ХVІІІ в., українських або опертих на українських матеріалах, Хмельниччині присвячують більше уваги „Краткое описаніє о казацкомъ малоросійскомъ народѣ“ Симоновського (1765) і „Лѣтописное повѣствованіє о Малой Россіи“ Рігельмана (в останній редакції 1785 — 1786 р.). Крім старших українських літописей вони оба користають з книжки Шевальє. Симоновський включив його історію „першої“ і „другої“ війни (1648—1651) в свою працю майже в цілости і тим виповнив сі роки у себе. За ним пішов і Рігельман, тільки поруч оповідання Шевальє (с. 50 до 100) дав і свою власну, компілятивну історію сих літ (с. 101 і д.). З пнших компілятивних робіт ХVІІІ в. згадаємо ще Мілера „О малоросійскомъ народѣ и Запорозцахъ“ (видане Бодянським в Чтеніях за 1846 р.).

Нарешті на книжній українській традиції опираєть ся й просторе оповідання про Хмельниччину в „Історії Русовъ“. Самостійного користування

якимсь джерелами поза теми, які були використані компіляторам XVIII в., в ній не помітно, але сей матеріал в ній густо розпушений власними фантастичними іменами, цифрами, фактами власної авторської інвенції. Видана Бодяньським в москв. Чтеніях за р. 1846 і особно.

Поруч сеї „Історії“ треба поставити досі не обслідувану зовсім „Повѣсть о томъ что случилось на Украинѣ съ тоя поры какъ она Литвою завладѣна ажъ до смерти... Богдана Хмельницкаго — повѣстію скажемъ пространно“. Вона звісна досі лише з копії приславої Срезневским і виданої Бодяньським в московських Чтеніях за р. 1847. Походження її досить загадкове. Дивно виглядає обіцянка „пространної повісті“ при дуже короткім змісті — через се Бодяньскій вважав сей текст витягом з якоїсь дійсно просторої повісті. В оповіданні її звертають на себе увагу екстравагантці не звісні в старшій традиції. Походження вона, без сумніву, дуже півного. Богато користувався нею Костомаров, і її ж оповідання положив основою свого „Марка Проклятого“ Стороженко.

Особну категорію творять поетичні пам'ятки Хмельниччини — народні й книжні. Першу збірку їх дав Костомаров в третім виданні свого „Б. Хмельницького“ (1870 р.), в т. III, п. а. „Народныя пѣсни объ эпохѣ Богдана Хмельницкаго“. Тут подаві були народні пісні, думи й вірші, без апарату, тільки з деякими варіантами і без усяких коментаріїв. Потім в другім томі „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова (1875) дано було вмірне для свого часу виданне пам'яток народньої творчости на теми Хмельниччини — з варіантами і багатими історичними поясненнями; в додатку повторено з деякими доповненнями Костомарівську вибірку пам'яток книжної поезії на сі теми. Виданням сим потім покористувався Костомаров для поповнення своєї збірки в 4 вид. „Б. Хмельницького“ (1884 р.) — але характер її зівстався тойже. Його перегляд сеї пісенної літератури тодіж вийшов в часоп. Русская Мысль (1883, кн. 7—8): „Історія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Хмельничина“. Доволі поверховий, по правді сказавши. Потім 1898 р., въ юбилейні томі львівського наук. товариства присвячені Хмельниччині пок. Франко надрукував цікаву збірку польських віршів про Хмельниччину (Хмельниччина 1648 до 1649 рр. у сучасних віршах, Записки т. XXIV). В своїх „Студіях над народніми піснями“ бажаючи дати нову ревизію корпусу Антоновича-Драгоманова він як раз підійшов до цїкля Хмельниччини, коли недуга загальмувала сю роботу. Останні розділи праці, присвячені Хмельниччині, в львівських Записках т. 98 і далі, р. 1911—3.

Історично-літературна традиція, при своїм значнім багатстві, може таким чином похвалити ся досить добрим станом: переважно маємо її в досить приступних виданнях, а єсть чимало таки й дуже добрих видань, і в тім напрямі до самої світової війни велась інтензивна робота. В далеко гіршім становищі зістаєть ся матеріал документальний — правительственні акти й дипломатична кореспонденція, приватні листи й дивенки. Того роду матеріалом Хмельниччина теж дуже богата, і в сей бік за останні десятиліття все більше переносить ся вся вага наукового розсліду сеї доби — з творів літературних, на котрих опиралась старша історіографія. Але сей документальний матеріал досі розроблено далеко не так, як би годилось.

І так дипломатарія чисто українського, то значить збірки актів гетьманського й військового правління з сеї доби досі не маємо. Уривки гетьман-

ської дипломатичної кореспонденції вийшли в збірки польських і московських матеріалів сей доби. Гетьманські універсали й розпорядження військових властей, що позаховувалися по різних міських, монастирських і приватних архівах, а особливо по різних російських урядах, куди російська адміністрація збирала акти українських інституцій і приватних осіб, як докази їх маєткових прав, вийшли в різних збірках (напр. в У т. Актів Західної Росії видана збірка універсалів і надань Б. Хмельницького, більш двадцяти; поодинокі листи гетьманські й різних урядів розкидані по річниках Київ. Старини, по різних спеціальних збірниках). Чимала скількість актів гетьманських і військових урядів з різних оригіналів — що правда, теж не завжди певних, заховала ся також, — тільки в копіях і не дуже докладних, — в пізніших ревізіях, як генеральне слідство о маєтностях 1729—1730 рр. і Ружаницька опись Малоросії. Частина їх видана — при генеральнім слідстві поодиноких полків. Значніші збірки при слідствах Ніжинського і Чернігівського полку — Матеріали для історії економічного, юридичного й общественного быта Малоросії, над. подь ред. Н. П. Василенка, кн. I і III, 1901 і 1909; ним же зачатє було виданне найбагатшої з описей — Стародубського полку.

Виданне дипломатарія, який би зібрав до купи сей розкиданій, виданий і не виданий матеріал, в можливо науковій формі, зістаєть ся одною з найпильніших потреб української історіографії.

Краще стоїть діло з московським урядовим матеріалом. Реляції послів, агентів і вістників і урядова кореспонденція в українських справах та зібраний в них сучасний матеріал заховані в московських приказах, а тепер зібрані в московських архівах міністерства заграничних справ і міністерства юстиції, в значній мірі опубліковані. Зробила се головню пет. археографічна комісія, заходом пок. істориків Костомарова, Куліша і Карпова, в Актах Южной и Западной Росії.

В 1861 р. в III т. сеї колекції вийшла велика збірка актів з 1638 — 1657 рр., аложена Кулішем і Костомаровим, що доповнив її потім меньшими додатковими збірками документів з рр. 1648—1654 в тт. VII і VIII — р. 1872 і 1875). Разом з сими доповненнями самого Костомарова стали виходити ще більші додаткові збірки, зроблені Карповим, що виступивши против Костомарова з закидами тевдеційности в виборі матеріалу і його освітленню (див. вище), опублікував великі вибірки матеріалу поминеного Костомаровим. Вони займають два окремі томи Актів ЮЗР. — т. X (акти сполучення України з Москвою 1653—1654, випущені р. 1878) і т. XIV (акти окупації Білоруси в рр. 1654—5), і ще додаткові доповнення в т. XI (1879). В сумі сі матеріали до історії епохи Б. Хмельницького становлять великий корпусь, понад 1700 сторін 4° самих актів, але він далеко не вичерпує всього, що містить ся ще й нині в архівній спадщині старих московських приказів.

Так напр. в виданих петербурською академією наук Актах Московского государства, що містять вибірку з „стовбців“ „московського стола разрядного приказа“ є багато реляцій з часів Хмельниччини (в т. II, 1894). Недавно описані стовбці бігородського й сівського столів (див. вище с. 199) — так само цінні. В актах інших приказів московського архіва мін. юст. і по інших державних архівах досі зістаєть ся багато невиданого матеріалу до сей доби, не кажучи про приватні (див. напр. акти Кікіних в Симбірскім Сборнику 1845 р.).

Сі московські матеріали набирають головної ваги в дальших роках. Для перших років Хмельниччини вони мають не велике значіння в порівнянні з польським матеріалом, що за недостаткою сучасного українського матеріалу грає головну роль в розслідї П перших стадій. Він багатий, сей польський матеріал, але в протилежности до московського походить не так з урядових, як з приватних збірок. Тут маємо листування польського правительства і маґнатів з українським військовим правлінням, розпорядження польських властей, донесення про події на Україні різних висланців і кореспондентів, кореспонденцію різних учасників і свідків дипломатичних і воєнних акцій против козаків. Матеріал дуже цінний, хоч і односторонній, що вимагає все дуже уважної перевірки, так як і московський, розуміть ся. Заховавсь він, кажу, не в державних польських, а в різних приватних архивах і збірках, і не так в оригіналах як в копіях або вибірках, що списували ся для пам'яті для різних маґнатів, або для себе, не раз дуже скромними репрезентантами польського громадянства (в тім роді як згаданий вище Голінський райця казинирський). Між сими збірками багато невеликих і доволі przypadкового складу, але є й невичайно багаті й добре дібрані, які дають дуже інтересний збір документів до сеї епохи і нераз зв'язані з людьми, що грали в ній визначну роль. Такі напр. часто цитовані в тексті збірки бібл. Осолінських ч. 225, 231, бібл. Чорторійських, збірка Русецких в архіві м. Кракова, не кажучи про збірку Ян. Міхаловського (див. нижше). Сюди належать також споряжені вже в новітнім часі і з науковою метою „теки Нарушевича“, переховані в бібл. Чорторійських (для сеї доби ч. 141 і дальші).

Сьому всьому ми завдячаємо багатство сього матеріалу — і заразом ті труднощі, які виникають при користуванню з нього. Копії, що заховали ся по різних збірниках, зроблені для приватного ужитку, без претензій на наукову вартість або офіціальну авторитетність, часто бувають скорочені, недокладні, мають помилки і пропущені місця, без дат, підписів і адрес, так що для наукового вжитку вимагають провірення при помочи інших копій. Тим часом ті публікації сього матеріалу, які були досі зроблені й захопили певну частину сього матеріалу, робили ся без такої перевірки, з одної котроїсь збірки копій. В примітках до тексту я нераз вказую відмінні між ріжними копіями, які змінюють часом доволі значно самі відомості їх. Але проробити в повноті сю роботу не можна так сказати „по дорозі“, вона вимагає спеціальної, великої, колективної археографічної роботи й зіймаєт ся одним з пильніших десидерат наукового розроблення сеї доби.

До недавна мали ми дві головні збірки польських документів і листів з сього часу. Перша вийшла в „Памятниках издаваемых киевскою временною комиссією“ в т. I, II і III, 1845—52 pp. Зладив її Іванишев. Для 1648—9 pp. вкористано тут якийсь близше не описаний збірник з бібліотеки бар. Шодуара (всі документи I тому в'язто звідти), для дальших — якусь збірку чи збірки з щорівського архіву Литаворів-Хребтовичів, очевидно в копіях, які подав місцевий польський колекціонер К. Свіданський, кількадесят ориґіналів з збірки Свіданського, кілька облят з актових книг житомирських і київських, і т. и. При деяких документах зовсім не означено, звідки їх в'язто, деякі видані з кількох копій, але без зазначення варіантів. 1898 р. се видання повторено в деяких доповненнях: наново видано згадану вище, с. 200, анонімну літопись і кільканадцять листів з часів Хмельницького, що більш-менш przypadково збрали ся в комісії.

Друга збірка — се вибірка листів і дневників до історії Хмельниччини а сучасного збірника (копіарія) спорядженого в 1657 р. люблинським війським Якубом Міхаловським, а перехованого в бібліотеці гр. Морштинів. Збірник сей обіймав листи, реляції й дневники з рр. 1646—1655, а найбільше а 1648 р. Видавець, А. Гельцель пропустив деякі документи, не зв'язані а Хмельниччиною й тим чином надав своїй збірці досить суцільний характер — корпусу листів і інших писань до історії Хмельниччини. Вийшов він в 1864 р. п. а. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza... wydana staraniem s. k. towarzystwa naukowego w Krakowie. Змістом вона багатша від попередньої, багато листів має тих самих, все копії, часто позбавлені підписів, дат, адрес, дописок і в самих змісті часом покорочені, як покааує порівнянне а вишшим копіями.

До сих двох старих збірок, введених в науковий ужиток уже давно, в останнім часі (вже підчас друку присвячених Хмельниччині глав сеї книги) прибула ще третя збірка — видана в Архиві Юго-западної Росії ч. III т. IV, 1914 п. а.: Акты относящіяся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго (1648—1654), як продовженне збірки Антоновича в I т. тої ж часті Архива, доведеної до 1648 р., — зроблене Каманиним. Збірка ся має доволі різнобарвний склад. Головну частину, що до великості, становлять тут судові акти місцеві (найбільше волинські), що ілюструють участь в Хмельниччині й відносини до неї різних верств тутешньої людности та рефлекси її подій в місцевім житю. В певнім внутрішнім зв'язку а ними стоять також різні розпорядженя польських властей, облятовані в місцевих судах. Але крім того сюди ж вийшла чимала вибірка а одної а цінніших збірок матеріалів до Хмельниччини 1648—9 рр. — Пет. Публ. Бібл. ркп. 129, та дещо а московських дипломатичних актів.

Збірка волинських судових актів сеї збірки характером своїм підходить до пньшої збірки місцевого матеріалу для часів Хмельниччини — ширшої й більш витриманої в сім характері: галицьких матеріалів до історії Хмельниччини й її рефлексів на галицькім ґрунті в рр. 1648—1651, айбраних С. Томашівським і виданих в Жерелах до історії України-Руси (т. IV і V, 1898 і 1901) а нагоди 250-літнього ювілею Хмельниччини. В переважній часті се скарги й судові справи против збутованих українських селян, міщан і шляхти та різних привидців і учасників тутешніх рухів, далі — ухвали місцевої шляхти, розпорядження против повстань, заяви про повесені шкоди. Відмінну категорію становлять листи місцевого обсерватора подій, райці львівського Кушевича: сі матеріали зв'язують сі томи а третім томом тої ж серії, виданим в 1913 р. (Жерела т. VI), що містять галицькі хроніки Хмельниччини і між ними також другу частину збірки Кушевича (див. вище с. 203).

Крім сих більших е кілька меньших збірок листів і актів а часів Хмельниччини (не рахуючи спорадично роакданого по різних виданнях): збірка Грабовского в II т. його колекції Ojczyzste spominki (1845); збірка Зубрицького, видана пет. арх. комісією в Supplementum ad historica Russiae monumenta (1858); збірка Шайнохи в додатку до II т. його книги Два lata dziejów naszych (1865) — листи а 1648 р.; вибірка Антоновича в книзі „Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Юж. п Зап. Россіи“ (1888) — листи Хмельницького до львівського магістрату; вибірка польських універсалів 1648—1651 рр. Томашівського п. а. Матеріали до історії Хмельниччини, в XVI т. львівських Записок (1896); збірка Каманина п. а. „Документи епохи

Б. Хмельницького 1656 п 1657 гт. навлеченные изъ Глав. Москов. архива Мпн. Иностр. Дѣлъ — Сборникъ статей и материаловъ по ист. Юго-Зап. Россіи, над. кiev. ком., I (1911).

З дипломатичних актів інших держав, крім Польщі й Московщини, треба одмітити зроблену пок. Молчановським вибірку актів шведського державного архиву що дотикають історії України (Архивъ ЮЗР. ч. III т. VI, 1908). М. Кордуба в XII т. Жерел до історії України Руси видав вибірку до епохи Хмельницького з дипломатичних реляцій австрійських з Польщі, з депеш австрійського резидента в Царгороді, венецьких депеш з Німеччини, з польської кореспонденції Ракоція й воеводи молдавського Стефана. Під час друку останніх глав отсеї книги явилась нарешті аладжена пок. Антоновичем вибірка з реляцій нунція Торреса з Польщі 1648—9 рр. (редактори доповнили її деякими витягами 1650 р.) — в II т. тогож Сборника кiev. ком. (1916). Перед війною львівським товариством ім. Шевченка приготувлялась до видання ширша збірка депеш папської нунціатури в Польщі з часів Хмельниччини, але, адатясь, досі не виїшла.

Чимало для історії української дипломатії сеї доби містять угорські видавництва, особливо недавня колекція видана Сілядієм: *Transsylvania et bellum boreo-orientale*, т. I, 1910 р., акти з років 1648—1655. З румунського дипломатарія Гурмузаки *Dokumente privitore la istoria Romanilor* сюди належать т. IV і V і додатку (Suplement) т. III.

5. Наукова література Хмельниччини. Першою науковою працею, що в трактованню Хмельниччини зближаєть ся вже до наших наукових вимог, була історія України Енгля. В виданю 1796 р. (*Geschichte der Ukraine und ukrainischen Cosaken, wie auch Königr. Halitsch und Wladimir*) він присвячує Хмельниччині коло 70 стор. великого формату (стор. 140—221). Корпстуєть ся головню польськими джерелами: Пасторієм, Кояловичем, Лобзиським, Грондским, Рудавским, Коховским; а українських писань мав тільки „Краткое описаніє“ в різних видааннях (Рубана, Шерера й ин.); корпстає також з Шевальє й Лінажа. Не вважаючи на свою залежність від польських джерел стараєть ся знайти об'єктивну точку для оцінки подій: ставлячи поруч себе посмертні оцінки Хмельницького з „Краткого описанія“ й Коховского він, очевидно, вважає більш справедливим першу і підносить, що неважаючи на різниці в поглядах, всі мусять згодити ся на високій оцінці самої індивідуальности Хм., його здібностей — dass er ein Genie, ein Mann von Kopf gewesen sey (с. 211).

Сею працею Енгля широко покористував ся потім для історії Хмельниччини Дмитро Бантиш-Каменский в своїй „Історії Малороссіи со времєнь присоединенія оной къ Россійскому государству“ (т. I 1822). Відіававши ся про книгу Енгля з великою похвалою, як про „книгу весьма любопытную и дѣлающую великую честь составителю“, Бантиш-Каменский широко користав з неї, замість звертатись безпосередню до польських і інших заграничних джерел, котрими покористувавсь Енгель (безпосередню Б.-К. звертав ся тільки до Пасторія, маючи його в рукописнім російським перекладі). З українських літописей крім „Краткого описанія“, звісного Енглеви, Б.-К. користував ся працями Грабянки, Симоновського, Мілера й Рігельмана. Центр ваги його роботи лежав одначе не тут, а в московських дипломатичних актах—документах архива загран. справ, почасті описаних батьком Дмитра Б.-К. Миколою Б.-К. (акти польські), почасті простудіюваних ним сам („дѣла малороссійскія“).

Витяги з них почасти були подані в додатках до „Історії“, почасти видані швейцарським Бодянським („Источники малоросійської історії, собранные Д. Н. Вантышемъ-Каменскимъ“, 1858, з московських Чтеній).

Сі доти майже невідомі матеріали й надавали головну вагу й вартість праці Б.-К. взагалі й його історії Хмельниччини зокрема, досить блідій і сухій, „жество-холодной и безевошибочной“, як характеризував П Максимович, — при тім і дуже короткій: історія 1648—9 рр. подана у вступі на 20 стор. дуже роагоністичного друку, трохи докладніше описані рр. 1651—7; освітленне сильно офіційне. Передмова до першого тому має дату 29 липня 1817 р., Полтава. Цікава тут же замітка автора, що до написання сеї історії понудив його звісний малоросійський генерал-губернатор кн. Микола Рєпнін, і він же написав історію Берестецької кампанії (що справді своїм стилем досить відбиває від Вантышевого оповідання).

Майже в однім часі з Вантышем-Каменским над історією Хмельниччини працював звісний український патріот Олексій Мартос, що в перерві своєї дуже неспокоїної службової кар'єри проживав тоді на Україні. Приступивши до писання своєї історії України десь в 1820 р., 1822 р. він мав уже три перші томи в цензурі, і в них історія України була доведена до смерті Б. Хмельницького, а в дальших двох томах (що в тім часі теж були вже написані), Мартос дійшов до скасування гетьманства. Відомости про Вантышеву історію його не бетежили: він сподівався, що „дикое поле дѣялсаіиі України“ може вмістити „больше оратаевъ“. Се була надія оправдана з того погляду, що Мартосова історія (перші томи) доповняла Вантышеву, розроблюючи ширше історію козащини перед прилученням до Москви, а не витримуючи конкуренції з Б.-Каменским що до своєї документальности—розпоряджаючи тільки друкованими джерелами, і то небогатами (Пасторієм, Шевальє, Грабянкою), Мартос міг взяти гору більш живим літературним стилем—посвідченим видруккованими уривками.

Але в цілости надрукувати своєї історії йому не вдалося. В осени 1822 р. його кинули на службу в Сибір, вернувши ся відти по смерті Александра І, він знов вертаєть ся до своїх плянів видання історії. Сподіваючись, що може йому тим способом удасть ся дістати кошти від правительства, він предложив три перші томи міністрови освіти, просячи предложити їх цареві. Міністр Уваров передав їх на рецензію проф. Устрялова і той дав досить прихильний відзвів, між иньшим підніс „направительную идею“ праці — „что народъ сей и по происхожденію и по духу и по вѣрѣ своей всегда былъ частью великаго цѣлаго Россіи и силою естественнаго влеченія, долженъ былъ не смотря на временное свое отдаленіе отъ ней, опять войти въ историческую ея орбиту и составить съ ней одну душу и одну мощь“. Не вважаючи на сю похвальну ідею, коштів на видання Мартос, мабуть, таки не дістав, хоч і переробив свою історію по вказівкам Устрялова—додав напр. цитати на джерела, як того бажав рецензент. Вийшли тільки дві глави, для розбудження інтересу на виривки надруковані Мартосом в часоп. Сѣверный Архивъ (1822, ч. 13—4—битва під Берестечком і в 1823 ч. 6 похід Тимоша й війна 1652—3 рр.), рукопись же цілої історії десь запропастилась. (Про сю історію у Лазаревського Очерки, зам. и докум. по исторіи Малороссіи, II—тут передруковано другий уривок, опублікований Мартосом).

Ще менше маємо поняття про історію Хмельниччини, що входила в працю третього історика України сеї доби Максима Берлінського. Його „Істори-

ческое обозрѣніе Малороссіи и города Кіева“, судячи по главам, присвяченим часам Мазепи (надрукованим в „Молодику“) мусіло чимало місця уділяти Хмельниччині. Але воно досі не обслувано зовсім.

З черги мусимо вгадати тепер працю, яка не бувши історичною в властивім значінню слова, мала чималий вплив на дальший розви́в української історіографії сеї доби. Розумію „Запорожскую Старину“ Срезневского, що почала виходити 1833 р. (шість частей, від р. 1500 до 1707, 1833—1838). Інтерес її в тім, що вона вводила нову категорію джерел в студіювання української козаччини — історичну пісню й думу. Коли ми і в українській історіографії XVIII в. можно місцями підозрівати впливи української історичної поезії, а декотрі її репрезентанти в свій виклад, для оживлення його, залюбки вводять і вірці поетичної віршевої літератури (Грабянка, Рігельман), то все таки офіційно, так би сказали, українська історична поезія в круг джерел історичного досліду досі не була введена. Свідомо й рішучо з такими замірами виступив Срезневский в отсій своїй молодечій праці (над своєю збіркою він працював маючи заледви 20 літ). „Відність історії Запорожа (Запорожем він зве взагалі козаччину) в джерелах писаних змушує дослідника шукати інших джерел, і він знаходить для своїх дослідів багату, невичерпану копальню в народній традиції“ — в піснях і оповіданнях бандуристів. Припускаючи, що в „зверхній історії“ тут можуть бути помилки в іменах, в порядку подій, Срезневский вважає „рішучо дорогоцінною“ їх традицію у внутрішній історії — що до побуту й звичаїв. В своїй книзі він подає читачеві розложені в хронологічному порядку тексти дум, і поруч історичну компіляцію, аложену з відомостей літописних і зачерпнених з поетичної традиції, аж до смерті Мазепи.

Ся проба історії за помічю народньої поезії зробила вражіння. За Срезневским пішов не тільки Куліш у своїй „Україні — од початку України до батька Хмельницького“ (1843), але також і Костомаров, що стояв взагалі під сильними впливами Срезневского в сих часах. Положивши проголошену Срезневским тезу основою своєї дисертації „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843), він і в своїй історії Хмельниччини, до котрої забрався по сій праці, задумував ужити народню поетичну традицію для доповнення й оживлення історичного образу Хмельниччини.

Навіть апокріфічні мотиви, введені до своєї збірки Срезневским, не зістались без впливу на пізнішу історіографію, і деякі з них покутують і досі в історії Хмельниччини (як напр. історія Линчая й Линчаївців).

Тим часом не здійснений Мартосом план видання живо й літературно написаної історії козаччини сповнив в самий рік його смерті (1842) иньший український патріот, поет і amator української старовини Микола Маркович (Маркевич). Досі ми не маємо якої небудь авторської сповіді його, котра б пояснила, що подало йому гадку написання історії України, які завдання він ставив собі при тім, і т. п. Але з того, яке значінне має в його історичнім апараті „Історія Русів“, можна здогадуватись, що одним з головних мотивів в тім була обставина, що таке дорогоцінне джерело, яким М. уважав „Історію Русів“ — така багата скарбниця літературних і патріотичних мотивів, зіставалась не використаною в українській історіографії. Перші чотири томи його „Історії Малороссіи“ мають цензурний довіл 7. V. 1840, таким чином їх написання припадає на 1830-і роки. Історія починаєть ся коротким поглядом на минувшину України до початків XVI в. — ближше нею займатись автор

не вважає потрібним, тому що вона містить ся „історіях Росії, Польщі й Литви“ (с. 5). Потім в дев'яти розділах (с. 27—145) оповідаєть ся історія від першого виборного гетьмана Лянцкоронського до повстання Хмельницького, в дальших дванадцяти (с. 149—387) історія Хмельницького й Хмельниччини, що таким чином займає в сій праці центральне місце. Науковий апарат, з котрим Маркович приступив до оброблення сеї епохи, не підіймався над рівнем Бантиша-Каменского і Маркович також пильно використовує Енгля і з його рук бере цитати на літературу, користуєть ся Бантишем і головню — шедро розписує своє оповідання „фактами“ Історії Русів.

Неважаючи на сеї апокріфічний елемент, що мусів будити сильні підозріння навіть при тодішнім ставі історичних відомостей (навіть Срезневский в Запорозжській Старині ставивсь до екстравагантій „Історії Русів“ досить скептично), — історія Марковича мала в українським громадянстві визначний успіх. Суровий документаліст Максимович при кінці 1850-х рр. похваляв його „живой и увлекательный рассказ о гетманстве Хмельницкаго, напоминающий иногда художественность первоначальника малороссийской истории Коныскаго“, хоч і не вважав оправданим занадто вже велике довіре до сього „Коныскаго“ (Історії Русів). Чарновский переробив історію Марковича по польськи (Ukraina i Zaporozze czyli historia kozaków ... według najlepszych źródeł napisana, 1854, цензурний дозвіл 1852). Але в сім часі вже готовилась до виступу на публичну арену иньша праця, що мала безповоротно вирвати з рук Марковича пальму історика-артиста — була нею історія Хмельниччини Костомарова.

В автобіографії своїй Костомаров каже, що він узявся до сеї праці ще в Харкові, весною 1843 р., скоро після своєї історичної трагедії з епохи Хмельниччини — „Переяславська ніч“. Потім він працював над нею в Києві, і Максимович згадує, що вже на початку фатального 1846 р. Костомаров читав йому вступ до Хмельниччини — правдоподібно те, що потім (1856) вийшло під назвою „Борьба украинскихъ козаковъ съ Польшею въ первой пол. XVII в. до Б. Хмельницкаго“. Але його коханне, арешт і висилка перебили сі занятя, і він вернувся до них згодом на заслання, виписуючи книжки від К. Свідзінського. Діставши при кінці 1855 р. дозвіл на приїзд до Петербурга, в формі ще відпустки з заслання, Костомаров поставив своїм завданням за сю відпустку довести до кінця свою працю над Хмельницьким, і за чотири місяці книга була справді готова й віддана до цензури. Потерпівши доволі від цензурного олівця, вона все таки була дозволена і віддана автором до друку часописи „Отечественныя Записки“, де й зачала ся друком від першої книжки 1857 р. (друковалась в книгах 1 до 8, разом коло 450 стор.). Рік пізніше вийшла особіям видання, справлена й доповнена, в двох томах (1859), а в 1870 р. вже в трьох, з додатком вступу — про історію козащини до Хмельницького, і збіркою поетичних творів про Хмельниччину при кінці праці. Потім ще раз за життя автора вона була перероблена й вийшла 1884 р. як видання четверте.

Публікою і ширшими науковими кругами твір Костомарова був прийнятий незвичайно прихильно, можна сказати — ентузіастично. Костомарова проголошено неарівняним істориком-артистом, якого досі не бачила російська, а з нею й українська історіографія; порівнювано його з Амедеєм Тьєррі, і як головний твір в сім напрямі вихвалювано „Б. Хмельницького“. Але серед істориків спеціалістів поруч похвал артистичній стороні почали слідом висловлятись і більше або менше різкі оцінки фактичної, наукової сторони твору, які не зістались

без впливу на самого Костомарова і його дальшу роботу над „Б. Хмельницьким“. Він, очевидно, прийняв до серця поклик Максимовича — наново переглянути критично свій матеріал, зібраний для Хмельниччини, аби живість і мальовничість оповідання не осягались коштом фактичної вірності, і хоч не зробив своєї праці на-ново, але при кожнім новім виданню старався наблизитись до наукових вимог. Кінець кінцем одначе не дійшов кінця сього завдання й зоставив свою працю на дорозі між півбелетристичним образом, яким задумував його з початку, і чисто науковим твором, якого хотів від нього Максимович.

Власне, при оцінці „Б. Хмельницького“, навіть таким, яким він лишився по смерті Костомарова, після кількох основних ревізій, переведених над ним покійним істориком, не треба забувати того початкового пляну, а яким заборався він до сього твору, — бажаючи дати оповідання для широкої публіки, можливо живий і яскравий образ, а не гелетерський твір. В передмові до вид. 1859 р. він поясняв, що свою книгу писав „не въ видѣ систематической истории, а рассказа, не для ученаго круга специалистовъ, а для публики“. Вона стояла в генетичнім звязку з одного боку — з пробую поетичного відтворення драматичного конфлікту Хмельниччини („Переяславська ніч“), з другого боку — з ідеєю історичної вартости народньої поетичної традиції („Мисли“). Супроти „мертво-холодної“ історії Б. Каменського, що в тім часі, до 1842 р. (себто виходу Історії Марковича) все ще була одними підручником української історії (в 1842 р. вона вийшла новим виданням), Костомарову, очевидно, усміхалась гадка — дати громадянству щось зовсім протилежне: живий суцільний обра, оповитий красою й поезією народньої традиції.

Як бачимо з його автобіографії, в сій першій, харківській стадії своєї роботи він головню оперував українською традицією XVIII в. — типм пам'ятками її, які кілька літ пізніше опублікував Бодяняський в московських „Чтеніях“. Але до „Історії Русів“ Костомаров, правдоподібно, вже тоді ставився досить критично, під впливом скептичних заміток Срезневського, і тому поява історії Марковича, де на „Історію Русів“ була положена головна вага, а народна поетична традиція грала ролю зовсім малоозначну, не могла відвести Костомарова від задуманого. Навпаки, поява сеї книги могла ще більше заохотити його до пляну дати образ сеї центральної доби історії козацчип, свободний від апокріфів псевдо-Кониського, а за те перейнятий елементами суто-народньої поезії.

Потім перейшовши до Рівного, а потім до Квіва (1844—5), Костомаров мав змогу підійти блпаше до польської історичної традиції, досі чужої йому, як і всім попередникам його в новій українській історіографії (з російською разом). Тим часом як всі вони черпали польські звістки з Енгля, Костомаров звернувся до польської історіографії безпосередню, і не мог не почути також і в сій своїй переваги над попередниками. З другого боку в Квіві в його руки попала що йно відкрита літопись Велічка, поручена йому до видання квівською комісією. Вона зробила на Костомарова сильне вражіння і до певної міри заступила в його матеріалі те місце, яке для Марковича в ряді його джерел займала „Історія Русів“.

Під такими впливами й настроями вироблявся „Б. Хмельницький“. Ми не будемо після сього дивуватись, що Костомаров не тільки полишав в устах своїх героїв ті промови й діалогп, які повкладали їм, за клісчними візрцями, ріжні історикп XVII в., але творив і нові від себе, з ріжних джерел, і вкладав

в уста своїх діячів: перетворював в діалогі те, що джерела оповідали в формі описовій, свobodно складав образки з різних побутових подробиць, перемінював історичне оповідання в белетристичну повість, драматизував його розмовами й висказами діячів, подаючи їх в зовсім категоричній формі, зіставляючи читача-неспеціаліста в перекованню, що він має до діла з джереловим матеріалом.

В своїм матеріалі Костомаров шукав, очевидно, не стільки фактичної достовірності, як літературної повноти — змісту для живого й повного образу. Поводячись критеріями не стільки наукової, як поетичної творчості.

Під впливами критики й власних помічень він пізніше старався пересіяти сей матеріал через густіше сито. В однім пізнішій листі (1880) він вгадує, як його „Б. Хмельницький“ „очищався, очищався отъ этого навоза... и все-таки до сихъ поръ, послѣ третьяго изданія не совершенно очистился“ (Р. Архивъ 1890, X с. 218). Він говорить се про впливи „Запорожської Старини“, але се можна б повторити взагалі про ті апокрифічні елементи, котрими був переповнений „Б. Хмельницький“ в своїх перших редакціях і не увільнив ся від них і до кінця.

Так само незмінним зіставсь і загальний характер праці — більш епічний, ніж критичний — повість про подвиги героя Богдана, в душі української традиції XVIII в., а не образ політичних, тим менше — соціальних і економічних обставин і змагань його доби. З сього становища треба й оцінювати сей славний твір, і не жадати того, чого й не мав заміру дати в нім автор.

Правда, що сам Костомаров інакшими очима задивлявся на свою книгу по новій ревізії, яку дав їй перед виданням 1870 р. Він пропустив уже тут рекомендацію „Б. Хмельницького“ як твору для публіки, а не для учених, згадку про обмеженість своєї знайомості з джерелами. Ближше позайомивши ся з московськими актами архиву загран. справ в 1860-х рр., використавши деякі збірники польських листів і актів в пет. публ. бібліотеці і переглянувши дещо гострійше свій давніший матеріал, він, очевидно, готов був дивитись на свій твір як на працю вповні наукову. І треба сказати — такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга на довгі часи зістала ся не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу, не вважаючи на всі критики і поправки, і на появу новітших праць, які мали дати „поправлений“ образ сеї доби й головного її героя.

Першим зробив ряд поправок до „Б. Хмельницького“ Максимович при виході його особіною книжкою в 1859 р., в улюблєній своїй формі — літературних листів. Перші чотири були надруковані п. т. „Письма о Б. Хмельницькомъ къ М. П. Погодину“ в Максимовичевім збірнику „Украинецъ“ 1859: пятій — „О прѣздѣ Б. Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья“ в час. „Рус. Бесѣда“, 1859; решта, числом 13, були вже адресовані самому Костомарову й друкувались з початку в Спб. Вѣдомостях (1860), а потім в „Основі“, як та стали виходити. Зібрані вони разом в I т. „Собранія сочиненій“ Максимовича.

В першій листі він висловлює свій принципіальний погляд на Б. Хмельницького — з становища політичного унітаризму („Двѣ стороны одного Русскаго міра, надолго разрозненныя и даже противстоявшія другъ другу, сошлись воедино — усиленіями Богдана. Его постоянное устремленіе къ Московской Руси... и то что въ 1654 г.... положено было счастливое начало великому историческому дѣлу — воосоединенію всей Владимировой Руси, и

повинні ще не оконченому: все это даеть Богдану полное право, чтобы память его была драгоценною и для Великороссіянина, и для всей Руси“).

Далі М. подає загальну характеристику твору Костомарова і в делікатній формі закидає йому, що в своїй півбедетристичнім трактуванню теми він нагорував багато подробиць непевних, які характеризують польсько-український конфлікт взагалі, а не мають фактичної певности. По сім переходить до детальних прикладів різних недоладностей в „Б. Хмельницькім“, але при тім обертаєть ся переважно в дрібних подробицях: невірних іменнях, датах і т. и. Питання достовірности різних джерел, ужитих Костомаровим, зісталось майже неаачепленим: Максимович напр. теж з повним довірем приймає відомости Величка і з спочутем повторює різні апокріфічні звістки, внесені в своє оповідання Костомаровим. Круг джерел, в котрім обертав ся Максимович, взагалі був досить тісний — хоч він і авав зате свої джерела дуже добре. Ще більше може ніж Костомаров, обомя ногами стояв він на українській традиції XVIII в., на її фактах і поглядах, і з сього боку нічого нового й не міг вказати Костомарову. А його нахлик до критичнішого оброблення матеріалів, супроти тих конкретних поправок, які подавав він сам, для Костомарова мусів ввучати як заохота до „крохоборства“ — точнішого провірювання дат, імен, цитат, і тому не міг зробити на нього особливого вражіння, бо для всякої такої дрібязковости Костомаров менше всього мав і хисту і охоти.

Але разом з „листами“ Максимовича (1860) вийшов десятій том „Історії Росії“ Соловйова, де останні розділи були присвячені Хмельниччині. Як бачимо тут з збірної нотки про джерела для історії війн 1648 і 1649 рр., круг історично-літературних джерел Соловйова був не великий, значно менший від Костомарова (в українських Самовидець і Величко, а польських Єрлич, Твардовский, Рудавский, Коховский, з деякими перерібками їх, і збірник актів кївської археограф. комісії). Але Соловйов використав московські акти далеко ширше, ніж свого часу зробив се Бантиш-Каменский, і положив їх основою своєї праці; завдяки тому вона становила на той час важне і цінне доповнення до твору Костомарова і правдоподібно — не зісталась без впливу на новий напрям його занять. Власне в 1861 р., ставши членом археографичної петерб. комісії, він прийняв на себе видавання московських актів до історії України і виписавши їх собі в археографичну комісію до Петербурга, а по лічю Куліша приступив до їх видавання. Третій том, присвячений Хмельниччині, вийшов в українській друкарні Куліша 1861 р. (том перший „Актив“ вийшов пізніше, в 1864 р.).

Своїм звичаєм Соловйов в своїй праці не входив в ніяку полеміку в Костомаровим; за нього до певної міри зробив се, в дуже різкій формі його ученик Генадій Карпов з нагоди нового видання „Б. Хмельницького“ (1870). Того ж року він випустив книжку „Критическій обзорь разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8. I. 1654 до 30. V. 1672“. В ній вказує він як на хибу всієї дотеперішньої української історіографії на мале використання московських актів, і то тільки частинне — поминення матеріалів архива мін. юстиції, вперше вказаних Соловйовим. Обнижуючи джерелову вартість літописної й мемуарної літератури, він підносить, що „сє момента соединенія Малороссіи съ Великою Россією для исторіи первой нѣтъ другихъ главныхъ источниковъ кромѣ дѣлъ нашихъ архивовъ“ (с. 126). Суворо розкритикувавши „Історію Русів“ і Марковича, він также суворо взявсь і за Костомарова, закидаючи йому, що він „сочинилъ“ свого

„Б. Хмельницького“ подібно як автор „Історії Русів“ „сочинял“ свою історію (с. 128). Дорікав йому не тільки за неповноту і недокладності його праці, але й за тенденційність — не тільки в представленні й освітленні подій, але навіть і в виборі й видаванню матеріалів: що Костомаров, сам не працювавши в архіві, виписував акти для видання по вказівкам історії Соловйова, і ще й сих вказівок не вмів використати, та навмисно упуускав те що не підходило під його та Кудішів український, антимосковський патріотизм, і т. д. В тім дусі відповідав він потім і на замітки Костомарова, що вийшли в часоп. Бесѣда (1870, I) під заголовком „Отвѣтъ г. Карпову на его статью „Критическій обзоръ“. Карпов випустив против них брошюру: „Г. Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи“ (1871), написану навіть ще рѣше ніж „Обзоръ“.

Але власне сей занадто гострий тон, се втягання до наукової полеміки політики і односторонність поглядів до решти ослабили все те значіння, яке самі по собі, очищені від всякої ненаукової домішки, могли б мати критичні замітки Карпова. Від його книги й брошюри відвернулись вагалі як від чогось негідного, „чорносотенного“ по теперішньому кажучи. Не зробила після сього користного вражіння й проба Карпова по своїому критично розібрати історію Хмельницького. В 1873 р. вийшла його книжка „Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, историко-критическое изслѣдованіе“, де огляд подій доведено до походу Хмельницького з Ніау, а властиво дано критику української традиції й поглядів українських істориків на жите і діяльність Хмельницького до сього моменту. Критика була б користіjšа, колиб не зникала її вартости велика обмеженість власного наукового апарату Карпова, що полишив на боці все польське з винятком самих „Памятників кнѣв. комісії“, і не було б анов того неможливого „полемічного“ тону з натягами на „неблагонадіжні“ тенденції противників. А так книга була, можна сказати, страчена для науки, і одновиком позитивним вкладом, прийнятим науковими кругами від її автора, зістались його додатки до збірки Костомарова в Актах ЮЗР., агадані вище (с. 208).

Не завадить одначе навести принципіальний погляд на Хмельниччину, котру сей крайній оборонець московської традиції хотів противставити українській автономистичній точці погляду Костомарова: „Вся Малороссія, народъ и козаки, воевали съ Польшею, но только, какъ всѣмъ извѣстно, не изъ-за правъ, а для защиты гонимой вѣры. Условія, на которыхъ Малороссія соглашалась подчиниться Польщѣ, были обыкновенно двоякія: всенародныя и козацкія. Всенародное требованіе было только одно, которое и стояло всюду на первомъ планѣ — это свобода православія. Такое условіе Польша мѣгве всего могла исполнить, — и Малороссія отложила отъ нея. Переяславская рада, 1654 года, была дѣломъ не однихъ казаковъ, но всего народа. Нужно было малороссійскому народу на этой радѣ читать какія-либо права и предлагать какія-либо условія Великой Россіи? Малороссія могла только одного желать, чтобы ея не выдавали Польщѣ. Но это само собою разужлось изъ рѣшенія Великой присоединить къ себѣ Малуу. Да и большая рааница Польша и Россія: отъ Польши отбывались, а къ Россіи христа-ради просились въ подданство“. (Г. Костомаровъ какъ ист. Малор. с. 18). Самого Хмельницького, як діяча, Карпов цїняв дуже високо, ставлячи поруч Вільгельма Оранського і Вашингтона, і тільки наставляв на невідповідне освітленне його діяльности.

З иншого становища — рїзко осуджуючи Хмельницького як діяча і як індивідуальність, і так само й викликаний ним рух і цілу козацщину, виступив

проти Костомарова й його твору Куліш. Уже в своїй популярній книжці „Хмельниччина“ (1861) він, кажучи його пізнішими словами (Народ, 1892 с. 248), „виробив ниньшого Хмеля Хмельницького“, ніж яким представив його Костомаров в своїй творі. Куліш мав на меті внести поправки в погляді Костомарова, дати пшше освітленне тим фактам, на котрих спивав ся Костомаров, з котрими він тоді був ще в добрих відносинах і разом працював над виданням актів Хмельниччини. По словам Куліша, на критику Костомарова підбивав його тоді Максимович, але Кулішеви не хотілось критикувати, тільки дати свою конструкцію сеї епохи. Він задуму велику історію України за козацьких часів „проникнутую идеєю слиянія русскаго народа“, від перших конфліктів з Польщею в XVI в. до подлу її. Історія ся представлялась йому в трьох тритомових трильогіях, з котрих першу становила „Історія возоєднення Руси“, середню історія Хмельниччини, названа ним „Історією отпаденія Руси отъ Польши“, і останню історія пізніших часів „до царині Катерини і лядської халеци“. Так начеркує Куліш плян сеї праці в листах 1874 р. відкриваючи при тим і провідні мотиви сеї роботи: розвначати в другій трильогії Хмельницького, як розвінчав уже в „Історії Возоєд.“ К. Островського, „аби стидно було йому ставити пам'ятник“, і разом — знищити Костомарова, що, мовляв, як чужоплеменник, органічно був неадібний зроауміти й відповідно представити українську історію (листи до Хмельчеського, К. Старина 1898, I с. 137 і д.).

Неприхильний осуд, яким стріло українське громадянство „Історію возоєднення“, очевидно, на якийсь час прохолодив сі пляни, і в споминах своїх друкованих 1885 р. (Новь ч. 13) Куліш навіть покаяв ся прилюдно в своїх замислах на Костомарова. Але три роки пізніше (1888) в московських Чтеніях таки появилсь репензавані Карповим, перші томи Кулішевої історії Хмельниччини, перейняті незвичайним заваятем і против Хмельницького і против української історіографії (або як він її прозиває — „одичалої въ нашей украинцигъ Клію“ III. 394), а конкретно — против Костомарова. Заразом вийшли сі томи й осібю (Отпаденіє Малороссіи отъ Польши 1340—1654, три томи, 1888—9). Але спочутя ні в російських, ні в українських кругах вони не знайшли — хіба в польських. Гострі атаки на Костомарова, тоді вже покойного, викликали неприемне почуте (вираз йому дав напр. Пшши, Історія рус. этногр. III с. 211). Карпов разом з третім томом „Отпаденія“ надрукував в „Чтеніях“ простору статю „Въ защиту Богдана Хмельницкаго“, де оправдував надрукованне Кулішевої праці тільки негативною користю, яку вона може мати для роєвітлення Хмельниччини, і т. и.

В межичасі між виходом „Історії возоєднення“ й „Історією отпаденія“ вийшли ще дві російські праці до історії Хмельниччини, котрі мусимо тут приноувати. Одна — „Польская анархія при Янѣ-Казимирѣ и война за Украину“ Н. Павлицева (1878, друге вид. в Сочиненіях, 1887), робота компліятивна, головно на підставі Костомарова й Соловійова, також Шайнохи. Більш претенсіозна була друга книга, що правда — не звернена так гостро против Костомарова, як Кулішева, але також обрахована на те, щоб розвінчати Хмельницького й змінити загално прийняті погляди на нього — себ то костомарівські перед усім. Була се дисертація харківського професора П. Буцінського: „О Богданѣ Хмельницкомѣ“ (1882). Свою працю він мотивував тим, що акти польської метрики моск. архиву заграи. справ — між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена Поляками під Берестечком, і деякі ниньші акти того ж

архиву, „які, здається, не попадали в руки ніодного в наших істориків“, кидують зовсім нове світло на особу і діяльність славного гетьмана“, і се нове освітлення мала дату книга Буцінського — перевести нову ревізію діяльності Богдана на підставі сих матеріалів. Однак сі матеріали, особливо в тій мірі як їх використав в своїй книзі Буцінський, ніякого перевороту в поглядах на Хмельницького не спроможні були зробити. (Треба бдмітити, що на особливо сенсаційну групу сих матеріалів, що в інвентарях архиву загр. справ носять назву „перехоплених Поляками“, і Буцінским були ототожені з „шкатулкою листів“, захопленою під Берестечком, звернув увагу сам же Костомаров в своїй статі: „Б. Хмельницькій давниєк отоманской Порты“, Вѣст. Европы 1878, і можливо, що ся статя дала привід і Буцінському до його книги.)

Головну роль грає, очевидно, принципіальний погляд на особу Богдана. Для Буцінського він багатий пац, Поляк і шляхтич, навіть вигнать по переконанням і звичкам, далекий від усяких національних чи соціальних вивільних мотивів; а чисто особистих причин пошавши в конфлікт з польським режимом, він і далі не перестає стояти вповні на ґрунті панських поглядів і в своїй діяльності виявляє самі негативні прикмети свого характеру. Все се переводить ся однак самим примітивним способом, з повною байдужістю до вимог наукового методу. Автор ще раз повертає до апокріфічних відомостей „Історії Русів“ і „Запорозької Старини“, поводить ся з своїми джерелами неувічайно недбало, хибно інтерпретує їх і т. и.

З убійчою критикою поглядів автора й його наукового методу виступив Антонович—офіціальний рецензент дисертації (в Київ. Старині 1883. II). Рецензія цікава зразом і як одно з небогатих писань, де сей авторитетний історик України висловляв свої погляди на Хмельницького і Хмельниччину. Признаючи в Богдані високі таланти вождя й правителя, він добачав у нього незрозумінне сучасних народніх бажань і заперечував які небудь змагання до української державности. Як вислів київських (українських) наукових кругів, має певний інтерес також статя про Хмельницького покійного тепер Ор. Левицького в книзі „Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи“ (1885), написана за Костомаровим. Річ характеристична, що з київських кругів взагалі вишло сорозмірно дуже мало про Хмельниччину: в Київ. Старині за 25 літ її існування лише кілька документальних дрібниць, і навіть на відкрите пам'ятника Хмельницькому вона не відкликнулася ніякою значнішою статєю про славного гетьмана.

Щоб довести сей перегляд до початків ХХ в., треба згадати ще П. т. „Історії запорожскихъ козаковъ“ Еварницького (1895). Хмельниччині присвячено тут тільки оден розділ, трохи більше як аркуш друку, компліментарного характеру. Чимало присвятив він уваги історії Хмельниччини у вступнім викладі своїм: „Главнѣйшіе моменты изъ исторіи запорожскаго козачества“ (Рус. Мысль, 1897, I), але історія її оповідаєт ся по Величку (див. мою рец. в XXVI т. львів. Записок). Натомість з принципіального погляду певний інтерес мали загальні погляди на сю епоху, висловлені Антоновичем у його „Весідах про козацькі часи“ (1897), і в ювілейній промові 1898 р. (опублікованій однак тільки в режюме). Наукове тов. ім. Шевченка в нагоди сього ж 250-літнього ювілея Хмельниччини видало спеціально присвячену Хмельниччині збірку (т. XXIII—XXIV Записок), між иньшим з моєю статєю (Хмельницький і Хмельниччина, видана потім і осібно, 1901), студією С. Томашівського „Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.“, згаданою вище

збіркою сучасних віршів про Хмельниччину, зібраною й обробленою пок. Франком, і т. ин. Але ця збірка по духу вязеть ся вже з літературою Хмельниччини останніх десятиліть, до котрої перейду слідом, а тепер мушу сказати ще про Хмельниччину в історіографії польській. Розвії літератури про неї в історіографії українській і російській я оглянув всуміж, бо діяльність істориків часто переходила з одної до другої й перепліталась тісно,—польська ж історіографія стояла більш відокремлено.

Довгий час одначе тут і не можна було одмітити ніякої важнішої праці для сеї епохи. Невиданою зісталась історія Радзівінського—її знав і користувався нею Маркович, але різні поліцейські прикrostи, які впали на сімю Радзівінського за сю історію (про них оповідає Костомаров, Литер. Настбдіє с. 57), мабуть мали своїм наслідком, що далі про сю історію й слух загинув—ніві прийайні не довело ся стрінати близких відомостей про неї. Загальніші праці як К. Kwiatkowski *Dzieje narodu polskiego za panow. Władysława IV* (1823), Baliński *Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656* (1846), не дали нічого важного для історії Хмельниччини, так само як і пізніші *Dzieje zeczypospolitej polskiej* Морачевского (в VII томі, 1853, доволі багато уділено місця Хмельниччині), або *Dzieje Polski* Шуйського (НІ, 1864).

Поява „Б. Хмельницького“ Костомарова викликала цікаву статю Єжа-Мілковського в львівській часоп. *Dziennik literacki* (1861). Не дуже входячи в фактичну сторону праці, він головню виступав против провідних гадок Костомарова, доказуючи, що Русь не можна противставляти Польщі, що Хмельниччина була конфліктом соціально-економічним, боротьбою з шляхецтвом і т. п. — погляди вагалі дуже поширені в польських кругах.

Чотири роки пізніше зявляла ся рец. Шайнохи. Він дуже вдарив на некрятичність твору Костомарова, але заразом—всупереч Мілковському—закляв брак всякої провідної гадки, повний індиферентизм, і ще більше—недостачу артизму і всякого темпераменту в викладі: „*żadna iskra dowcipu, żadne uderzające porównanie lub dostrzeżenie nie strzeli w dzieło . . . Dzieje te płyną jak cicha, leniwa rzeka, po której żadna fala nie plusnie nad powierzchnią, żaden promień słońca nie odbije się na falach rozgrananych*“ (Czas, 1865, перепр. в IV т. збірки *Szkice historyczne*). Шайноха мав до певної міри право се казати: він писав се, коли вже були надруковані його статі, видані того ж 1865 р. особно під назвою *Dwa lata dziejów naszych* (друкувались з початку в *Bibl. Warszaw.*, 1862—3). Другий том сеї праці містив історію війни 1648 р., написану живо, талановито і з різко переведеною антишляхецькою тенденцією. Як я вже сказав (с. 196), Хмельницький для Шайнохи був зярядом суду божого над еґоїстичною, отяжлілою польською шляхтою, що ве послухала рикарських покликів Володислава. Праця Ш. була також सबільніша від апокріфічного елемента, ніж твір Костомарова—хоч повною свободою таки не могла похвалитись (навть від Величкових апокріфів вона не була чиста), а при тім мала й свої хиби—не мала напр. ніяких цитат, та й провіденціальне освітлення цілої історії не причинялось теж до її наукової вартости.

Більш для куріоуа, а в тім—і як певний симптом польських настроїв на Україні, згадаю сьлявтку Палурри, Bogdan Chmielnicki, надруковану в одній з львів. часописей в 1874 р. і потім включену в його *Ryśma*—повну різних фантазій, з котрих деякі знайшли одначе місце і в новітній

польській „монографії“ Р.-Гавронського. Але в тім же часі, від р. 1873 почавши, в львівській же час. *Przewodnik nauk. i literacki* почали виходити писання іншого калібру—студії Л. Кубалі з часів Яна-Казимира, зібрані потім разом в два томи п. заг. *Szkice historyczne* (1880—1, четверте вид. 1901). Значна частина їх безпосередно входила в історію Хмельниччини (*Obleżenie Lwowa w r. 1648, Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem, Bitwa pod Beresteczkiem, Krwawe swaty, Wyprawa żwanienska*). Студії гарні, солідно і досить об'єктивно зроблені, по части на підставі невиданих джерел. Про їх продовження—третю серію, що стала виходити після 1900 р., скажу ще внаше, тепер хочу покінчити з літературою минулого століття. І вже небагато аісталось тут одмітити чогось важнішого.

Старий знавець української колонізації Едвард Рудіковський в варшавськiм вид. *Słownik geograficzny* (т. IX, 1890) під формою статі про Суботів дав невеличку, але інтересну біографію Хмельницького, за якою потім пішов А. Ролле в своїх статях про приватне жите гетьмана. Полеміка Куліша-Карпова викликала інтересну статю Корцова *O Chmielnickim sądu Kulsiza i Karpowa* (*Kwartal. historycz.* 1892), де він висловляє власні погляди на Хмельницького, його характер і політику, її мотиви й змагання. В 1893 р. вийшли агадані начерки А. Ролле: *Kobiety na dworze Czehryńskim* (*Biblioteka warszawska*, 1893, кв. VII і далі)—проба ближше вийти в інтимне жите гетьмана—інтересна, хоч написана більш белетристично, ніж документально; за життя авторови не вдалось докінчити свою роботу, і частина її вийшла вже по його смерті п. а. *Chmielnicki w Czehrynie* в часоп. *Przegląd Polski* (т. 119, 1896, лютий). В 1895 р. явила агадана вище (с. 197) цізна студія Чермака про военні пляни Володислава, що вводила в перші початки Хмельниччини.

В двох останніх десятиліттях ся богата й інтересна, не тільки з чисто історичного, а і з суспільного погляду література, в якій так сильно і симптоматично відбивались різні політичні й національні змагання й орієнтації дослідників українських, російських, польських, оживилась ще більше, збагативши ся цілим рядом праць, які з різного становища і з різних сторін підходили до Хмельниччини, чи то стараючи ся збагатити фактичний матеріал для її піанання, чи то пробуючи дати їй нове освітлення. Вихідним моментом їх можна прийняти 250-літє великого повстання 1648 р., що зазначило ся вгаданою ювілейною промовою Антоновича, ювілейним збірником Наукового тов. львівського і виданням галицьких актів Хмельниччини в його „*Жерелах*“, за котрими потім пішов мій проект корпусу матеріалів до історії козащини—на жаль адійснений тільки в части (т. VIII і XII *Жерел*).

Др. Кубала поновив свої студії над Хмельниччиною (*Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej cerkwi ruskiej z patriarchem moskiewskim*, 1901, *Przysięga w Pereislawiu i stati B. Chmielnickiego*, 1904, *Zaprzeczona kraina*, 1907) і вінчав їх видавою 1910 р. суцільною історією прилучення України до Москви і польсько-московської війни (*Szkice historyczne, sergu trzecia, Wojna moskiewska r. 1654—1655*). По мысли автора вона мала послужити першою частиною історії „семилітньої північної війни“ 1654—1660 pp.: друга частина її вийшла в переденнь війни—*Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656* (*Szkiców histor. sergu IV, bez roku*).

Др. Кордуба дав ряд розвідок і матеріалів по історії дипломатії Хмельниччини (*Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р., в львів. Записках*

т. 78, 1907, Проба австрійського посередництва між Хмельницькими і Польщею, таже т. 84, 1908, Борьба за польський престол по смерті Володслава IV, в Жерелах т. XII, 1911).

Ів. Каманин паралельно з публікуванням матеріалів до Хмельниччини присвятив їй ряд розвідок і заміток, котрі маю нагоду не раз згадувати при текстах; останні мина звісі: Походження Б. Хмельницького в кiev. Записках т. XII, 1913. Учасіє южно-русскаго населенія въ возстані Богдана Хмельницкаго въ т. IV части ІН Архива ЮЗР., 1914, і Договори Б. Хмельницкаго съ Польшею, Швеціей и Россіей въ II т. Сборника кiev. ком., 1916.

Ів. Франко в своїх Студіях над українськими піснями (див. вище с. 207) забрав ся до рослідку легендарної Хмельниччини, але через свою недугу не міг допровадити до якихось позитивних результатів.

З загальних праць більші або меньші розділи присвятили Хмельниччині курси історії України і Росії спх років: мій „Очерк історії українскаго народа“, I вид. 1904, Ол. Єфименкової „Історія українскаго народа“, 1906, Цювайскаго „Історія Росції“ т. V, 1905, М. Н. Покровскаго „Русская історія“, т. III, 1911.

До суцільного оброблення Хмельниччини взяв ся Фр. Равіта-Гавронський—1906 р. випустив він перший том п. т.: Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana-Kazimierza, а 1909 вийшов другий і останній: В. Chmielnicki od elekcyi Jana Kazimierza do smierci. Джерелового матеріалу, особливо нового, автор до сеї праці приніс небогато, очевидно—його завданням було дати своє освітленне Хмельниччині й її головному героєви. Становище автора до крайности неприхильне Хмельниччині. Хмельницькому і цілій козащині, яку він вважає елементом виключно руйним—зібранням всіх негативних сторін нешлюї йому української стихії. Заразом дуже різко вдаряє він на українську історіографію, особливо на Костомарова, котрому закидає тенденційне й агітаційне фальшованне історії. Сам одначе не грішить ні трохи ні об'єктивністю ні точністю і критичністю, уживаючи й апокріфічного елементу, де він йому подобаєт ся, і більш ніж свобідно поводячи ся з своїм матеріалом. Коли я ширше спляняюсь над сею зовсім слабою з наукового і несмачною з літературного погляду працею, то роблю се головню з огляду на те признание, яке вона при тім усім анайшла в польських кругах,—нагорожена премією в'єраківської академії наук! . . .

Повним контрастом до неї явилась польська студія Вячеслава Липинського Stanisław-Michał Kryczewski, разом з кількома меньшими статями уміщена ним в збірнику Z dziejów Ukrainy, 1912. Праця ся інтересна і з чистю наукового становища, бо порушує досі мало освітлене питання про участь шляхти в Хмельниччині і вплив на її політичний характер, і спляняючись на визначнійших шляхетських учасниках, вносить чимало нового і користного в студіюванне доби. Але особливо увагу звернула вона на себе як відгомін старої традиції—як голос нащадків тої шляхти, що в конфлікті козащини з польським режімом стала по її стороні. Останніми часами автор приступив до нового оброблення свого матеріалу, випустивши в 1920 р. книгу: Україна на переломі, 1657—1659, як т. III своїх „Студій“ і заповів як II т. нове виданне студій про участь шляхти в Хмельниччині і Стан. Кричевського.

Аполітичний, а навіть ентузіастичний характер що до Хмельниччини і особливо самого Хмельницько мала також нивша праця з тих літ—С.

Томашівського „Перший похід Богдана Хмельницького в Галиччину. Два місяці української політики 1648 р.“ (в VI т. Жерел і особно, 1913).

Прихильником політичних завдань Хмельниччини виступив також і І. Розенфельд в праці: Присоединение Малороссии к России (1654—1793), 1915, в розділі присвяченому її політичним здобуткам; що до наукового свого переведення праця одначе стоїть не високо, бо не орієнтуєть ся в джереловім матеріалі.

Таке оживлення студій над Хмельниччиною, очевидно, має всі шанси відновитись ще раз з відновленням більш сприятливих для наукових занять обставин, і дати ще багато нового і цінного для зрозуміння сеї доби, для котрої наука далеко ще не розпоряджує всім потрібним. І на сю свою працю я дивлюсь тому тільки як на ступінь до тої історії Хмельниччини — очищеної від кори легенди і уоруженої всім науковим матеріалом, який зістав ся нам в спадку, — а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи. Уважливий читач помітить, яку непропорціональну частину праці мусів я віддати очищенню Хмельниччини від хашів легенди і тій передвступній роботі над необробленим науково матеріалом, яка властиво повинна бути уділом студій приготовчих.